

БОГДАН ЛЕПКИЙ.
НЕ ВБИВАЙ!

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ПОВІСТІ Й ОПОВІДАННЯ

II. ТРИЛЬОГІЯ: МАЗЕПА

2. НЕ ВБИВАЙ

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ

БОГДАН ЛЕПКИЙ

НЕ ВБИВАЙ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

КИЇВ - ЛЯЙПЦІГ

Дорогому швагрови
Іванови Ліщинському
в Бориславі

Головні склади:

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у Львові

Українська Накладня
С. з О. П.
BERLIN W. 62

Товариство „Просвіта“
у
Львові
Ринок 10

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Інв. №

Друковано в друкарні
Зінабург, в Берліні

У ЖОВКВІ.

Відколи Жовква Жовквою, таких Великодних свят, як 1707 року, вона не переживала.

Ще зимою зіхав туди цар Петро з Меншіковим і з новим своїм канцлером, Гаврилом Івановичем Головкіним. З царем нахлинуло багато царських людей, боярів, прислуги та військових старшин.

Невеличкий город заройвся людьми, не було двора, деб не стояли Москалі.

Жовківці тулилися по повітках і «маштарках», а були й такі, що лишали своє хазяйство та переїздили жити на село до родичів, або до знайомих.

До царя часто-густо прибували пани польські, що ворожо ставилися до Карла і до нового польського короля Станіслава Лещинського і обстоювали за Августом, хоч він ще літом зрікся корони і 14 вересня підписав мир у Альтранштадті.

Відвідували царя у Жовкві навіть такі вельможі, як краківський каштелян Януш Вишневецький та мазовецький воевода Хоментовський. Вони без великого почоту і кроку ступити не вміли, тому на час такої гостини у місті за жадні гроші зайвої квартири не знайшов би.

Були, що правда, такі шинкарі та властители гостинниць, що гарні гроші тоді заробляли, але за-

гал терпів і молився до Бога, щоб раз увільнив їх від тих непрошених гостей.

Цар Петро бісився. Його союзник Август не витривав на становищу, Карло тріюмфував.

Цар боявся, що Карло, покінчивши з Августом, усі свої потуги на Московщину кине, і задалегідь давав прикази, як народ має на той час поводитися.

Росія велика, впустити ворога, а тоді не дати йому ні хліба для людей, ні паші для коний, це дуже простий спосіб, щоб загнати його в біду. Тому то цар і писав до Апраксіна, щоб усі хлібороби, великі й малі, не тримали хлібів по клунях та по коморах, а закопували зерно в лісах та дебрах, звідкиб ворог нелегко міг його добути.

Царські люди, навіть найчільніші, знайомилися тоді з його славною дубинкою і благословили такий день, коли їм поталанило не досвідчати царського гніву.

Одинокий союзник царя, це був гетьман Мазепа.

«Весь тягар війни лягає тепер на нас», писав цар до гетьмана, закликаючи його в Жовкву на вояцьку раду.

* * *

Саме в страстну п'ятницю приїхав гетьман з невідступним Орликом і з деякими старшинами до Жовкви на тую раду.

Ледви піднядено для них квартири і то примусом, а не з доброї волі і навіть не за добрі гроші.

Малий городок перемінивсь у якийсь венецький мажорант. Зелені московські каптани мішалися з козацькими контушами та кереями, а три мови: українська, польська і московська зливалися у якусь мішанину, від якої аж уха пухли.

Матіркування, шлякування і псякравання чути було на кожному кроці, їх заглушувало хіба таракання хлопців дубовими довбеньками до церковних парканів у велику п'ятницю і в глуху суботу.

А коли прийшов Великдень, то жовківські дівчата не зважилися виводити гагілок на цвинтарях біля церков, не співали про Романа, бо бачили, що приїхав ще хтось могутнійший і небезпечніший від нього.

Гірка була паска цього року і не один та й не одна слізьми її обілляла, порівнюючи минулі страсти Христові з власними терпіннями, котрі їм отсе доводилося переживати.

Ні сліду колишньої радості в це найнадійніше весняне свято.

Хоч Великдень був пізний і природа вспіла вже прибрати нове: зелене, біле, рожеве й синє вбрання, хоч цвіли фіялки й пахла черемха, хоч у збігах могла сховатися курка, ніхто не втішався весною і кождий з острахом дивився на північ, чи не надсувається нова туча у виді нових царських, або яких других військ.

Жовківці, як звичайно мешканці малих міст, не дуже то розбиралися в політиці.

Куди там їм було розуміти хитрощі Петрові, котрий польську корону, скинену з голови Августа, предкладав і королевічеві Собеському, і Ракочому; і якомусь там герцоґові англійському, котрий одиноким своїм союзником признавав Мазепу, а рівночасно чужинцям пропонував князівство київське, або володимирське, як нагороду за спілку, або хоч би навіть за посередництво в замиренню Росії зі Швецією...

Хто дасть більше?...

Навіть люди, що не раз мали з політикою діло, не годні були стежити за дивними скоками гадок, які відбувалися у великій, але неспокійній і ненормальній голові молодого царя.

Тому то мешканці славного й гарного города Жовкви несотворені речі розказували собі тихцем. Не один, дивлячись на салдатів, Поляків і навіть на своїх, на козаків, хрестився, бо ніяк зрозуміти не міг, звідки й пощо вони тут взялися.

Ніби Пандора ящик свій над Жовквою відчинила і, що в ньому було, висипала нараз на місто.

До того, відома річ, що цар несамовитий, на нього всі дивляться, як на антихриста, і — який же тут Великдень?

Добре, що минув і що кінця світа не було.

* * *

Більше ніж тиждень і мало що не два довелося ждати гетьманові Мазепі на тую воєнну раду. Правда, у Жовкві він не потребував скучати. І він іздив, і до нього приїздили люди, але треба було дуже секретно видатися з ними й дуже політично балакати, бо в Жовкві під тую пору і стіни уха мали.

Гетьманові старшини теж не були раді. Весна. В маєтках чимало роботи. В кожного родина, святкуватимуть без батька, а ти сидиш у тій Жовкві не знати пощо й нащо.

Нарікали старшини, зібравшись в гетьманській господі, коли їм довелось на гетьмана ждати, так як нині, у в'єторок по провідній неділі.

* * *

Гетьмана ще вранці шокликали на раду, бо цар скоро встає. Сидіти може геть поза північ, а вставати мусить разом зі сходом сонця і зараз за роботу береться. Чорт, не чоловік!

Старшини посходилися коло полудня. Не будеж тая рада Бог вість як довго трівати! Петро не любить зайвих слів. Або говори до речі, або мовчи. Декому вже й язик відрізали, за те, що непотрібно балакав. З Петром короткий процес.

Чекають старшини, гетьмана нема.

«Ясновельможний сам пішов?» питає Орлика компанійський полковник Танський.

«Сам, як палець».

«Також нові звичаї, щоб гетьмац одинцем ходив, ніби то в нього надійних людей нема».

«Видно, нас там не треба», додає обозний Ломиковський.

«Нас тільки тоді кличуть, як голову під кулі та під шаблі треба наставляти», завважує Танський, «але до військової ради, то ми за дурні. Москалі всі розуми поїли».

«Звичайно, вони барини, а ми холопи їхні».

«Царські люди in spe».

Говорили чим раз тихійше, щоб який чорт не підслухав.

Хтось добув із шараварів добре вже постирані кістки.

«Кидаймо!»

Скорочували час, як могли. Але нервувалися і навіть кости не могли цьому нервованню зарадити.

«Хтось іде!»

І властитель костий сховав їх назад у свої глибокі шаравари.

Увійшов покоєвий гетьманський, Кендзеровський, оженений з сестрою Насті Скоропадської, чоловік молодий, не дуже ще бувалий, але відомий зі своєї вірности до Мазепи.

«Як же там, Кендзеровський», — стали питати його, — «не чув, що там діється на тій раді?»

«Звідки я, ваші милости, чути маю. Двері позамикані на глухо, скрізь варти, туди й миш не пересунеться».

«От, як Москалі вміють секретні ради тримати!» — завважив хтось.

«То правда, а ми свобідний народ і не любимо секретів. Що на серці, те й на язичі».

«Біжимо з язиками, чи треба, чи не треба».

«Але, як же там, пане Кендзеровський, не чув, коли гетьман поверне?»

«Кажу милостям вашим, нічого я не чув, і сам прийшов подивитися, чи не вернувся вже ясно-вельможний, бо звідси до царського постю недалеко. Піду на зустріч».

«Йди, йди, небоже. А як що гетьмана зазриш, так і нас ісповісти».

І Кендзеровський пішов.

Ломиковський потягнувся і позіхнув на всю губу. «Йй Богу, вже мені того всього за багато!»

«А мені обідати хочеться», — сказав утираючи губи полковник Танський. «Тепер, як тут говорять, загальниця. Пощо має чоловік себе морити?»

«На гетьмана з обідом чекаємо».

«Може він у царя обідатиме».

«А, мабуть. Як що рада зятягнулася так довго, то цар своїх радних на обід запросить. Іду я. У мене тут і знайомі є. Хоч медку попою. Тутешні люди вміють добрі меди ситити».

І Танський вийшов.

Ломиковський знову протягнувся, аж крісло затріщало і позіхнув від уха до уха.

«Не люблю я цього Танського», — сказав.

«А це чому?»

«От так, не люблю, тай годі! Непевний він для мене чоловік. Ніколи тобі не подивиться в очі, як кіт».

«Щось ніби Кочубей».

«А гадаєте, панове, що Кочубей певний?»

«Хто його знає, чи певний він, чи ні, а гріха на совість не треба брати», — завважив Орлик. — «Що до Танського, то гадаю, що він, як компанійський полковник...»

«Компанійський, охочекомонний, чи сердюцький, один чорт. Тут не в ранзі діло, а в людині», — замітив прилуцький полковник Горленко. Він недолюбував тих нових формацій і, хоч як був прихильний до Мазепи, криво дивився на тих всіляких попридумуваних ним старшин. Взагалі генеральні старшини і полковники старих, справжніх, козацьких полків, тримали себе за щось окреме.

«Молоде вино вишуміти мусить. Так і ті нові гетьманські полковники, поки не вишумлять, то з серцем до них не підходи».

Критикували одні других, аж до Кочубея дійшли.

«А цей же що? Старий гетьманський товариш. Яму під Самойловичем копав, а тепер мабуть під Мазепою гребе».

Апостол боронив свого свата. Не такий то він небезпечний. От, звичайно, біда, коли жінка чоловіком, ніби швець шкурую крутить».

«Ні, ні, пане товаришу, не борони ти генерального судді. Побачиш, він колись ще таку штуку затіє, що всім одно горе виїде», — обстоював Горленко.

«Наш судець Чуйкевич куди краща людина».

«Золото, не чоловік!»

«А син?»

«Яблоко від яблуні недалеко паде. Молодий Чуйкевич у свого батька вдався».

«Гадаю, що в нього ще більше характеру, ніж у батька. Подумайте лише. Цей парубок закохався у Кочубееву Мотрю, ну, як чорт у вербу».

«Добра мені верба, Кочубеева Мотря! Цеж найпишніша троянда, пане товаришу!» — завважив Орлик.

«Для тебе, генеральний писаре, бо ти, хоч своєю гарну жінку маєш, але й на других не від того, щоб глипнути оком. Звичайно, — молодий. А мені вже не до жінок. Отож кажу, закохався Чуйкевич у Мотрю, Мотря до гетьмана втікла, а він її у гетьмана сторожив, для нього. Погадайте, яка це вірність!»

«Бувають ще характерні люди на нашій Україні».

«Україна буйна, на ній усяке квіття процвітає».

«Але будяччя найбуйніше буяє!»

«Звичайно, — степ. Та ми відбігаємо від речі. Про молодого Чуйкевича мова. Чую, він тепер знову до Мотрі сватається».

«Говорять».

«Кажуть, ніби то Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітий повинчати дозволив».

«А гетьман що?»

«Викручується», — прошептав Горленко. — «Кортять Мошка гуглі» — і старшини стали голосно сміятися.

«Такий старий, а на жіночу вроду — пес».

«Тут не в старости діло, а в комплекції. Такої комплекції наш гетьман і — годі».

«Але що йому не наскучать ті юбки?»

«Доброму козакові гостра шабля і гарна юбка не наскучать ніколи. Шабля на війні, а юбка дома, от воно як!»

Апостол крутив свій дивно закоцьорблений вус.

«Та що ви його так крутите, пане товаришу, як Мошко пейси?» — жартував Ломиковський, а Горленко відповів: «Товариш Данило, бачите, кінець вуса такий гачок чіпає, щоб на нього жінок ловить».

«Як риб на вудку».

Апостол розплющив око, зморщив над ним чоло і відповів: «Твоєї, товаришу, не зловлю. Не б'йся?»

«Тс!..»

На порозі появився Кендзеровський, цитьнув і нараз вискочив на двір.

«Гетьман із воєнної ради вертає!»

Полковники попричісували пальцями чуприни, поправили пояси, файки повитрушували і поховали.

«Тай накурилиж ми в тій хаті».

«Ніби архиерей у церкві накадив».

Орлик відчинив вікно і здалеку побачив гетьмана, котрому на зустріч біг Кендзеровський.

* * *

Орлик знав гетьмана, як тільки можна було його милість знати. Вгадував, коли він у доброму, а коли в поганому настрою. Тепер зжахнувся. Гетьман

надтягав, як чорна хмара. Орликові потемніло в очах. Нагадався йому той Мазепа, котрого він бачив по від'їзді царя Петра з київського бенкету... «Слухай, що Меншіков каже».

Орлик відскочив від вікна і почав згортати та порадкувати на своєму столі якісь папері. Деякі ховав у нагрудну кишеню.

«Не остався наш гетьман у царя на обіді», — завважив Данило Апостол і перестав крутити свій ус.

Нагло відчинилися двері і в хату увійшов Іван Степанович Мазепа. Його обличчя, звичайно блідаве, ніби зі слоневої кости, паленіло. Між бровами зарисувалася характеристична складка, уста зтялися, вус нервово дріжав.

«Здорові були!» — сказав не підводячи задуманих очей, перейшов хату і вступив у свою опальню. Кендзеровський заніс за ним туди кирею і шашку, замкнув двері і вийшов до старшин. Ті стояли, збиті в гурт, збентежені і не знаючи, що їм робити. Йти, чи дождити, аж вийде до них ясновельможний?

Такої ситуації вони не памятали.

Гетьман дуже вважав на товариські форми. Хоч як був іноді стурбований, а може й лихий, а всеж таки зі старшинами чемно і ввічливо вітався. А тепер він перелетів через кімнату, як вітер і тільки його сап'янці проскрипіли, аж здавалося, долівка під ногами застогнала. Що такого случилось на раді, що вивело старого гетьмана з рівноваги?»

І старшини стали перешіптуватися між собою. «Навіть у царя на обід не лишився!»

Це їх турбувало найгірше. Це був дійсно поганим знаком.

Крізь зачинені двері чути було, як гетьман ходив кругом стола; ходив, ходив, ходив...

«Що сталося?» — питали Кендзеровського.

«Не знаю. Його милість словечком не відзивалася до мене», — відповів і зітхаючи вийшов.

Пристали тоді до Орлика. Але й він нічого сказати не міг.

«Може які листи?»

«Ніяких таких листів не було. Видно, на раді збентежився».

«Цар — нахальна людина. Чи не обидив він його?»

«Не гадаю, щоб аж до того дійшло. Цар потребує наших людей і — червінців, а вони є тільки в Мазепа».

«Як колись у батька Хмельницького бували. Король мерз тоді у своїх покоях на Вавелю, не було курки, щоб йому на обід зварити, а в Хмельницького все троші знайшлися...» — завважив хтось. Гетьман ходив, ходив; ходив.

«Ви, як собі гадаєте», — озвався Апостол, шарпаючи свій вус, — «а я таки йду. Не люблю такої гостини».

Вийшов Апостол, а за ним і другі. Двері, немашчені мабуть, відколи їх у завіси поклали, заскрипіли так жалібно, що гетьман, здається, цей скрип почув і вийшов зі своєї відпочивальні.

Явився на порозі не рум'яний уже, а білий. Орлик стояв при столі, Горленко підпирав піч, Ломиковський дивився у вікно.

«А тамті де?» — спитав гетьман, розглядаючись по хаті.

«Обідати пішли».

Орлик, Кендзеровський, національний університет імені Василя Стефаника «Ваша милість теж зводились до обіді».

код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Гетьман заперечив головою. «Не хочу!»

Це: «не хочу» було так сказане, що Орлик і не питався даліше.

Гетьман переступив поріг. Прискореним кроком підійшов до Ломиковського, подав руку, потім до Горленка і теж звитався з ним. «Як ваше здоровля?» — спитав силуючися на усміх.

«Спасибі милости вашій. Живемо помаленьки».

«Гірке це наше життя, панове товариші, ой гірке! Ворогові своєму такого не бажаю».

Орлик подав гетьманові якийсь старий, сильно висиджений фотель. Сів, спираючи руки на пеневні поруччя.

Прикра мовчанка запанувала в кімнаті. Наріз — гук!

Гетьман здригнувся: «Стріляють цареві до обиду!» — процідив крізь зуби.

Його руки нервово стискали поруччя. Зелений бузок заглядав у вікна. Від цієї зелені падали відблиски на біле гетьманське обличчя і робили його ніби мертвим.

Горленко і Ломиковський глянули на Мазену і їм жаль зробилося старого. На гадку, що його на царській раді могла стрінути обида, навіть ділом, а не лиш словом, кров ударила їм до висок. Цеж не лиш для нього, але й для них усіх обида. Невжеж посмів би цар, тепер, коли тільки тисяч козацького війська, кінного й пішого, бється за його пристіл, котрий тріщить, як отсе старе крісло, на якому сів гетьман, — невжеж смів би він віддячуватися Україні каменем за її хліб?

Гетьман мовчав. Всі три його вірники не смукали з нього очий.

Як же він за останні місяці подався! З тої пори, як Мотря відіхала від нього, ніби й життя покидає Мазену. Ніби Мотря молодість зі собою забрала. Гетьман схуд, посивів, морщинами покрилися лиця, тільки ті смі світяться, як свічки. Як свічки над усоплим, прийшло Ломиковському на гадку.

І він стихійно і не надумуючися довго обхопив гетьмана за коліна: «Ваша милість, звольте прийняти обід, хоч одну страву, хоч ложку борщу. Як же так у голоді сидіти. Будь ласка!»

«Спасибі вам. Такого вони мені пива наварили, що й страви не хочу».

У словах гетьмана почувся жаль.

Старшинам дивно було слухати таких слів і дивитися на пригноблення гетьмана, котрий нарідати й жалуватися не любив.

«Колиб я так вірно і дбало служив Богові, то дістав би найбільшу нагороду, а тут, хоч би ти і в ангела перетворився, то й тоді мабуть жадної подяки не зажив би за службу і за вірність свою».

Знов залунали голосні стріли, перебиваючи гетьманові слова.

«На віват стріляють прокляті!» — вихопилося Горленкові.

Гетьман шильно подивився на нього.

«Стріляють!»

І він гірко всміхнувся і поправився у старім і неvigднім кріслі.

Як же він нестарівся, — знову промайнуло їм через голову. — Це вже не той Мазепа, що був перед роком.

І мороз пішов їм поза плечі. Як би так він, не дай Боже, покинув їх тепер, переходячи, як сам це перед хвилиною зазначив, з поганої царської на

кращу, божу службу, що тоді сталось з ними і з цілою Україною? Нема чоловіка, щоб міг зайняти його місце й гетьманувати так, як він.

Мазепа, ніби їх гадки відгадав: «Га, щож, в ложці каші вісти себе не дамо, хоч роти в них широкі й апетити великі».

Горленко стиснув рукоять шаблі, Ломиковському очі засіяли.

«Милосте ваша! Не журіться. Ваш розум, а наші руки, не підемо в Москву шукати науки».

«Не підемо!»

«Чогож ви стоїте?»—перебив їм нараз гетьман.— «Сідайте! Подай, Пилипе, три крісла. Ближше! так».

Старшини крісла до гетьмана притягнули. «Присуньтеся, щоб не балакати в голос».

Присунулися крісло в крісло і гетьман почав: «Кажете, не підемо до них в науку. Шкода! Бо нема такого дурня на світі, від котрого не можна би чогось навчитися. А від Москалів таки чимало. Подивіться на них. Не знаю, як війна скінчиться, але як тепер воно є, — то цар програв. Август зложив королівську корону, на польському престолі засів царський супротивник, Станіслав Лещинський. Карло побіджує і тріюмує. А дивіть, який послух у царському війську! Чи чували ви що там про якісь бунти, про якусь супротивність цареві? Ані сліду чогось подібного. А хай би воно так, не дай Боже, в нас! Ще не скінчилася баталія, а вже горлалиб наші всезнайки, що гетьман винуватий, що його скинути треба, або ще чого гіршого, залунав би клич, — переходить на другий бік! — От де наше нещастя, панове! Розказують, не знаю, чи правда, що коли цар у курфюрста був і з ним з високої вежі одного замку дивився, то прийшла йому охота, ска-

зати до свого чоловіка, що поруч нього стояв: скачи!»

«І що?»

«І, — цей скочив...»

«Монгольська деспотія».

«А в нас анархія славянська. Щоб збудувати державу, треба перше тую анархію переломити».

Ніхто не перечив.

Зелені відблиски на обличчю гетьмана жовкли й золотіли. Сонце схиялося на захід, а в хаті були від заходу вікна. І знов забреніли шибки.

«Алеж стріляють до біса!» — завважив Ломиковський і гетьман знову питливо глянув на нього. Годі було з того погляду догадатися, чи по нутру йому тая заввага, чи ні.

Чому він нічого не говорить? Мовчить, як гріб! — питалися в душі старшини. Цеж така непевність, що довше й витримати годі. Висить над тобою скеля і гнітить. Ні втікати від неї, ні трутити, щоб покотилася до чорта.

Натяки, натяки й натяки, а нічого певного, нічого нового, ходиш, як у потемках, потайниками блукаєш.

І Ломиковський, як близький до гетьмана чоловік, зважився завдати йому питання: «Щож там на тій раді було?»

Гетьман здивовано подивився на нього.

«Нарада тайна була. Знаєте, що таке тайна?» відповів нерадо.

«Прощення вашої милости за сміливість прощу, алеж ми не чужі до вашої милости люди, не сторонні, а так сказати свої, близькі, з чого собі і честь велику маємо. Бачили збентеження свого реґиментаря і радіб знати, чи не приключилося йому щось

непристойного для його достойної особи, щось такого, за що ми, як вірні його старшини, повинні з усіх сил своїх кріпко за ним постояти».

Усі три припіднялися з місць. Видно, слова не сказані були на вітер, а добулися десь із глибини душі. Їх обличчя зробилися поважні й грізні, в їх очах запалав довго здержуваний огонь. Колиб гетьман сказав їм був у цей мент: «Так, зневажено мене. Ідїть і боронїть моєї чести!» — вони безперечно пішлиб, не зважаючи на ніщо.

Але гетьман не сказав того. Ще не пора.

Потягнув їх злетка за поли. «Чогож бо ви зриваєтеся, сїдайте! Невжеж гадаєте, що Мазепа дасть обиджати себе? Добре я знаю, хто я такий. Не купити мене ні за гроші, ні за титули. Гроші я й цареві даю, а титулу вищого, як гетьман, значиться, вожд і начальник України, теж не потрібую. Мій титул, нині, не згірший від королівського польського, а за значіння я з ним також не мінявсяб. Але болять мене тії торги, що за живу шкуру українського медведя ідуть. Мене герцогом хочуть зробити, а київське, волинське й чернігівське князівство другим дають. До чого воно подібне? Цеж фантазії, на які я, старий, досвідчений і практичний чоловік ніяк не піду. Мазепа — гетьман і гетьманом усієї України хоче остаться. Мазепа ніяким чином не допустить до того, щоб чужинці сидїли на нових пристолах пошматованої української землі. Досить мені цього, досить!»

Гетьман зірвався з дряхлого крісла, і став нервово ходити до хаті.

Новставали й старшини і попідпирали собою стїни, щоб не спиняти його.

Крізь вікна залїтав спів птахів і свіжий запах розквітлих бузків, котрих було повно по городах і поїддї плотами.

«Або отсе перестроювання України на московський лад. Замість виборних старшин мають командувати нами, козаками, московські бояри. Що пятий чоловік з полку перейде в компанію, дістане мундїр і салдатську плату, а решта повернеться додому, щоб сіяти й орати та щоби згодом зробитися звичайними царськими холопами. Скажїть, можемо ми на таке пристати?»

Гетьман став і глядїв старшинам в очі.

«На таке ми ніяким чином піти не можемо».

«Краще зі шаблею у руці згинути чесно, ніж соромно пхати шию в ярмо».

Гетьман значучо подивився на вікна. Орлик зрозумїв цей знак і позачинював їх.

«Милосте ваша», — почав палко Ломиковський, — «регіментарю наш, надїє ти наша! Поцож нам гаятися, якої ще більшої наруги дождитися? Затягають петлю на шиї нашій чим раз то кріпше, зашморгнуть нас. Усі ми бачимо, до чого воно йде. Вони хочуть Україну не лиш поневолити до решти, але хочуть злити її з Московщиною в одно, хочуть переорати наші останні межї, щоб був один великий царський лан, а на ньому цар-ратаї, що оре його нашими списами і шаблями і гноїть козацьким трупом на московську пшеницю. Спасаймося, ратуї ти нас, поки пора! Тепер пригожа хвилина, а за який час може доля знов повернеться до царя, а відвернеться від Карла й Станіслава. Пощо нам дождитися такого повороту. Йї же Богу, або тепер, або ніколи. Гнївайся на мене, пане гетьмане, відбери від мене рангу й рангові маєтности, роби зі мною,

що твоя воля, а я раз мушу це тобі сказати, бо так само, як я, гадає нас багато, девятьдесят девять чоловік на сто!»

Гетьман узяв Ломиковського за руку і його уста осінів знову звичайний, приязливий усміх.

«Приятелю мій! Ти знаєш, як Поляки кажуть: що на глє, то по дя блє. Не хочу я, щоб і в нас сталося по дя блє. Розумієш мене?»

Ломиковський глибоко зітхнув. Бачив, що гетьман знов, як старшини казали, виляє хвостом.

«Не на те я», — говорив гетьман, — «ціле життя мудро робив, щоб тепер якоюсь дурницею все діло попсувати. Політика, товариші, не така проста річ, як декому здається. Лекше виграти битву, як заключити корисний мир. Вірте ви мені, старому. Бачу це не від нині, що ви напирате на мене, м о л е с т у є т е мене, щоб я зробив, як вам, завгідно. а я казав уже це не раз і нині кажу, що зроблю так, як мені мій розум і мої політичні пляни велять. Не инакше! Мусить же в кожному організмі бути якась голова. Хвіст конем не вертить, а кінь хвостом. Не обиджайтеся на мене. Я вас люблю і за вами й жінками й дітьми вашими постою, бо на це я хрест святий цілував, але лишіть ви отсі намови. Я вам довіряю, довіряйтеж і ви мені».

Гетьман устами всміхався, а очима грозив.

«І ще вам одно хочу сказати, щоб ви спокійно могли відійти від мене, а саме, що Мазепа живим у неволю себе не здасть, чуєте — не здасть себе живим у полон ніколи й нікому! Але того самого він і від вас бажає. Побачимо, чи дотримаєте з ним кроку».

На улиці затупотіли чоботи. Весняне болото підішло, чути було здалеку, як хто ішов.

Орлик відчинив кватирку і глянув.

«Меншіков!» — прошепотів.

Старшини скоро попрощалися з гетьманом і подалися в двері від подвір'я.

Гетьман ще скорше пустився у свою відпочивальню.

Орлик скоренько постелив йому ліжко, зачинив двері від світлиці і сів при своїм столі писати.

Гетьман роздягся і поклався в постелю. Зробив це нарочно, щоб не виходити його світлості на зустріч. За багато чести та ще після нинішньої воєнної ради.

Требаж ціну собі знати. Хто не цинить себе, того й не доцінюють другі. Помиляється цар, гадаючи, що на Мазепу можна гримати, як на боярів. Нині позволь йому, щоб гримав, так завтра дубинкою побе.

Гетьман столик з медицинами близьче до свого ліжка присунув.

ПОСОЛ ВІД ЦАРЯ.

Орлик удавав, що щось пильного пише. Йому ця на швидку зготовлена комедія дуже подобалася. Хай знають наших! Цар горсіжиться, бо гадає криком відстрашити лихо, як Китайці ворога мальованими смоками страхають. Хто багато галасу робить, той або совість нечисту має, або боїться. Одно і друге криком хоче відвернути, від себе. Так гетьманський блазень казав. Видно, і цар з таких то людей, але гетьман із других.

Відчинилися двері і дежурний офіцер Меншікова оповістив, що його світлість князь Олександр Данілович Меншіков до гетьмана в гостину звеличати прибути.

Орлик на рівні ноги зірвався. Лівою рукою чуприну пригладив, правою пояс поправив, гузики позаціпав і вискочив на ганок.

Його світлість якраз на останній схід погою ступав. Високі чоботи з чужого юхту, прилягаючі до тіла лосеві ясно-жовтаві сподні, зелений, золотом гаптований каптан, андріївська лента через плече. Гарний, хоч малий, з пристійним, але мало інтелігентним, хоч не дурним лицем, гордо здивувався, побачивши, замість гетьмана, його генерального писаря.

Орлик поклонився у пояс.

«Його милість, гетьман, дома?» — спитав князь.

«В ліжку лежать, недужі», відповів Орлик.

«Щож такого? Перед годиною бачилися ми, а тепер і недужий!»

«Його милість пан гетьман в доброму здоровлі на раду до його величества пішли, а недужими вернули».

«Можна провідати? Не стурбую його?»

«Перед вашою світлістю двері до відпочивальні його милости пана гетьмана повсякчасно розтвором стоять. Будь ласка!»

І Орлик відчинив двері до світлиці, в котрій перед хвилиною велася розмова гетьмана зі старшинами. По кутах снувався ще димок, бо старшини сильно своїм звичаєм накурили.

Меншіков, переходячи світлицю, кинув оком на Орликів стіл, потягнув носом дим і повертаючись до Орлика завважив: «Не дуже то в тій домівці Іванові Степановичеві вигідно. Мала вона, і не має такої обстановки, до якої він привик».

Крізь двері від гетьманської відпочивальні чути було сухий, відриваний кашель.

Орлик постукав чиколодками правої руки і спитав: «Його світлість князь Меншіков. Чи вільно?»

«Проси!» — почувся голос зміж подушок.

Орлик відчинив низькі, однокрилі двері, як до келії чернечої. Меншіков увійшов. Орлик подався назад, зачинаючи двері за собою.

Меншіков поклонився до ікони, котру гетьман привіз і казав почіпити в утлі, праворуч від свого ліжка; перекрестився тричі, доторкаючись пальцями свіжо вимитої і жовтим піском ради гетьманового приїзду витертої долівки, а тоді стаючи перед

ліжком і заломлюючи руки питався ніби то дуже трівожно: «Невже ви справді нездужаєте, шановний Іване Степановичу?»

«Вдаю!»—відповів гетьман і вказав на крісло.— «Сідай, князю!»

«Спасибі, милости вашій. Висидівся на раді».

«Я також. І досидівся, бачите, до чого».

«Невжеж?»

«Вдаю, жартую, брешу, — що хочете, гадайте собі».

Світліший збентежився. Гетьман ніколи таким тоном не відзивався до нього.

«Будемо благодіяти Всевишнього, щоб ви скоро поправилися, Іване Степановичу. Дуже пам не в пору ваша недуга».

Гетьман з докором подивився на нього. «Знаєте що, князю?»

«Що такого?»

«Не будемо гратися словами, бо мені тепер не до того. Як що вам дійсно моя недуга не в пору, так чогож ви тоді накликаєте її на мене?»

«Ми? На вас? Іване Степановичу, що це ви? В горячці балакаєте, чи як?»

«Балакаю я те, що гадаю, світліший князю, а гадаю я, що людині старій і такій заслуженій, як гетьман Мазепа, належить як що не окрема шана, так хоч більша увага. На всякий спосіб, знаючи, що Мазепа недужий, не треба бентежити його криком і стуком, як якогось пахолка. На мене й за молодих моїх не гукали, а тепер я тим більше не бажаю собі того».

Меншіков ноги розкравив і руками за підбоки взявся: «Ах, гетьмане, гетьмане! Говориш ти, ніби царя, батюшки нашого, не знаєш. Подивись, я може

й найлюбійший з близьких до нього людей, а спитай, якої зневаги мені не доводиться від його величства зазнавати».

Гетьманові було того за багато. В нім накипіла злість ще зранку, розмова зі старшинами долила оливи до вогню, так тепер, він, не витримавши, й відповів: «Це, князю, ти, а це я».

Меншікова, як колиб хто шпилькою в саме серце вколов. Він же був у Москві, що в Москві, в цій Росії, перша після царя людина, що хотів, те й робив, хоч правда, знав, що йому можна хотіти. Він з бублейника вибився в князі, в генерали, блистів від ордерів, купався у достатках, гордощі розпирали його, а тут цей старець, якийсь там гетьман, котрому може нині-завтра відберуть із рук булаву, сміє так спокійно казати: «це ти, а це я!»... Відповів би гетьманові світліший, колиб не дістав був від царя виразного приказу йти і заспокоїти старого. А приказ царський сильніший від почуття особистої чести і від обиджених гордощів світлішого.

Тому то це «ти і я» Меншіков сховав у своє серце, як гадючку, проковтнув як гіркий лік і відповів спокійно:

«Знаю я, Іване Степановичу, що ти чоловік достойний і великозаслужений, але цар-батюшка над усіма нами стоїть. Йому й покоритися треба. У цього сильний темперамент, а до того часи такі, що треба бути святим, щоб не бентежитися зіло. Потерпім ради царя-батюшки нашого і ради віри нашої святої православної».

«Терпів я, князю, і терплю чимало, але зневаги стерпіти не можу. Хто зневажає мене, той мене до гробу заганяє, як ось тепер... Не посилаєте ви

тепер якого післанця до Львова?» — спитав нараз гетьман, зміняючи свій голос.

«Або що?»

«Бо мені хотілосяб тамошнього митрополита попрохати, щоб він з маслосвятієм приїхав до мене. Може покращає мені, а як ні, то може Бог якого гріха відступить... Грішні ми, князю, ой грішні!»

Меншіков сів.

«Що такі гадки? Ваша милість доживуть ще вікторії над ворогами нашими, доживуть ще нашого спільного тріумфу».

«Не гадаю», — заперечив головою гетьман.

«До митрополита у Львові посилати не раджу. Він чоловік непевний. Ще вас католицьким миром намастить».

«Краще католицьке, ніж жадне».

«А мені здається, що краще підїждати, аж вернете в Київ».

«Підїжди, Іване, аж приложу гірчиці до рани».

Меншіков бачив, що з гетьманом не договориться ніні. А жаль. Царська казна пуста. Гроший, як умирати треба. Недавно дав Мазепа 200 тисяч талларів, а вже й помину по них нема. Скільки тих гроший на війну треба: гроший, гроший і ще раз гроший! Найкраще забрати їх насильно, а гетьмана відсунути від них, десь на Сибір, або у якусь глуху провінцію за Москвою. Але цар такої наглої переміни тепер робити не хоче. А Меншікова руки сверблять. От і взяв би він того старого за вуси, от і поторгав би тою хитрою головою, а тоді: «нашов вон, сякий такий, сину!»

Так цар не дав.

І всміхаючись солодко до гетьмана говорив світлійший князь Меншіков: «Так тоді маємо в Богові милосердному добру надію, що він зглянется на нашу опресію і не позбавить нас такого мудрого й вірного союзника, яким ти єси, Іване Степановичу».

«Спасибі, князю, оставайся в здоровлю. Твій світ перед тобою, а мій уже геть-геть!»

«Не треба, Іване Степановичу, гадок таких допускати до серця. От подивись на нашого Толстого. Він також не молодик, а наші боярині і генеральші зітхають до нього, як до Адоніса».

Гетьман зрозумів натяк на свою слабість до жінок, зокрема може і до Кочубеєвої Мотрі, і відповів:

«Бо Толстой еротиків клясичні на теперішню мову і теперішнім ладом перекладає, а я і книжки мудрої прочитати не маю коли. Все гонять мною, з одного краю у другий, з одної небезпеки в другу і ще одної пригоди не позбувся, як у другу зовуть. А все те для добра його величества і ради блага церкви нашої, а з поминенням всякого взгляду на життя і здоровля ваше. Нічого я за тую службу вірною не бажаю, як тільки шани, яка належиться чоловікові старому і чесному».

«Що тоді маю переказати його величеству царю, батьощі нашому?»

«Передай йому мій поклік і впевни у вірности гетьмана Івана Степановича».

Меншіков стиснув руку Мазепа, бренькнув острогами і вийшов.

ЧОГО ПРИХОДИВ?

«Як ти гадаєш, Пилипе, чого це світліший до мене приходив?» — спитав гетьман Орлика, коли цей, відпровадивши Меншікова, вернув у відпочивальню.

«Не можу я, ваша милосте, знати, не відаючи, що на раді зайшло».

«Щоб там і не зайшло, а без причин він не приходив. У них, бачиш, такий звичай, що перше з перцем, а тоді з серцем, перше полають, тоді обіймають: 'моїж ви!'... Настрашилися, що розгнівали Мазепу. А в того Мазепи все ще і козаків нових набереється, і червінців деццю знайдеться. Жаль утратити союзника такого. Поки конина тягне, не відпрягай».

Орлик бачив, що в гетьмановому серці злість у гореч перемилилася.

«Ваша милість по доброму з князем Меншіковим розійшлися?» — спитав.

«Чеши дідька зрідка, він і так кострубатий. Чує серце моє, що між нами ще до великого дійде. Він мені ногу підставляє. Кстриись із нас конечно спотикнеться і впаде... А всеж таки, спасибі йому, що до ліжка поклав».

І гетьман став у голос сміятися. «Колиб не надіс його чорт, я й доси сновитав би по хаті, а мені відпочинку треба. Кожда кістка болить. Погадай,

я все при роботі і при турботі. Як не похід, то фортеця, як не фортеця, то на раду їдь, як не з чужими, то зі своїми своє серце гризи. А тут уже й вік. Колиб мені твої літа, Пилипе, я цілий світ догори ногами перевернув би, а так: — слухай, що Меншіков скаже!»

«Ваша милість ще й мене можуть пережити».

«Можу, можу! Але я того навіть не хочу. Ти молодий, тебе ще багато дечого чекає. Чую, що воно надовго затягається. Ходимо, як у хмарі. А хто з нас угадає, чи нинішній вітер тую хмару розвіє».

Вечоріло. Останнє проміння заходячого сонця падало з вікна просто на гетьманову голову, осяювало її, краще від герцоґської корони. Мазепине сбличчя, недавно бліде, аж зеленаве, оживало тепер, променіло. Орлик з насолодою дивився на нього.

«Пилипе!»

«Слухаю милости вашої».

«Я на тебе великі надії покладаю, на тебе й на Войнаровського».

Орлик нахилився до гетьманської руки.

«Бачу я, що в тебе ум небуденний. Гадаю, що не дурно біля мене сидиш. Може я ще проживу декілька літ, а може мене Господь нині-завтра і покличе до себе. Щоб ти тоді з Андрієм попід сили не брався, щоб ви мені в мирі і в добрій згоді тою дорогою ішли, яку я вам в останній хвилині покажу. Розумієш — в останній хвилині, бо часи змінюються, як погода в марті, і нічого певного я нині сказати не можу і не хочу, а роблю так, щоб для нашого спільного діла добре було».

«Ваша милість можуть покладатися на мене; надії не заведу».

* * *

Останні слова заглушив крик, зразу далекий, а потім чимраз ближший, ніби хтось ратунку просив і з цим проханням добивався до гетьманських вікон.

Орлик побіг подивитися, що це. Гетьманова голова покривалася тінями. Подушки з білих робилися сірими, стеля нависала над ліжко, ікона з невгасаючою лямпою відривалася від стіни і ніби у воздухах плила.

Гетьман передумував нинішню воєнну раду, розмову зі старшинами і гостину Меншікова.

Все воно переконувало його і впевняло, що наближається рішучий момент, рішучий, не лиш для нього і для України, але мабуть для історії цілого сходу. Тендітна сітка, котру він так хитро й обережно сплітав, доснована до решти. Треба вважати, щоб її не порвали. Кінець діло хвалить, — треба подбати, щоб кінець не обезславив діла.

Мазепа дорожив тим своїм ділом. Хоч яке воно важке й небезпечне, любив його. Покінчивши з Мотрею, нічого більше в життю своїм не бачив, що моглоб приманювати його.

Так, так. Приїхали білі коні в Бахмач і повезли від гетьмана Мотрю. Білі коні!.. Колиб тільки на тому й покінчилося! Післав би гетьман свою шестірню чорну і в золоченій кариті привіз би назад Мотрю. Та чи приїде вона? Для неї Івана Степановича вже немає, є тільки гетьман Мазепа... Зрозумій ти її! Гомонить Мемнонова колумна, але що?.. Кажуть, у Мотрі знов з мамою попустилось, навіть, мабуть, до великого доходить... Відна, бідна Мотря!

Старий Чуйкевич і Василь Кочубей раді би дітий своїх повінчати. Га, щож? Коли Мотря згодна, хай іде. Він її силувати не стане. Щастя бажає Мотрі. Для себе спомин оставить. Гарний спомин.

Але ще ночі нема, ще й сумерків не було. Тепер лиш підвечірря...

Чого в тій хаті такі малі віконця? Відчинити їх, щоб видно було кущі розцвілого бузку і синє небо над ними, і багато, багато зір. Хай би чути було, як солові співають і як любі розмови гомонять по садочках...

А тут крик. В найкращий акорд паде фальшива нутка... Що таке?

Вертув Орлик і доніс, що це наших людей знов Москалі «пороли». Побилися з салдатами, чи з райтарами, мабуть і польські драгуни теж були. Намішали війська, як в казан гороху з капустою і тепер клекотить. Ніхто не розбирається в тій страві.

Гетьман, почувши, аж на ліжку присів. «От, бачиш, які то вони. Одною рукою гладять, а другою бють. Тут світліший до мене від царя приходив, а там моїх людей зневажають. Яке їм діло до нас? Мої люди під моїм регіментом стоять. Карати їх ніхто не має права. Не стерплю того, не стерплю!»

Він кулаком бив об нічний столик, аж плящинки з ліками скакали.

«Провіриш мені, Пилипе, це нове, нікчемне діло. Переслухати свідків, розслідити, хто винуватий, і звідомлення подати на письмі. Досить мені цієї зневаги. Моїх людей я маю судити, я їх вожд. У всьому руку світлішого бачу. На царську горячу комплекцію вину спихає, а сам він воду каламутить, щоб рибу ловить. Але побачать ще вони, побачать, хто таке гетьман Мазепа!»

ТАНСЬКИЙ.

Якось на провідному тижні зібралися в гетьмана старшини, давали йому свої звідомлення і прикази приймали. Вечером розійшлися: хто до себе на квартиру, відпочивати, хто до знайомих, а хто до заїздного дому, де в боковім, окремім покою можна було тихо й незамітно старого меду попиту.

Біля гетьмана осталися тільки Орлик і Ломиковський.

Цей почав.

«Не хотів я вашій милости при людях цього казати, знаючи, що немило буде милости вашій таку новість почути.

«Щож там знову нового?» — спитав, ніби байдужно гетьман, привиклий до всіляких немилих новин.

«Компанійський полковник Танський від князя Меншікова лист дістав?»

«Танський? Від Меншікова? Лист?.. Якого змісту?»

«Щоб з полком своїм, взявши за шість місяців плату і придбавши харчів, у похід у Польщу під прикази польського коронного гетьмана Сінявського рушав».

Гетьманом аж підкинуло на ліжку. Його вдумчиві, пронизливі очі змінилися нараз, заналали гні-

вом, на висках набреніли жили, уста в кутиках затряслися, рука нервово стискала й мняла накривало.

Ломиковський, як сидів біля гетьмана, так мимохіть відсунувся від нього, Орлик піднявся з місця і стояв, з тривогою дожидаючи громів з тієї хмари.

«Правда це?» — спитав несвоїм голосом гетьман.

«Як Бог на небі, правда», — відповів Ломиковський. — «Не смів би я гетьманові мойому брехати».

«А ти чув про це?» — повернувся гетьман до Орлика.

«На жаль, чув», — відповів трівожно Орлик. «Танський, кажуть, вже й у похід готувитися почав».

«Заки піде, як бішену собаку застрілю, за непослух, за легковаження реґіментаря свого!»

Орлик пополотнів. Ломиковський і собі з крісла піднявся. Гетьман віддихав важко. Оба вони боялися, щоб з ним не стався потаний припадок.

«Чом ти мені про цей лист не сказав перше. Тиж нічого не смієш затаювати передімною?» — гримав на Орлика Мазепа.

«Не було коли, ваша милосте. Чекав я, аж старшини розійдуться».

«На другий раз, не гаючись кажи. Зі сну мене буди, від страви відривай. Цеж страшне, нечуване, до правди неподібе. Світліший що днини бачиться зі мною, балакає про всілякі речі, ніби то радиться, а тут, поза мої плечі, полками моїми розпоряжається, накази людям мойого реґіменту роздає, ніби мене вже й на світі немає, ніби мене вже позбавлено влади й сили. Чи чували ви про таке нахабство? Хтож то без мого дозволу видасть Тансь-

кому гроші на шість місяців уперед і харчі для його полчан? І питаюся я, як сміє Танський йти, не діставши приказу, або хоч дозволу від мене, реґиментаря свого? Нехай спрiбує! Як бішену собаку застрілю!»

Орлик зачекавши, аж перша хвиля гніву перекотиться, запримітив: «Може Танський і не винуватий у тому. Може гадав, що світліший у порозумінню з вашою милостю цей приказ видає».

«Так тоді, чому до мене з листом не прийшов, чого носиться з ним, як з писаною торбою? Це противиться реґулямінам нашим, це понижує не тільки мою владу, але й честь вашу. Прихвостні роблять таке, а не полковники, котрих я наділяю так щедро і маєтками, і значіннями. Танський ніби то з панів, а хам він, холоп, — отцо!»

Нова хвиля злости підкочувалася під серце старого гетьмана. Він цілий аж трусився.

«І з такими людьми кажете ви мені починати якесь політичне діло, писати нову сторінку історії? Ха-ха-ха! З такими людьми!»

Гетьман сміявся так голосно, а старшини так трівожно слухали його прикрого сміху, що не завважили, як замкненою вулицею, до брами того дому, де була гетьманська квартира, підіхав віз. Почувся крик варті і дежурний офіцер вибіг на ганок. Орлик і Ломиковський пішли подивитися, що за гість так пізно до гетьмана приїхав.

«З Винниці»,—сказали, вертаючи в гетьманську відпочивальню,—«якийсь Залевський, чи якось, козак, чи шляхтич, не розбереш?»

«З Винниці?.. Залевський?» — аж скрикнув гетьман. — «Ведіть його до мене, а самі можете йти

на вечерю. Пилипе, кажи перед світлицею поставити варту. Щоб мені туди ніхто не входив. На твою відповідальність цей приказ видаю».

«Слухаю милости вашої!»

«Завтра вранці заходьте знов до мене».

Орлик і Ломиковський вийшли. Чути було, як Орлик варті прикази давав, як варта здоровила панів генерального писаря й обозного і як вони попри двір у город пішли.

До дверей гетьманської відпочивальні хтось несміливо постукав.

«Увійдіть!»

Заскрипіли двері і почувся покiрний, тихий, але дуже виразний голос: «Laudetur Jesus Christus!»

Відблеск невгасаючої лампи озарив злегка згорблену статк ніби шляхтича, а ніби нашого козака, бо по одежі, та ще в сумерках, годі було пізнати.

Гетьман піднявся, вдивився в ті сумерки, а потім простягаючи руки перед себе сказав: «Скоршеб я смерти своєї сподівався, як вашої особи. Козак, їй Богу, козак! Навіть вус невеличкий виріс, не менший, як у мене. А покажіть голову».

Гість ще більше нагнувся над ліжко господаря, а цей по голові його погладив. «І тонзура заросла. Їй Богу, ніхтоб не пізнав, що це духовна особа».

Говорив, без сліду недавнього гніву і збентеження. «Вітаю вас, отче ректоре, і дивуюся смилостивості вашій».

«Для доброго діла варт і життя не пожалувати».

«То правда. Не гнівайтесь, що не свічу світла. Не хочу кликати Кендзеровського. Нехай собі люди гадають, що Мазепа спить. Тут, знаєте, і підслухують, і підзирають, і гадки вгадувалиб, колиб можна».

«Не тільки тут, скрізь так у політиці буває».

«Але тут більше, як скрізь. Щось вони ніби зачувають своїм носом, та на слід попасти не можуть. На всякий спосіб, стереженого Бог стереже».

Оба привикали до сумерків і при блискаках лямпади слідили гру своїх облич.

«Були?» — спитав нараз гетьман коротко свого несподіваного гостя.

«Був», — відповів Єзуїт Заленський.

«У Саксонії?»

«У його милости короля Станіслава».

«І як вас прийняв rex Stanislaus?»

«Над усяке сподівання гарно. Людина він образована, ідейна, чоловік, можна сказати, ідеальний. Про милість вашу висказувався з великою пошаною, здоровити велів».

«Спасибі. А діло?»

«Діло не легка річ».

«Не легка?»

«Так, бо милість ваша дуже багато жадають».

«Я, багато жадаю? Отець ректор жартує собі. Не жадаю більше, ніж мені належиться. Годі з одної біди в другу лізти, з ярма в шлюю, зпід кнута під каньчук. Подумайте! Колиб я тепер віддав правобережну Україну, після того, як вона довго борикалася за свою незалежність і як я деякі її частини вже таки дещо до ладу довів і загосподарював, так не був би новий козир у руках моїх ворогів проти мене. Сказали би, Мазепа половину України запродав. *Clara pacta claros faciunt amicos*. Тут Україна, а там Польща, тільки тоді можуть вони бути для себе добрими сусідами й союзниками. А поки Польща сягає рукою по Чорне море, поти вона необачно відбивається від Балтійського. Одно втратить, а

другого не здобуде. В боротьбі з українським степом вона обезсилиться до краю, не опанує своєї внутрішньої анархії і скінчиться тим, що Москва і їх, і нас проковтне в свій ненасичений шлунок».

«Але те саме, що сказалиб Українці про вашу милість, колиб ваша милість віддали Правобережжя, скажуть Поляки про короля Станіслава, як що він згодиться його вам відступити».

«Pardon! В тім є велика ріжниця».

«Яка?»

«Загарбане віддати, а своє прогайнувати, це не все одно. До того, його милість король Станіслав, кінчаючи давню польсько-українську ворожнечу, покладе підвалини під новий устрій східної Європи. Помирнені колишні вороги зединяться і спільними силами відпиратимуть грізного ворога від своїх границь. Як ні, то, як кажу, він і нас, і вас поневолить, одних і других зробить своїми холодами й рабами. Цар Петро, це символ нової Росії, котра зі своїх болот і снігів виступає на широку, європейську видівню, щоб на ній відіграти великодержавну, імперіялістичну ролю. Балтійське і Чорне море, Карпати й Царгород, це ті границі, до котрих вона піде по наших трупах. Король Станіслав, як людина умна й далекоглядна, як чоловік образований і розуміючий історію, мусить послухати голосу розуму, а не крику короленят, котрі поза границями своїх власних маєтків границь і добра речі посполитої не бачать».

«Не легка річ робити щось проти волі панів і вельмож польських».

«Треба робити те, що інтерес державний велить. Кождий пануючий зрічеться частини, щоб цілість скріпити. Це — конечність і годі».

«А ваша милість частини не зрікаються».

«Бо мені не вільно. Цеж українська земля. Я чужої землі не домагаюся, навіть найменшого шматочка ні!»

«А щож вашій милости дає цар Петро?» спитав нараз, не без хитрости Єзуїт.

«Власне тому, що дає не те, чого мені треба, я хочу балакати з Карлом і Станіславом. Мені, як гетьманові Мазепі, нічого більше й не треба. Як бачите, я собі не менший пан від якого там короля і не біднійший від жадного з них, але для ідеї державної і ради культури європейської зважуюся на гру, в котрій можу втратити все».

«Того ніколи не буде. Карло побідник, Карло герой, на його дивиться весь світ».

«А воєнне щастя, отче ректоре? Невжеж Олександр Македонський, Ганнібаль і Валенштайн, це не герої? А що сталося з ними? *Eventus belli semper dubius est*».

Балакали по латинськи, але так легко й живо, ніби це була їх спільна, рідна мова. Один на другого дивилися зпід ока. Оба мали за собою школу й досвід. Єзуїт балакав майже шепотом, але так виразно, що можна було кождий звук почути, за те не чулося того чуття, з котрих звуки людської мови виходять і забарвлюються ним.

«Ваша милість», — почав Єзуїт, — «можуть бути впевнені, що нема такого аргументу, якогоб я не взяв у користь милости вашої, вважаючи себе його милости послом і адвокатом. Алеж признати годиться, що також контрагенти наші не оставалися в довгу, їх контраргументи зневолювали мене з офензиви переходити в дефензиву. Але оружжя я все таки не склав і не складаю, сподіваючися, що

ваша милість, як вельми досвідчений політик, поступлять дещо зі своїх постулятів, деякі з них переведуть під рубрику дезидератів, противна сторона також піде на компроміси і почин наш увінчається успіхом *ad maiorem gloriam Dei, et magnificentiae vestrae*».

Гетьман глянув у хитрі очі свого гостя і заперчив головою. «Отче ректоре! На довгі торги в мене часу нема. Земля під ногами горить. *Hannibal ante portas!*». Як людина начитана в істориках грецьких і римських, а також знаюча пізнійші аннали й *volumina legum*, зрозумієте, *venerabilis pater*, що за що-небудь я певної теперішности за непевну будучність не проміняю. Краще живий хорунжий, ніж умерший сотник. Мої бажання мінімальні».

«А максимальні, милосте ваша?»

«Максимальні, це те, до чого безперечно всякий народ має природжене право і чого певно, може й у недалекій будучности, будуть добиватися освідомлені одиниці і цілі народи,—ніким і нічим необмежена воля... Але скажіть мені, яке становище Карла?»

«Становище Карла?»

«Так. Його до мого проєкту».

Єзуїт зморщив чоло. Під напором того несподіваного питання думка його стала зі здвоєною шкорою працювати. «Його милість *Carolus rex*, не можу затаїти правди, рад довести до згоди».

«Рад. Ось і бачите. На його я числю. Сподіваюся, що цей молодий, геніяльний чоловік зрозуміє мое важке положення і не допустить до довгих торгів, котрі, як самі ви бачите, вести дуже важко й дуже небезпечно. Граюся з огнем, між мечами танцюю, як сновида по кришах височезного будинку ходжу».

Один нерозважний крок і, — все пропало»...

«А релігійне питання?» — так само несподівано спитався Єзуїт.

Гетьман, не гаючись, відповів: «Ви знаєте, як ставлюся до нього. Толеранція, отче ректоре, це мій ідеал. Насильним ширенням якоїсь віри і опресією супротивників релігійних слави божої не умножимо. Середовічні практики релігійного питання не розв'язали, видно, треба вирішувати його іншими способами, а саме свободою слова й совісти. Нехай духовні, сповняючи пильно і совісно свої обов'язки, воюють не мечем, а словом божим».

«А як що нам не дозволять сповняти своїх обов'язків?»

«В державі, котрої я буду головою, насильства нікому не дозволю чинити».

* * *

Пізно в ніч продовжалася розмова в гетьмановій відпочивальні, а царські шпигуни, здалеку підглядаючи його мешкання, дивувалися, який там спокій.

«Мабуть Мазепа дійсно хорий», — казали, відкладаючи свою працю до завтрішньої днини.

ВІДІЗД.

Ніби крізь сито підився весняний, теплий дощ.

Дерева і корчі, повні зеленого листя, понамокали й понависали і здалеку виглядали, як стіжки, ковиці сіна, як гори. Зі стріх і з дахів спливала струйками дощівка. Вулицями шуміли потоки, забираючи з собою весь бруд і нечистоту, нанесену кінми й людьми.

Одних і других було на таке мале містечко, як Жовква, аж за багато.

Ще не світало. Без годинника годі було вгадати, яка тепер година, ані ніч, ні день.

Та хоч так рано, Жовква будилася зі сну. Близько світло по хатах, козаки напували коний, салдати проклонами витали день.

Нараз засурмлено в труби і заграли козацькі литаври. Вулицями, як тіні, помчали їздіці і побігли піші. Міщани виходили на ворота і до фірток.

«Бувайте здорові! Не поминайте злом!»

«Їдьте здорові, най вас Бог провадить!»

Навіть до нецронених гостей привикнеш. Нарікав, як прийшли, і жалуєш, коли відходять. Все таки свої люди, хоч і з таких далеких сторіч. Тою самою мовою говорять, так само Бога хвалять, — козаки.

І не одна дівчина притулилася до вишні в садочку, і як вишнею вітер, так нею хитав жаль, і як з вишні дощ, так з її очий на траву скапували сльози... Поїде і може не побачаться більше. Така велика тая Україна, такі непевні часи! Як пес за возом, побіглаб за козацьким табором, — куди він, туди й вона; так не пускають. Тут батько й мати, а там старшини. Така то вже нещаслива дівочька доля. І без кохання годі, і з коханням важко.

Заграли дзвони й заревли на північ від міста гармати. Пролетів кінний козацький відділ і заторохтіла ошклена карита. Мешканці Жовкви прожогом метнулися з хат. «Гетьман їде! Гетьман!»

Кланялися і повними смутку очима відпроважали кариту.

Відколи гетьман до Жовкви приїхав, Москалі трохи присмирніли. Міщани до гетьманської канцелярії жалуватися ходили і гетьман уймався за ними. Декілька салдатів таки гостро покарали, відрізуючи уха й носи, або пропускаючи крізь вербову алею, чи там крізь шпіцрутени. Як що жалоби не помагали, то за покривдженими Жовківцями ставали їх нові знайомі, козаки. Що найгірших пакісників закатрулено за містом так, що й дійти було годі, хто й коли це зробив.

Тепер Жовківці поспускали носи, бо їх протектор вертав на велику Україну.

Гетьманський ридван котився на північ.

Поруч гетьмана сидів Ломиковський, напроти Орлик.

Ридван великий і вигідний, як хата. Дорога нерівна й болотниста, ридван хитався на ремінних пасах, і ніби колиска колисав їх до сну.

Ломиковський позіхав, Орлик рукою затулював уста, щоб гетьман не бачив, що він не виспався.

По гетьмані не пізнати втоми. На його блідім обличчю вицвітали легкі румянці, в кутиках уст таїлася злобна усмішка, в очах огники грали.

Як минули останню хату і з садків виїхали на поле, гетьман рукою показав на ліво.

Ломиковський і Орлик зазирали в вікно. Кількасот сажнів перед ними щось мріло, суетилося, шуміло, ніби хмари, ніби дими, ніби ліс двигнувся з місця і йшов. Козацьким очам не важко було пізнати, — військо!

«Бачите, панове?»

«Бачимо, милосте ваша!»

«Москалі з почеснями випроважають мене».

«І Танського полчане з ними».

«Бо Танський до Москалів пристав. Підлабузнювався світлійшому, гадав, що мід лизати піде».

«Скоштує він московського меду!» — завважив Ломиковський. — «Я тому Танському здавна не вірив».

«Чимало таких. Але не гадаю, щоб він там великої слави зажив. Його полк без дисципліни. Не знаю, чи втримає його в руках».

«Додадуть 600 Москалів».

«Почесний караул», — і гетьман усміхнувся. «Хотів я зразу провчити Танського і спротивитися. Але гадаю собі, має хтось другий під команду Сінявського йти, так краще, хай його посилають. Бо треба вам знати, хто таке Сінявський з Бережан. Пізнав я чимало тих панів і мушу сказати, що Сінявський не з кращих. Горда і пишна пшуга, а полководець з нього такий, як з мене архимандрит».

«Чому ж то вони таку параду вашій милости роблять?»

«Питаєте? Щоб заспокоїти розгніваного гетьмана. Дурні, дурні! Гадають, що піддурять мене... Мазепа обид не забуває».

Крізь поле в напрямі тої дороги, котрою посувався гетьманський ридван, скакало двох їздців. Один на карому, другий на гнідому коні.

Оба в зелених каптанах, з блискучими гузиками; на ногах високі чоботи, на головах трикутні канелюхи. З плечий на кінські зади спливали довгі плащі, на опашки вбрані.

Старший через груди мав голубу ленту св. Андрея і по тім здалеку можна було вгадати, що це світліший князь Меншіков. Не великий, не товстий, з гарним, солодко всміхненим, обличчям, здалеку виглядав, як хлопчик. Усміхом гетьмана вітав.

Гетьман казав здержати кариту. Виліз, а за ним Орлик і Ломиковський.

Ім подавали коний. Гетьман ще не встиг ускочити в сідло, як до нього причвалав Меншіков, а за Меншіковим, і той другий їздець, на гнідому коні.

Цей другий був хлопець літ 16, високий і худий, з вузкими грудьми, слабо розвитий. Лице його, надміру видовжене, з опуким, нерегулярно збудованим лобом виглядало старо й не гармонізувало з рештою тіла. Жовте, аж зеленкувате, робило вражіння тяжко схорованого і передвчасно звяленого. Довге, темне волосся, обмокле на дощі, безладно спускалося на ковнір.

Годі було подумати, що це царевич Олексій, син Петра і його престолонаслідник. Не нагадував батька ні зверхнім виглядом, ні поведінням з людьми.

Несміливий, ніби перестрашений, викликував скорше милосердя, ніж тую пошану, яка належалася будучому носителеві царського вінця.

Мазепа глянув на царевича і йому зробилося жаль того нещасливого хлопця. Пригадав собі його трагедію, добру маму і жорстокого батька. Батько маму насильно постриг у черниці. Син за мамою тужив. Шукав з нею стрічі. За те батько покликав його в Жовкву, щоб покарати.

І гетьман підскочив конем до Олексія. Поздоровив його. Царевич усміхнувся, якоюсь лагідною і сумною усмішкою, від котрої оживилося, відмодніло і покращало його негарне обличчя. Малі і круглі, як у риби, уста, ворухнулися, хотіли щось сказати, але нараз здавили в собі невимовлені слова і замовкли.

Царевич побачив, що Меншіков хоче говорити. Меншіков почав:

«Його величество, батюшка, наш наймилостивіший цар і повелитель, здоровить тебе, гетьмане Іване Степановичу, і бажає тобі щасливої дороги. Молить Бога, щоб ти без пригоди вернув додому, де на тебе чекають великоважні діла. Під опіку віддає тобі його величество Олексія, свого сина».

«Будь ласка, князю, передай його величеству цареві мою щирю подяку за його великопінну пам'ять та за його добротливі побажання. Як що Господь Бог не відмовить мені сил і здоров'я, постараюся сповнити завдання, яке вкладає на мене мій важкий уряд, на славу Бога, на добро народу і на вдоволення царя. З великою утіхою приймаю до відома, що його величество цар довірив мені свого сина, котрому я радо послужу, як не чим другим, так своїм досвідом старечим».

Кажучи це, гетьман поклонився царевичеві, а цей ще раз жалісливо всміхнувся і насилу зважився вимовити одно тільки «спасібо!»

«А тобі, світлійший князю», — говорив гетьман, повертаючись до Меншікова, — «щиро дякую, що потрудився нині, і трудишся не раз, ради моєї маловажної для тебе персони. Не знаю, як дякувати тобі!»

Меншіков зрозумів легку іронію, що скривалася в тім компліменті, але вдав, ніби він гетьманові слова приймає щиро до серця. Повернув коня і разом з царевичем, Мазепою, Ломиковським і Орликом підїхав до війська, котре усталося чотирокутниками, на лугах і нивах, не жалуючи ні гарної трави, ні зеленого збіжжя, що падало під кінськими копитами і під вояцькими чобітьми.

Козаки стояли по середині, Москалі по боках; ззаду, під ліском, декілька гармат.

Гетьман глянув і погадав собі: «беруть наших у кліщі. Гадають цілу Україну такими кліщами здавити».

Козаки стояли свобіднійше. Тільки передні з них мали однострої, темно-сині чемерки і шапки круглої форми. А там попадалися одяги ріжного крою і цвіту. Видно, що полк був недавній і не добре ще зорганізований.

Москалі були в довгих темнозелених каптанах з червоними відлогами, одні в камашах, а другі в чоботях високих, добре вимашчених. У всіх були довгі «скалкові фузії».

З трикутних капелюхів трьома струйками спливала цюрком дощівка. Дощ розмочив муку, котрою вони обсіпали були своє довге волосся, і на каптани стікало з нього щось ніби рідко розчинене тісто.

Гетьман переїхав попри фронт і покликав до себе Танського.

«Полковнику Танський!»

«Слухаю вашої милости!»

«Під чим ти регіментом стоїш?»

Танський здивовано глянув, але подумав хвилину і відповів: «Під регіментом його милости гетьмана Івана Степановича Мазепи».

«Памятай же, бо в тебе, як бачиться мені, не дуже кріпка пам'ять!»

Не дожидуючися відповіді гетьман махнув на прощання булавою, військо відповіло голосним криком, в котрому годі було дослухатися слів, бо Москалі одно кричали, а козаки друге, і гетьман, попрацювавши з Меншіковим, вернув у свою кариту.

Меншіков повернув конем до війська, а Ломиковський і царевич подались до того відділу, що супроводжав гетьмана.

Орлик їхав біля гетьманової карити.

«Пилипе», — говорив до нього через вікно гетьман, — «уважай на Олексія. Я його нарочно не попросив до своєї карити, хоч дощ і хоч жаль мені, що змокне хлопчисько».

«Він дійсно нужденно виглядає. Ніби жалується кождому: miser et pauper sum».

«Бачиш? Навіть сином царя невелике то щастя бути».

Дощ-капусняк накралав чимраз густійше. Орлик поставив комнір від своєї довгої, непромакаючої бурки.

«А не просив я царевича до своєї карити раз тому», — говорив дальше гетьман, — «бо знаю, що цар того не любить; він хоче, щоб син привикав до

воєнних трудів, а по друге (тут Мазепа притишив свій голос), бо мені треба буде повернути незабаром у бік та поступити до одного двора. Розумієш?»

«Розумію, милосте ваша. Значиться, треба робити так, щоб царевич того не завважив».

«Не инакше».

«А як що він спитається, де поділася вашої милости карита?»

«Так скажеш тоді, що гетьман поїхав другим, трохи дальшим шляхом, але кращим і для важкої карити певнішим і що під вечір нажене вас».

Орлик дивувався, як то скоро й легко приходять гетьманові усякі викрути на гадку.

Якраз тоді царевич минав гетьманову кариту, бо Меншіков завернув був його на хвилину з дороги (мабуть якісь тайні інструкції давав).

Мазепа оком знавця обкинув худощаву стать царевича, що творила сильний контраст до гарного, рослого і здорового коня.

«Півтора нещастя», — сказав похитуючи головою. — «Але на коні сидить не найгірше. Тільки мабуть йому і байдужé, чи це кінь, чи коро́ва».

«Царевичеві мабуть цілий світ байдужий», — потвердив Орлик.

«Того сказати не можна. Він тільки іншими очима глядить на світ».

«Це люди з двох інших планет».

«Але сонцем для обох — Росія».

Орлик задумався. Нараз повертаючися до гетьмана сказав: «У нас багато таких, що свого сонця не бачать».

«За днів», — відповів гетьман, — «щоб дивитися на нього. У звірят, які в печерах живуть, за-

никають очі. Так і в них. Нехай собі сонце світить десь там у полі, їм до нього байдуже».

Карита перехилилася в бік і мало не перевернулася. Машталір здержав коні. Віхали у велику баюру.

Гетьман озвався до Орлика: «Нема нічого злого, щоб на добре не вийшло. Кажі Ломиковському, хай бере задню сторожу вперед і хай ціла валка їде. Нам доведеться полевими дорогами обїздити це прокляте болото. Розумієш?»

«Розумію, милосте ваша».

Орлик рушив конем. Гетьманська карита постояла хвилину, а коли ціла валка, до останнього козака, сховалася в лісі, машталір повернув кінцями, виїхав на полеву доріжку і пігнав до села, що лежало в придолинку, поміж гайками. Перед селом, у великому запущеному саді, стояв двір княгині Дольської.

Весняні роботи скінчені, до того дощ, людей не видно було. Гетьманський ридван котився поміж двірськими ланами і незаметно, бічною брамою зайхав перед кам'яні сходи старосвітського, недбало утриманого двора. Видно, владителька не дуже то добре хазяїнує і зайвого гроша на обнову палати не має. «Чи не схоче знов позичити в мене?» — погадав собі гетьман. «Га, щож? Кум кумі рад... Як попросить, то дам. Сприяє мені тая гарна паня».

Гетьманові хотілося після побуту в Жовкві, де він мало що не кожної днини стрічався то з царем, то з Меншіковим, то з обома нараз, про других Москалів і не згадуючи, хотілося йому тепер яку годину-дві побалакати з гарною і умною княгинею, котра так живо нагадувала йому тую двірську

й великопанську атмосферу, до якої він від дитини привик.

Був це другий світ, неподібний до того, в якому переживав цар, і яким гадав ущасливити своїх земляків, — і не-земляків, котрих він сподівався все таки зробити колись земляками. Всяке насильство будить у культурній людині протест і охоту боротися з нею, таку реакцію почував у собі гетьман, про політичні його пляни навіть не згадуючи. Вони були природним впливом тієї стихійної реакції, а разом скріпляли її.

Без насильства не збудуєш і не перетвориш держави. Це ясне. Насилуй собі своїх людей, — але яке тобі діло до нас? Миж другий народ і насильство твоє над нами стократно гірше й каригідніше, бо воно знущається над нашим почуттям національним. За нами найсвятіше право боронитися, не перебіраючи в способах, як борониться всяка твар в природі, щоб зберегти свій рід і гатунок. Яке діло Україні, що ти хочеш утворити нову, московську державу?

Княгиня Дольська розуміє ті гадки й почування, вона сприяє не лиш гетьманові, але й Україні і тому він радо побалакає з нею, бо зі своїми все ще боїться говорити щиро, все ще не хоче розкрити карт. З Дольського безпечно.

* * *

На жаль, гетьман завівся у своїх сподіваннях.

Двір був майже пустий. Привітав його старий служка й попросив до салі, в якій гетьман побачив якогось шляхтича, химерного чоловічка, що здавалося, навіть у контуші добре ходити не вмів. Ані

вильотів вправно не закине, ні вуса не підкрутить з фантазією, тільки дурнувато підсміхається.

«Ваша милість, пан гетьман, не пригадують собі мене?» — питає.

Гетьман вважно глянув на шляхтича. «Не тямлю, щоб я мав приємність стрічатися з вами».

«А я мав честь бути представлений вашій ясновельможности. Я отець Августин, тринітарського ордену чернець, вашої милости покірний слуга і підніжок».

«Ви — отець Августин? Ні, жартуєте, добродію. Я вже всілякий маскарад видав, але, щоби хто міг перекинутися з умного Тринітарія в придурковатого шляхтича, того я ще не бачив».

Отця Августина ніби хто медом помастив. «А всеж таки я, simplex servus Dei, не хто другий, лиш отець Августин», — відповів і подав условлений знак, по яким про *ergo in persona* і мови не могло бути.

Від отця Тринітарія довідався гетьман, що княгиня сподівалася його, гетьмана, але не нині, так і поїхала кудись, і що колиб навіть післанця по неї зараз пустити, то що лиш завтра, під вечір, можна би сподіватися її. А що гетьман мусів за яку годину-дві їхати даліше, щоб ще перед ночою наздігнати царевича Олексія, так треба було і без княгині прийняти звіт Тринітарія з поїздки до короля Карла.

Звіт цей не відбігав далеко від того, що привів Заленський, вони ніби порозумілися, щоб виторгувати децю від гетьмана в користь Польщі і католицизму.

Гетьман дав Тринітарієві таку саму відповідь,

як і Заленському, і просив його, як тільки княгиня верне, порозумітися з нею і ще раз поїхати до Карла.

Чернець дуже уважно вислухав гетьмана, ніби кожде слово його карбував собі в тямці, а тоді, перепрошуючи і застерігаючись на всі боки, натякнув, що поїздка така коштує силу грошей, котрих, на жаль, ані в нього, ані в княгині немає. «Княгиня вже й свої дорогоцінні брилянти заставила і тепер вона турбується, яким би то способом викупити їх, щоб не пропали».

«Гріш, річ набута», — відповів гетьман. — «Щоб ми здорові були, для доброго діла не пожалуємо мамони».

А в душі погадав собі: яка то сила в тій марній мамоні! Без неї він зданий був би на ласку й неласку царя. Як багато грошей, тоді й пан хороший, а без гроша дурна і наймудрійша голова.

Чернець згорнув дукати, подякував і впевнив, що в нього тепер другої гадки немає, крім тієї одної, як би то найкраще послужити його милости пану гетьманові. Гетьман подякував за тую дбайливу прихильність і просив поздоровити княгиню.

«Її милість, княгиня, вельми високо собі цінить знайомство і приятельські стосунки з ясновельможним паном гетьманом, об його душевній формациї і благородного ума ексцелентній едукациї висловлюючися заєдно з найбільшою реверенцією».

«Не з більшою, ніж я про її милість, княгиню».

«Її милість, княгиня, будуть дуже боліти, що не бачилися з ясновельможністю вашою».

«Не менше болію я, що не бачив княгині».

Гетьман розпрощався і непочемний шляхтич відпровадив його до карити з тою самою ніби-то дурнуватою усмішкою, з якою перед годиною привітав його, а яку звичайно носять на своїх тупих і безвиразних обличчях підупавші панки та всілякі збіднілі свояки-резистенти, що тримаються клямок і півмисків повних на дворах покищо не цілком ще підупавших і тільки звільна й незаметно падаючих у низ своїх високих і добротливих протекторів.

«Цей venerabilis pater ролю свою грає summa cum laude», — думав гетьман, віддаючи себе в обійми м'яко вистеленого нутра своєї карити. «Такий артист варт доброї заплати. Наші черці, не менше хитрі від усяких Єзуїтів і Тринітаріїв, але потрібної едукациї не мають. Доказом—історії доносів на Мазепу».

ПО ДОРОЗІ.

Дорога була безпечна, бо перед виїздом гетьмана з Жовкви перейшла туди його передня сторожа і очистила старанно всі ходи й переходи, всі шляхи і стежки з усякого підозрілого й ненадійного елемента. До того день, кілька здорових і добре узброєних гайдуків, — можна було їхати безпечно.

Доц уйнявся, весняні хмари розвівалися, як дими по битві, молода зелень аж хапала за очі.

Гетьман жалував, що не застав княгині. Все воно краще мати діло з панею, ніж з її служкою, хоч би навіть з таким хитрим і дотепним, як отсей Тринітарій.

Мудра княгиня Дольська! Знає вона підібрати відповідних людей, грачів, не партачів. Можна бути певним, що її послі не пошиються в осли, діла не попсиють.

Гетьман був рад, що вигляди на новий союз України зі Швецією прибирали конкретні і корисні форми. Останній побут з царем і Меншіковим у Жовкві впевнив його, що з Москвою не заїдеш дальше, ніж до чорта в зуби. Петро, навіть побитий, буде ще для України ворогом дуже небезпечним. У нього вже нині війська поверх сто тисяч (крім козацтва). Правда, що воно ще не добре, не рівня знаменитій армії шведській, але всеж таки куди

краще від давного, котре ані оружжя доброго не мало, ані боевим духом не визначалося. «Нѣтъ попеченія о томъ, чтобы неприятеля убить, одна забота — какъ бы домой поскорѣе», писав про московське військо московський чоловік Посошков. «Дай Богъ великому государю служить, а саблю изъ ноженъ не вынимать!» — це було бажання пересічного московського лицаря.

І тепер ще дух московської армії не піднявся високо, але Петро переводить реформу, котра згодом і духа зреформує. Вояка дає не земля, а чоловік, боевий вишкіл кращає, дисципліна поправляється, вооруження теж, мобілізація справнійша, устрій «тила» відповіднійший. За літ кілька у нього буде 200 тисяч справного і карного, на заграничний лад вишколеного і зоруженого війська. І що тоді станеться з Україною? Що значитимуть супроти цієї боевої сили наші сміливі і хоробрі, але мало карні полки, котрі своїх виборних і всяких других прав ніяк позбутися не хочуть?

Гетьман чув, що це мабуть останній момент, коли ще можна спасати zagrożену автономію України, а властиво останки тієї. Прогавиш цю нагоду, і вона вдруге не верне. Україну поневолять, а там і винародовлять її.

Усі події, воєнні й політичні, усякі поррахунки економічні й культурні, публичні й особисті, з переможною силою перли Мазепу в обійми нового союзника.

Як чоловік образований, і з книжок і з досвіду вчений, він бачив усю небезпеку такого політичного кроку, не запалювався, як молодик, не дурив себе надто великими сподіваннями, лиш обережно, розглядаючися на всі сторони, йшов вперед до намі-

ченої цілі, не зриваючи покищо за собою мостів, бо може ще доведеться ними назад переходити річку.

Глухо й без туркоту котилася його карита по болотистих шляхах України, здоганяючи гнідого Олексієвого коня, але сто разів скорше буяла гетьманова думка політичними дорогами й дипломатичними стежками цілої Європи шукаючи ратунку і захисту для великої і важкої до переведення ідеї.

Нараз карита стала. Запилася також гетьманова думка.

«Що там такого? Нам спішно!»—спитав гетьман.

Йому відповіли, що чоловік якийсь лежить поперек дороги.

За хвилину побачив крізь скляні двері карити як гайдуки тягнули за руки й ноги щось подібного до чоловіка, але так пошарпаного й окервавленого, що годі було в йому доглянутися образу й подібія божого.

Призвичаєний у війнах до подібних і до гірших ще образів, в часі мира не любив їх і гидився ними, тому не гаючись і не зважаючи на болото, виліз зі своєї карити і підступив до трупа.

По останках одержі пізнав шведського жовніра.

Головних нарисів драми не важко було догадатися.

Москалі, а може й наші на московській службі, провадили туди шведських бранців. Як звичайно, знущалися над ними. Скатованих і знесилених до краю, лишали безсердечно на шляху на поталу диким звірям і хижій птиці.

Мабуть це один із отсих безталанних...

Молодий, фізично слабо розвитий, з малими руками, походив мабуть з ланської, або інтелігентної

родини. Може який одинак, ціла надія батька й мами? Може ще й тепер балакають про нього, дивляться на цвітучі дерева й повертаючися очима на далекий схід питаються: «Де він тепер, що робить і коли верне до нас?» А він, отсе сподівання, цей дорогоцінний предмет турботи й туги, ніби зужита й до нічого вже не пригожа ганчірка, лежить поперек дороги в болоті і в крові. Можна його переїхати возом, стратувати кіньми, згноїти, — ніхто й словечка не скаже. Цеж — ворог!

Гайдуки витягнули Шведа на поле, зложили йому руки на хрест і хотіли очі хустиною накрити, поручаючи його опіці вірлів-братів і вовків сіроманців. І це вже самарятянська прислуга, бо такі тепер часи, що з живими не панькаються багато, а про трунів нема що й казати!

Але гетьман був другої гадки. Його зворушив трагічний кінець невідомого лицаря, що з хоробрим своїм королем пішов по славу, а зайшов в українське болото. «Вирийте яму й поховайте його. Це товариська повинність! Кожного з нас може такий кінець стрінати».

Швед ніби те вчув і — стрепенувся... Конавчи до притомности приходив?

Гетьман казав чутити його і забрав з собою.

Щоб там з політичного союзу і не вийшло, він людський союз заключив із Шведом.

«Як видужає, може мені придасться»,—погадав собі.

Думки його все ще різними шляхами блукали, але в душі впевнений був, що діло рішене;—колесо нашої історії повернеться у другий бік. Годі цієї зміни спинити. Всі сили спричинюють її,

Тривожили гетьмана два питання. Як згуртувати козацьке військо, розкинене по всьому сході Європи і яке становище займуть старшини?

Здоганяючи царевича він роздумував над ними.

Війська в нього було доволі, щоб перекидуючи його нагло на бік Карла, тим самим вирішити війну. Алеж біда, що військо це не вкупі і не під його рукою: воно в Бихові, в Польщі, на Волині, в Казані, скрізь. Цар, ніби нарочно відриває козацькі полки від гетьмана і перемішує їх зі своїми. Гетьман повсякчасно тремтить, що від нього нових полків зажадають і знову їх пішлють Бог вість куди, аж оставлять його, ніби вождя без армії, з одною тільки і то може нечисленною, прибічною сторожею.

Переходити до Карла з малими силами, а потім боротися проти своїх власних полків, котрі він залишить по стороні Петра, наражаючи їх з одного боку на шведські кулі, а з другого на помсту й переслідування царя, це надто прикро, це прямо неможливо для нього.

І Мазепа ще раз розглядає справу шукаючи якогось виходу. Одинока можлива розв'язка цього питання спрямувати війну на північний захід і на Україні дістати свободну руку до концентрації війська і до переходу.

Так само невирішене друге питання — становище старшин. Гетьман знає, що не всі вони підуть сліпо за ним, здаючись на його розум і характер. Будуть такі, що в даний мент скажуть: вільно гетьманові зрадити царя, так вільно й нам зраджувати гетьмана. Вони забудуть, що зрада зраді нерівна, шукатимуть викруту, щоб виправдати себе. Вирішити це питання не ідея, а приватна охота не втратити зарібку.

В осередку того типу старшин являється Кочубей.

Гетьман чує, як зловіщо звучить це татарське ім'я. Від Кочубейв прийдеться ще багато лиха зазнати. Нічого доброго від них він не зазнав, але якщо Любов Хведорівна загрозить ділу, о, тоді він поступить безпощадно. Здавить, сторощить, змете...

А Мотря?..

«Бідна, бідна Мотря!..»

Гетьманська карита доїздила до якогось села, в котрім слідний був незвичайний рух. Ранком перейшли туди Москалі з шведськими бранцями, а під вечір надтягнув гетьманський відділ з царевичем.

Селяне не заспокоїлися ще після першої гостини, а вже їм других гостей доводиться вітати. Село виснажене до краю, не село, а прямо декілька осель, обдертих, поруйнованих, пограбованих, кинених серед шляху на глум і на знущання долі. Ні затишних садів, ні свіжо вибілених стін, ні гарно вбраних дівчат, ні веселих дітей, — все сіре, обдерте, сумне, хоч кругом так зелено, пахучо і надійно.

Тільки липами висаджена алея, поклицо сокирою ще не ткнута, показує напрямок до панського двора. Пишається він на горбочку серед тинистого саду.

Гетьманська карита скручує в липову алею.

НЕСПОДІВАНІЙ ГІСТЬ.

«Тіточко! Пощо пригадувати минуле? Лишим це питання. Давайте турбуватися живим!»

«Не все, що пройшло, те вже й прогуло. Нераз минуле від теперішнього живійше. Я мерців не викликаю з гробу, про живих нагадую тобі. Вони люблять тебе, Мотре. Тужать за тобою, добра тобі бажають».

«Хто такий?»

«Хоч би перший Чуйкевич».

«Чуйкевич?» — І Мотря тільки рукою майнула...

Вони сиділи в городі під великою липою, над котрою, ніби невидима музика, брентіло безліч комах.

Пополудне було погідне і тепле, аж душне, тою томлячою весняною задухою, коли родючу силу землі почувається так, як ніколи.

«Буйні сего року трави», — завважила Мотря.

«І збіжжя, славити Бога, гарні. Кажуть, давно не було такого врожаю», — додала Марія Хведорівна.

«Де кум, де коровай. Куди там жнива, тітусю! Ще й весняні бурі не прошуміли».

«Відверни їх, Господи, від нас!» А подумавши хвилину Марія Хведорівна спитала: «Не скучно тобі, Мотре?»

«Мені? Чи не скучно? Ні, тітусю».

«Сидимо в двійку, як черниці, безвихідно й безвиїдно. Зимою сніги нас задувають, весною сади зеленими мурами замикають, світа божого не бачимо. Мені, то нічого, бо я стара, чого мені більш захочувати? Але тобі, Мотре! Тобі якраз пора жити, втішатися і впиватися насолодою життя».

«Я щастям п'яна, така п'яна, що й протверезуватися не хочу».

«Дуриш себе».

«Йй Богу, не дурю, тітусю. Гляньте, яка кругом краса. Як зелено, цвітисто, пахучо. Нагадується казка про заворожену царівну».

«Тільки царевич не приїжджає, дитино».

«Не викликайте вовка з ліса. Приїхав би і попував би мені мій райок».

«Не вік так раювати, дитино. Годі Мотрі Кочубейні в тому безлюддю до сивої коси сидіти. Бачу, тобі все ще Бахмач не вивітрів із голови».

«Не знаю. А невжеж це погано? Ох, колиб ви, тітусю, знали, як там гарно було, колиб ви знали!»

«То не починалаб тієї розмови, правда?»

«Не по-чи-на-ли-б».

«А всеж таки, почала я її і нераз пічну, бо жалую тебе. Жалую такої пишної вроди і такої доброї душі. Чому ти не маєш бути щасливою, як другі?»

«Бо я не така, як другі, тому й щастя мое інше. Не для всякого таке саме щастя».

«А якеж воно для тебе?»

«Таке, як я пережила, тітусю. Іншого й не бажаю».

«Себ-то тобі тепер хоч у черниці?»

«Чого це зараз у черниці? Невжеж і в широкому світі не можна добре свій вік пережити? Чесно, ко-

рисно, навіть славно. Гадаєте, що я тут, у тій самотині скучаю?»

«Як же й не скучати, Мотре?»

«Отже бачите, що ні. Цікавлюся, що робиться в світі, а як вісток ні звідки нема, піклююся городом, садком, хазяйством. Іноді Любов Хведорівна, як буря, налетить, наробить гармідеру, весь двір стурбує, догори дном переверне, а як відіде, то знову маєш роботу, заки все на своє місце повернеш. І так якось воно живеться, щоб дальше, щоб з дня на день, поки не станеться щось нового».

«Гадаєш?»

«Вірю, тітусю».

Вона встала, випрямилася і вдивляючися понад верховіття садів казала: «Принишкла земля, причаїлася, зриву жде. І він буде, великий зрив, диводив. Апокаліпса святого Івана. Гадаєте, я ціяна? Ні, я безталанна силою духа, котрий невідомого слуха і крізь мале й ледаче, величне бачить і втішається, а вам звивається, немов-то Мотря плаче».

Притулилася до Марії Хведорівни, як колись дівчинкою малою, і підводячи свої великі, ніби здивовані очі на її тихі, पनिшклі зіниці висвняла її, що Мотрі добре, спокійно, весело і що вона другого життя навіть не бажає.

Але Марія Хведорівна заєдно перечила головою. Казала, що не йме Мотрі віри, що Мотря скриває свою тугу перед нею, ставлячи вроджені гордощі висше власного щастя.. «А так робити не годиться. Чоловік раз живе на світі. Раз він молодий, одною весною цвите. А там горяче літо, і слотлива осінь, і довга біла зима. От що! Не марнуй життя свого, Мотре!»

«Спокійні будьте, тітусю! Безслідно зі світа не зйду. Не знаю, які ті сліди остануться за мною, але я чую, що по хмарах не ходжу. Я не метелик і не птаха, тето, я людина, дивна й химерна, але людина!»

«Якеж те життя, без мужа і дітей? Досить одної сивої коси в роді».

«Може й мені доведеться посивіти ззарання, — га, щож, велике діло! Що там тіло, щоб серце не зімліло... Знаєте, тітусю, іноді мені так важко, так важко, що й виповісти не вмю. Жаль батька, мами, вас, себе, всіх жаль. Чому ми не такі щасливі, як моглиб бути при наших маєтках і урядах, чому ми одні другим затроюємо життя?»

«А Чуйкевича тобі не жаль?» — спитала нараз тітка.

«І Чуйкевича іноді жаль, але це лиш хвилинка. Бо зараз погадаю собі, що є куди більше горя на світі, що кєрвавється земля, що пропадає добро, слава, що, значиться, треба забути про себе, про своє мале горе, а турбуватися великим, не треба щастя загібущими руками тільки для себе горнути, бо хто зна, чи воно щастя. Нагорнули мої батьки всякого добра і невжеж вони щасливі?»

Сонце сховалося за двір і зпоза білих стін сипало золотом на Мотрю і на тітку. Мотрі голова в золотім сяєві горіла, як на образах святі. Темна стать Марії Хведорівни замітно виступала на тому золотистому підкладі, ніби ікона. Дєрева тулилися до себе як у любовному захопленню, трава аж клалася, немов сонце гладило її теплою долонею і вона пестилася.

«За той час, як ми балакаємо, тітусю, не одна квітка розцвілася. От хоч би й косатиння отсе. Пер-

ше тільки пупляхи сторчали, а тепер, дивіть, який гарний квіт».

Марія Хведорівна глянула й перехрестилася. «Дякуємо тобі, Господи великий, за тую красу і за те добро, що зсилаєш його на світ, звеселяючи ним наші негідні очі. Прости і не гнівайся на нас, що не вміємо вживати твого найбільшого дару, дару життя».

* * *

Заскрипіли ворітця і почулося, як хтось до двора пішов, побренькуючи шаблею і острогами.

«Хто це?»

«Хтось чужий, бо лаяли собаки».

«Та мабуть і не зовсім чужий, бо скоро уйнялися».

«Побачимо».

Так гарно було в городі в це тепле, весняне підвечірря, що не спішилися в хату. Коли хтось чужий, так прислуга покличе.

Але замість прислуги побачили козака, що пройшов двір і виходив до них дверми від городу.

Марія Хведорівна руку над очі поклала і крикнула: «Чуйкевич!»

В її голосі чути було радість, більшу від тої, з якою вітають звичайних гостей, навіть на хуторі, де скучно за людьми.

Мотря не рушалася з місця.

Свіжо виструганою стежкою з двора під кріслату липу йшов козак. Лівою рукою підтримував криву шаблю, правою шапку знімав. Підступивши до жінок на кроків три-чотири шапкою до землі доторкнувся і за пояс її уткнув.

«Доземний поклін, милости вашій, Маріє Хведорівна, і вам, Мотре Василівна!» — промовив різко, але чути було, що голос його злегка дріжав, ніби ломився, не знаючи, яка відповідь полетить йому назустріч.

Марія Хведорівна встала й простягнула руку до нього. «Слихом слихати, видом видати, бачиш, Мотре, якого гостя Бог нам приніс до хати».

Чуйкевич поцілував руку Марії Хведорівни, а вона поцілувала його в голову, як сина.

Гість до панночки підступив. Дзеленькнув острогами і буйною чуприною потряс.

«Давно не бачилися, — вітай!» сказала Мотря і теж руку до нього простягнула. Взяв, потримав і до уст підніс. «Чи вільно?»

Мотря подивилася на нього. «У вас у столиці такі дивні звичаї, що я, селюшка, навіть відповісти на таке питання не вмію. Вітаю тебе. Сідай. Ти з дороги. Конем, чи возом? Здалеку, чи близька?»

«Від гетьмана лист до генерального судді возив, а вертаючи до вашого хутора заскочив. Подивлюся, гадаю собі, як їх Господь милує, чи здорові».

«І добре зробив», — озвалася тітка, — «а тоб я тебе і знати не хотіла. Спішно, чи заночуєш у нас?»

«Тепер такі часи, що спішитися треба, але й не заночувати теж годі».

«Так же й кажи. Заночуєш, значиться, у нас. Розважиш нас. Скучаємо за добрими людьми».

«Мотря Василівна теж?»

«Казала я тобі, що двірських розмов провадити не вмію».

«Бодай би вас Бог милував», — вмішалася Марія Хведорівна. — «Старі знайомі, давно не бачи-

лися, знаю, що втішилися собою і перемовляються, пустомельствують, Бог вість нащо й пощо! Киньте геть таку погану поведінку, подайте собі руки і будьте добрими приятелями. Принеси собі, Іване, стілець, ось він там, під другим деревом, бачиш? — і сідай з нами».

Чуйкевич послухав.

«Так. Але чого це ти так відсуваєшся від мене мов чужий! Не вкушу тебе, не бійся».

Чуйкевич присунувся близьче.

«От, тепер то я й можу надивитися на тебе. Славити Бога, здоровий. Вирівнався і споважнів».

«Краще кажіть, що постарівся. Вже й сиві волоски попадаються».

«Не зі старости. Такий рід, що сивіє скоро. А до того й часи клопотливі. Звідкиж ти тепер? Розкажуй!»

«Здалеку, шановна Маріє Хведорівна, з самого Київа».

«Щож там гетьман?»

Чуйкевич сподівався такого питання, бо воно в воздуху висіло і кожний при всякій зустрічі питався його, що гетьман? Але не сподівався Чуйкевич, що це питання так байдуже понад Мотрею пролунає. Ні одна жилка, ні одна рисочка не дрігнула на її обличчю, сиділа, як витесана з мармуру. Її волосся ще горіло в заграві заходячого сонця. Інша була як перше і може ще краща від колишньої Мотрі.

Чуйкевич так задивився на неї, що забув відповісти тітці.

«Чогось ти мені забуваєшся, козаче!» — сказала похитуючи головою. — «Це недобрий знак. Питаюся тебе, що гетьман?»

«Недавно його милість з Жовкви вернув».

«З Жовкви?» — спитала Мотря. «Щож він там робив?»

«Цар на раду воєнну кликав».

«Ого! На, воєнну раду, кажеш? Видно, щось великого цар готує».

«Війні кінця не видно. Цареві не везе. Він на всі боки кидає собою, замиритися хоче, але Карло не показує до мира охоти».

«І добре робить. Цареві не мира хочеться, а передишки, щоб нових сил набрати. Нема що вірити йому».

Мотря слухала уважно.

Чуйкевич говорив дальше: «Кажуть, бурлива була тая рада. Говорять, ніби цар гетьмана обидив...»

Мотря спалахнула. «Обидив? Як?»

«Ніхто не знає, як. Кажуть, що гетьман дуже збентежений до своїх старшин вернув і нарікав на невдячність царя».

«І що? Що дальше, говори!» — наглила Марія Хведорівна.

«І — ніщо. Помирилися якось».

Всі троє на хвилину замовкли. «Помирилися...»

«Цар навіть сина свого гетьманові довірив і гетьман до Київа вернув. Дальше фортецю будує».

«Таж її ще тогідь збудували!» — завважила Мотря.

«Не хоче наша земля слухатися царських інженірів», — пояснював Чуйкевич. — «Ті окопи, що їх насипали тогідь, поусувалися. Тепер їх із гори до низу дерном обкладають, а по дерен доводиться їздити далеко. Коний так позаганяли, що від вітру валяться».

«Навіть коний козацьких обезсилює цар», — і Мотря жалісно зітхнула. «Видно, хоче він, щоб у нас ніякої сили не залишилося. Одних порозкидав по світі, других дома лишив і висотує з них жили, хтож тепер стане супротивлятися йому?»

«Хіба Запорожці», — завважила тітка.

«Запорожці гетьмана не люблять».

«Хто тобі це, Мотре, казав? Запорожці підуть за тим, хто за волею обстане. Гордієнко — умний чоловік. Але я про київську кріпость почав. Отож там тепер другий перстень валів будують, починаючи від печерського містечка аж на низ, до Дніпра».

«Боже, скільки роботи!» — аж скрикнула Марія Хведорівна.

«Ще й якої! Третина козаків злягла. Гинуть від тяжкої праці, а ті, що ще живуть, останню одержу продають із себе, щоб прохарчуватися. В день працюють, а в ночі нищими по дворах ходять, милостині благаючи. Ось як доробилися ми на царській службі».

«Доробилися», — глухо повторили жінки.

«І цікаве, отцо», — розказував дальше Чуйкевич. — «Як розкопували печерську гору, то великий скарб знайшли».

«Скарб?»

«Так, асирійські моєти. Це, бачите, ніби земля змилосярдилася над своїми дітьми і сказала: не платить вам цар, так я вам заплачу».

«Хіба що земля змилосярдиться над нами», — з жалем промовила тітка.

Мотря заперечила її. «Кости наші викине колись, бо ми лежати в ній негідні. Ми не діти її рідні,

а пасинки якісь, не козаки, а потурнаки, московське кодро! Гірко, соромно, подло!»

Кров підступила її до лиця, очі зробилися великі-великі. Чуйкевич глянув на неї і пізнав колишню Мотрю. Не тую, що була в гетьмана, спокійну й покірну, мов на образі Благівіщення Пречиста, а буйну грізну, несамовиту.

Марія Хведорівна пригадала собі колишні припадки з Мотрею і взяла її за руку. «Мотре! Погано ми вітаємо нашого гостя. Пощо нервуватися. Якось Бог дасть, бо ще так не було, щоб ніяк не було», — приговорювала жартуючи. «Що в нас погано, це правда, та ще бач, наша козацька мати не пропала. Тепер війна, а на війні нема добра. Настане мир...»

«Злетяться круки на жир...»

«Мотре, Мотре!»

Чуйкевич теж почав уговорювати її. Казав, що не вступав би був, колиб знаття, що роздратує Мотрю. «А може ти, Мотре, мені не рада?» — питався беручи її за руку. — «Говори щиро. Як що ти не можеш спокійно дивитися на мене, то піду собі геть і без жалю, бо я жалю до тебе мати не можу, вір мені, не можу».

Говорив м'яко, не що козацьки, так що Марія Хведорівна дивувалася, звідки в нього стільки ладної терпівості набереться. Жалувала його.

Мотря отямилася. «Прости! І ви простіть, титусю! Не винна я, така вдача моя, — неприкажана».

Оперлася плечами об липу і дивилася на зорі.

Вечоріло. Холодок повівав від лугів. Чути було, як вертав товар із паші...

«Ось яку гарну нічку посилає Господь», — почала тітка. — «Якраз для любові, тихої розмови.

Розмовляйте, діточки, з собою. Незабаром покличу вас на вечерю».

І пішла.

Чуйкевич шаблею писав якісь знаки по стежці, ніби плян битви рисував. Мотря дивилася на зорі. Нараз, не зводячи очий із неба, спитала: «А Шведи що? Бачив ти їх? Бачив Карла? Говори. Які вони, який їх король, чи справді такий лицар, як кажуть?»

Чуйкевич дальше шаблею по стежці водив. «Доводилося мені битися зі Шведами і мушу сказати тобі, Мотре, що не піднімалася моя рука на них. Соромно було. Ніби я на братів своїх ішов. Це не наємники, що за гроші шкуру свою на війну несуть, не товпища сліпі, що під свист нагаїв на ворога йдуть, це справжні лицарі, що вірять вождови своєму і за ним по славу, як птахи у вирій летять. Є між ними молодики, як діти, є старі, що мабуть онуків дома лишили, але трусів я там не бачив, тому то й кервавилосся серце мов, коли їх у полон переможених десятикратною перемогою брали, і лаяли, і зневажали, і знущалися над ними гупо, нікчемно, подло...»

«А їх король?»

«Щож тобі про нього казати? Він, як кождий великий чоловік, у легенді живе. В легендах, як у хмарах ходить. Невстрашений і грізний у бою, все на переді, все там, де найгірший огонь, і куля його не береться (Москалі вірять, що він заморожений якоюсь невідомою силою). А поза боєм він лагідний, тихий, ніби засоромлений і ніби винуватий».

«Винуватий, що народові слави бажає. Всі, що великого бажають, перед малими в вині, винуваті... Богато їх, тих лицарів шведських?»

«В тім то й біда, що мало. Кажуть, що в них так мало людей, що собак на вартах ставлять».

«Як то собак?»

«А так, що поставлять собаку, де має стояти чоловік і вона варту держить».

«І не втече?»

«Ні. Стоїть, а коли ворога побачить, так лає, знак подає».

«В них собаки, а в нас?» — і Мотря так глянула на Чуйкевича, що йому мороз пішов по спині.

Це тая Мотря, що була колись, та сама, котрої він ніяк не може забути, котра тягне і відтручує його від себе, як крутиж на Ненаситецькім порозі.

Нема йому життя без Мотрі, нема і бути не може.

І, забуваючи про все, він дивлячись їй просто в очі, спитав: «Мотре, а щож буде з нами?»

Сам своїх слів злякався. Гадав, що Мотря зірветься і прожене його, або згідливо гляне на нього і піде в двір. Більше й не побачить її.

Та на диво, вона, видержуючи його погляд гарячий, відповіла спокійно: «Що буде з нами? питаєш. Або я знаю, козаче? Дивує мене тільки, що ти ще не забув Мотрі».

«Бо забути не можу. Шукав я забуття у боях, шукав його в праці, у книжках і не знайшов нігде; видно, нема його для мене. Мабуть Бог так хоче, щоб я не міг тебе забути, Мотре».

«Навіть після того, як я з гетьманом сиділа?»

«Навіть після того».

«Правду кажеш?»

«Як на сповіді святій».

* * *

Весняна ніч вкривала їх своїм зоряним омоформом. Тихо було, навіть вітрець не шевелів гильками. Хвилину мовчали обоє, ніби вслухувалися в тишину.

Нараз Мотря піднялася з лавки і спитала: «І не соромно тобі гетьманову коханку любити?»

Чуйкевич і собі з місця зірвався: «Мотре», — прошипів, — «уразила ти мою найболючішу рану!»

Шаблю долонею стиснув і пригнув її так сильно, що будь вона не з дамаскинської сталі, а звичайна, то луснулаб на двоє.

«Прости!» — промовила Мотря, простягаючи до нього руку, — «я по щирости спитала».

«Мотре!» — почав з жалем Чуйкевич, — «ти навіть не догадуєшся, що за пекло пережив я у Бахмачі. Я мущина, в мене є гордощі свої. Серце мое між гетьманом і тобою, як між молотом і ковалом лежало».

«І ти видержав удари?»

«Я переміг свій біль... Я не можу тебе не любити».

«Дивно!»

«Сам собі дивуюся, Мотре».

В дворі запалювали свічки. Незабаром тітка покличе на вечерю.

«Знаєш що?» — почала нараз, змінюючи свій голос Мотря. — «Говорім, як приятелі, тямиш, ти обіцяв моїм приятелем бути».

«І буду».

«Так тоді, будь ласка, скажи мені, Іване, чого ти хочеш від мене, чи почути правду, чи щоб я дурила, тебе й себе?»

«Правди хочу, Мотре».

«Правди? Так тоді знай, що я вже нікого кохати не можу».

«Гетьмана любиш?»

«Люблю свою мрію, а більше не питаю».

Зорі заглядали їм в очі, тишина заспокоювала їх серця.

«А всеж таки, щоб не було тобі гірко відіздити від мене, знай, що негідної не любиш. Якою я приїхала в Бахмач, такою видіхала з нього. Зрозумів?»

Чуйкевич кріпко стиснув її руку. «Спасибі тобі, Мотре!»

«Сплетням не вір. Не могла я стати дружиною Мазепи, алеж і коханкою його не хотіла бути. Відіхала від нього. Я хотіла, щоб гетьман всеціло посвятився справі. Розумієш мене?»

«Розумію».

«Так тоді хіба можемо йти в хату. Між нами скінчені порохунки».

Мотря справді пустилася йти, але Чуйкевич задержав її: «Стривай! Послухай і могого слова».

Посадив її на лавку, сам стояв, стискаючи шаблю.

«Щирий друг говорить до тебе, Мотре. Найщиріший у світі. Не одну ніч передумав він про тебе. Не один раз тікав перед очима твоїми, бо спокоею йому не давали. Смерти в боях шукав, смерть не приймала його. Мабуть нам долі своєї не минути... Так тоді, покорімся їй».

Слухала спокійно і вважно. А він говорив дальше, ніби з другого берега гукав, крізь бистру річку кохання, котре втікало від них.

«Для обоїх нас життя, одна мука. Тобі мати не дає спокою, а мені ти! Пощо воно?»

«Гадаєш — краще покінчити з життям?»

Чуйкевич зжахнувся. «Бог мені свідком, що такої гадки я не допускав до голови ніколи!»

«А щож тоді?»

«Що?.. Позволь, — хай подумаю, як тобі це сказати. Казатиму звичайно, без афектів, розум пушу до слова, не серце... Поки ти не віддашся за мене, Мотре, поти Любов Хведорівна робитиме пекло, — тобі, батькові і — йому».

«Гетьманові, гадаєш?»

«Так, — йому. А сама ти сказала, що гетьманові треба тепер спокою, щоб він всеціло міг посвятитися справі».

«Так, сказала я це».

«Так тоді й бачиш. Любов Хведорівна не стане впів дороги, дальше коверзуватиме проти гетьмана і поспеє діло. Не гнівайся, що так про твою маму кажу».

«Кажі!»

«І гетьман, поки ти не віддашся, не покине гадки про тебе. Шукатиме шляхів, щоб дозвіл на вінчан-ня добути. Спутаєш йому руки, Мотре, а ти того, мабуть, не хочеш».

«Ні, я того не хочу, Іване».

«Так тоді — кругом нас зачарований круг, з якого тільки один вихід бачу».

«Який?»

«Будь дружиною моєю. Кохання не жадаю від тебе, хоч правду кажучи і надії не трачу, що заживеш зі мною і полюбиш мене. Яж не осоружний тобі. Кажеш: мрію кохаю. Знаю її. Це і моя мрія. Вона зединить нас — побачиш. Маючи одну ціль перед собою, попрямуємо до неї, як добрі друзі, а може, може згодом і любов прилучиться до нас».

У бузку залящав соловій, задріжали зорі, озва-лися жабами озерця. Місяць випливав на небо. На ганку появилася чорна стать Марії Хведорівни: «Іване, Мотре, будь ласка, на вечерю!»

«Підемо!» — відповіла Мотря.

«Ходім».

І вони йшли поруч себе, несучи в серцях своє життєве питання.

«Щож ти, Мотре, на те?» — озвався перед схо-дами Чуйкевич.

«Дай подумати хвилину», — відповіла спокійно Мотря.

«Коли можу сподіватися відповіді?»

«Завтра вранці, а може ще й нині. Не знаю».

І увійшли до хати.

* * *

За вечерю Чуйкевич розповідав про війну. І тітка, і Мотря цікавилися Альтранштатським ми-ром. Знали, що Август відрікся там королівської корони, від Чуйкевича довідалися, що крім того на-писав власноручне письмо до Лещинського (розу-міється, на бажання Карла), в котрім поздоровляв його, як нового, законного короля. Та це зірвав Август союз із Петром і дав Карлові слово, що за-платить контрибуцію, не буде нападати на Шведів і проти них не буде з ніким шукати ворожих союзів.

«А чи додержить слова?» — спитала Мотря, ко-трої прихильність була по стороні короля Станіс-лава. Чуйкевич похитав головою. «Яке там у полі-тиці слово. Роблять те, що мусять. Август дає сло-во, а його сторонники в Люблині зговорюються з Петром».

«І до чого договорилися польські пани з царем?»

«До того, що коли війну виграв Петро, то знову посадить Августа на престолі, а вони за те мають помагати йому побити Карла».

«Пани б'ються, а на хлопах шкура тріщить», — завважила тітка.

«Що тріщить, це правда. В Московщині чекають тепер низкопробну монету — життя дорожче. На млини, на рибні ловлі, на заїздні двори, навіть на домовини наложили налоги, — на домовини! Хоче хлоп бороду носити, так плати 30 рублів, себто п'ятнадцять червінців. Тютюн, сіль, смола, поташ, навіть сало, — це монополії царські. І жий там бідному чоловікові, як хоч! Цар три мільйони річно потрібує, з того 80 відсотків на війну. Легко сказати — три мільйони, а звідки їх узять?!.. Не даш — кари які! За що-будь ніздря виривають, колесують, шкваряють на вільному огні. Не знати, де страшніше: на війні, чи в краю?»

Жінки сумно головами хитали. «Ось яким добром хочуть ущасливити нас. А народ ніби того й не бачить».

«Народ — не дивниця, але старшини!» — поправив Чуйкевич. «Старшини розбираються в ділі. Кожному відомо, що діється в Москві, а вони ніби не бачать. Якось воно буде, — гадають».

«Так буде, що знову край переміниться в пустиню. Знову лиш димарі говоритимуть про колишні свободи, і села і черепи людські з німим докором глядітимуть чорними очодолами в наше веселе небо».

«І воно вже нашим не буде», — з жалем доповіла Мотря. «На українські дикі поля чужинці гайворонами нахлинуть і заведуть свій лад, свою мову і

звичаї, а про наше життя тільки сумний спомин остане».

«А все ізза нашої незгоди. Дав нам Господь землю велику й багату, ніби рай, та не вложив у серця наші справжньої любови до неї».

Зажурилися журбою великою, ніби в хмарах сиділи.

* * *

«Переїздив я раз», — розказував Чуйкевич, — «повз хутор один. Як мальований стоїть. Балка, озерце, гайок. Видно, люди роботящі жили. Поле справлене, тини попідчинювані, навіть млинок є. Тільки людей немає. Мушцини на війні, молодих жінок кудись пігнали, хутір — смуток один. Шукають мої люди, чи не заховалася де яка жива душа, у погребі, або в потайнику якому, — нема. Аж діда старого знайшли, — але не живого, тяжко покалічений був і опшечений погано. Та ще в куцах дитинку малу побачили. Сиділа над нею собака, шкіра й кости, і пильнувала дитину. Приступити не давала. А коли мої люди взяли тую дитину, то прикро було дивитися, як собака припадала до них, виляла хвостом, руки їм лизала, ніби прохаючи, щоб кривди дитині не робили».

«У звірів милосердя більше, ніж у людей!»

«Звіра плекай, так він привяжеться до тебе, а в людей тільки помста одна, вдяки немає».

«Іду я раз», — розказував Чуйкевич далі, — «понад річкою якоюсь. Вечір гарний такий, теплий. Скупаюся, гадаю собі, ціле тіло — порохи, піт, незгоєні рани. Треба знати, що тоді купіль значить! Вліз я у воду, дивлюся, ігі! примар якийсь, чи що? Русалки, чи живі дівчата? На другому бе-

резі річки кілька їх, то виринають, то потапають у воді. Але так якось, мертво і німо, хоч би тобі одно словечко сказали. Підпливаю — а це повішені на гиляках дівчата. Гиляки нагинаються над воду і вони поринають, знімаються гиляки вгору і вони з ними летять, ніби підпригують вгору, молоді, гарні. — тільки жий!»

На столі смачна страва стигла. Даром Марія Хведорівна казала наготовити її. Страва до губи не йшла.

«Раз знову, заблудив я в степу, з дороги збився, знаєте, як воно буває. Трави високі, тільки небо бачиш; ніби море крутом тебе шумить. Нас тільки кількох, усі не з тих сторін, ніч настає, — роби що хоч! Вийшли ми на могилу якусь, могила не висока, не далеко загриш. Ночі чекаємо, щоб за зорями йти. Коли отсе з трав люди виринають. Наші таки. П'ятох козаків-мелодиків, ще їм і двайцять літ немає. Пібралися за руки і ніби в танку степом бредуть, прямо на нас. Також диво якесь! П'яні, чи що? Аж підійшли, — глядімо, а в них, де очі, там рани одні... Повилуплювали їм очі і так у степ пустили. Вертайте до своїх».

Марія Хведорівна руками уши затулила: «Досить, Іване, досить. Ради Бога, мовчи!»

Її волосся, здавалося, ще гірше побіліло, а вбрання зробилося ще більше чорне. По зівялому обличчю котилися сльози, як горох.

Мотря сиділа витягнена, мов струна. Уста затулені, під очима тіни, від чого очі казалися ще більшими, ніж були. Чоло біле, як стіна, груди те підносяться, то опадають. Брови ніби дві хмари насуваються на себе, — зударяться і блискавки вискочать зпід них.

«Іване!» — озивається нараз.

«Що прикажеш, Мотре?»

«Відповідь тобі подаю: так...»

«Так?»

* * *

Чуйкевич встав, підійшов до неї і простягнув руку. «Значиться, згідна стати мою?»

«Дружиною», — доповіла Мотря.

Марія Хведорівна терла очі рукою. Сон це, чи ява? Збентежена і зворушена оповіданнями Чуйкевича не могла перейти від смутку до втіхи. Уста ломилися, очі кліпали безрадно, лиця кривилися, аж головою вдарила об стіл і заридала.

Обоє молоді прискочили до неї. «Тітко, тітусю, чого це ви?» — цілували її руки, Мотря устами припала до її зимного чола.

«Благословіть!»

Марія Хведорівна очі вгору зняла і руки на їх голови поклала: «Благословлю вас на долю й недолю. Бог нехай провадить вас».

СТЕПИ ХВИЛЯСТІЇ.

Линяло небо, блідли зорі, поранний туман знімався понад ставком, ніби ставок, встаючи зі сну, позіхав.

Свіжим холодком заносило від ліса.

Мотря відчинила квартиру. Впивалася чарами зарання.

Красо ненаглядная, земле безцінная, чи є де краще, як у нас? Степи хвилястії, луги квітчастії і ріки, як алмаз. Ранки румянії, ночі зорянії, сонце як Бог в небесах, — чом же в раю отсім, грізно гогоче грім, чом тут життя, — один жах!

Оповідання Чуйкевича прогнали сон від Мотриних очей. Грізні картини виринали як докір. Хотілося бігти в степ на могилу і грудьми до землі припасти, благаючи прощення в неї, за гріхи власні і за провини батьків. Що ми зробили для тебе, земле свята, чим жертвували тобі, життя наше рідне? Дерлися, жерлися, як божевільні з рук собі добро виривали, а його кругом так багато, — для всякого булюб. По скарбах безцінних топчемо — пригадувалися гетьманові слова — але ліниві ми зігнуться і шідняти їх. Велика земля, так ладу нема! — заспокоюємо себе, триваючи в давньому...

Сповідалася Мотря ранкові святому, незаплямованому вчинками людськими, сповідалася тишині

нічній, що розпливалася у імлах світанкових. Обмий її з суєти повсякденної і намасти душу ісопом, щоб паче сніга убілилася, щоб криницею чистим на зелених травах розцвіла, — не без гріхів вона... Полюбила гетьмана свого, алеж і блисків булави піддалася. Влади і слави бажалося її. Влестити хотілося, красою і силою променити, зависливі очі людські під ноги постелити. Прости її, земле свята! Не огнеціту потребуєш ти, а труженників до жертви спосібних, робітників малим довольних, чистих, покірливих душ.

Такою хоче бути тепер. Руку товаришеві своєму подасть, однодумцеві своєму і в двійку помандрують шляхами, на зустріч нового добра.

Сповідалася Мотря ранкові святому...

І бачила душу свою, горду, химерну царівну, невдоволену підданими своїми. Про горе людське не дбала. А його так багато і таке жахливе воно, — життя один жах!

До ран цілющим ліком припадати, бальсамом милосердя жагу їх гасити, слізми топити жар. Любов самолюбиву між людей поділити, як Господь нам велів.

Такою хотіла бути тепер. — — — — —

В руці держала лист, лист писаний собственною рукою Мазепи, дрібне, круглаве письмо.

«Не відмінйся в нічому до мене, про що не раз вже слово своє давала і рученьку; а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду... Пригадай тільки слова свої, що давала еси під клятвою, коли виходила з покою мурованого від мене. Хоч так, хоч сяк буде, а любов межі нами не відминиться».

Відмінилася... А чому?..

І Мотря сміливою рукою стала здирати з душі тую намітку тендітну, яку сама накиннула на неї, щоб не бачити її правдивого обличчя.

Покинула гетьмана, бо так розум велів.

Хотіла йому вільну руку дати до праці для великого діла. А всеж таки глибоко десь у серці заляг паму́л недопитої чаші кохання. Обида шевелилася в душі, що відпустив її, що не жертвував для неї усім.

Сама до жертви тої недопустила, а опісля ремствувала на нього.

«Швидче смерти на себе сподівався», — писав гетьман у другому листі, — «ніж такої у серці вапшому відміни. Згадай тільки свої рученьки, котрі мені не один раз подавала, що мене, хоч будеш зо мною, хоч не будеш, до смерти любити обіцяла».

Найлюбійші слова не розвіяли гордощів укритих. Не відписувала йому довго, аж врешті відповідь дала, що для неї Івана Степановича немає. Є тільки гетьман Мазепа, для котрого збереже належну йому вірність і пошану....

* * *

Хай буде так!.. Може воно і краще?.. Пощо дурити себе? Те, що Чуйкевич під липою учора казав, — правда. Поки не віддасться вона, гетьман не перестане думати про неї. Шукатиме доріг, щоб дійти до пристола. А пристіл у царських руках. Нині цар і для церкви Бог, цар-антихрист...

І поки не віддасться Мотря, не заспокоїться Любов Хведорівна. Помста і злоба скорпіонами поженуть її на крутий шлях злочину... Пощо?..

Хай буде так, як Чуйкевич казав. Чесною дру-

жиною йому стане, товаришкою життєвої мандрівки...

Прощай, казкова мріє дівоча! Перед дійсністю розплинись, як перед сонцем імла! Забудьте Кочубеєві сади, що колись у Ковалівці зачули. Не говоріть нікому, портрети в бахмацькому дворі про те, що Мотря з гетьманом розмовляла. Нехай воно тайною останеться між ними. Минуть літа, виростуть другі люди, може ті розмови колись, комусь присяться, може знов появиться якась непрятаєнна Мотря, буйна, як весною степ, і неспокоїна, як історія наша, і — може, може вона здійснить те, чого Мотрі не довелось здійснити.

Долі своєї навіть гетьманськими кінцями не обідеш... Боже, хай діється воля твоя!..

* * *

Без жалю й докору гляділа Мотря в вікно. На обрїю зазолотилася смужка, ніби меч відтинав небо від землі. Смужка ширшала і кріпшала, полиняле золото прочищувалося, багровіло, і променіло. Проміннями дріжали ниви хвилясті і заспані садки і дорóга, що до хутора вела.

Хутір будився зі сну. В стайнях коні іржали, скрипів журавель, милися біля корита козаки. Набравши повні пригорці студеної водиці, Мотриних дівчат обливали. Чисто, як гомін срібних струн, лунали веселі сміхи. Крізь віття дерев ніби приском сипнуло в очі.

Сонце викочувалося на небо.

* * *

Мотря гетьманські листи за поясок уткнула. Порвати і спалити їх?

Пощо?

Нічого поганого в них нема, нічого, щоб перед будучим мужем затаювати треба. Чуйкевич знає, що між Мотрею і гетьманом було. Вона його не дурить. Вирівнані рахунки поміж ними, нову главу писати починають. Дай Бог щасливо дописати її.

* * *

Мотрин чура Чуйкевичевого коня зі стайні виводив. Гладив його по шиї і приговорював пестливо. Кінь жадібно свіжий воздух ніздрями втягав. Пахощами ранними несло від лугів.

* * *

Мотря обмилася, розчесала коси, свіже вбрання вдягнула.

Вітай, нова днино життя!...

Казала готовити снідання.

Дивно так. Вчора чужим приїхав, нині будучим мужем відїжджає. Чого то не буває через ніч!

* * *

Чуйкевич за сніданням ока з Мотрі не зводив. Ніби її иншою побачив — своєю.

Солодких слів не говорив їй. З очий видно було, як пропадав за нею. Тож то важко відїжджати тепер!

Так служба кличе, служба, не забава!

Марія Хведорівна що найстаршого вина з погребу добула. Пляшка чорна, мохом і плісняю обросла, насилу відшпунтували її. Пахощами понесли по хаті.

Марія Хведорівна хотіла щось казати, так сльози не дали. Мовчки вихиляли чарки. Чуйкевич до

ніг Марії Хведорівни припав, прощав її, як маму.

Приняла його і притулила до себе. «Як сина люблю тебе», — казала цілуючи в голову, — «а Мотрю, як доньку, діти ви мої рідні».

В трійку до брами йшли. Марія Хведорівна по середині, молоді по боках.

«Не барися з весіллям», — наказувала тітка, — «тільки сир відкладаний добрий».

«Мене, хоч нині до аналоя ведіть».

Мотря мовчки йшла, ніби це не торкалося до неї. Бліда по невиспаній ночі, променіла душевним супокоем, виглядала, як по бурі ранок.

На овиді хмари бовваніють, над головою ясно.

Мотрин чура коня за поводи тримає.

«Гарний коник, прошу ясної панночки», — казав, — «на ньому і вашій милости їхати булоб безпечно».

Чуйкевич усміхнувся. «Як приїду вдруге, просимо, щоб панночка спрібувала його».

«Тільки хай ваша милість не баряться», — казав, підставляючи Чуйкевичеві стрема.

«Ця біда вже догадалася чогось», — подумала собі Мотря, а вголос йому відповіла: «А тебе піхотинцем оставимо, бо ти надто цікавий».

Козаки поїхали вперед. Ніч щедрою россою скропила мало візджений шлях і він за ними не курився. Широко крутом лунав козацький спів:

«Мені з жінков не возиться,
А тютюн та й люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!»

«Чуєш, Іване, що співають тобі?» — сказала до Чуйкевича Мотря.

«Сами в те не вірять, що співають», відповів, сідаючи крішко в сідло.

Лівою рукою поводи стягнув, в правій шапку тримав, низько кланявся.

Марія Хведорівна рукою хрест у воздуху робила. Стояли в брамі, поки з очий не щез.

ЗАРОСЛИМИ ШЛЯХАМИ.

На небі місяць май, а сонце гріє, як у літі. Трави повиганялися в хлопа, будяччя розрослося, як гай.

Та від того тільки кінським ногам деяка прохолода, а з козаків, хоч вони до сорочок пороздягалися, піт цюрком ллється.

Найкращеб перележати жару десь у балці, або в комишах над ставищем, або між розвалинами хат, (їх чимало тоді попадалося по дорозі), і що лиш вечірком їхати дальше. Та годі! Чуйкевич поспішався. Совість не давала йому вважати на власні вигоди більше, ніж на службу.

В гетьманській військовій канцелярії праці повні руки, Творються нові військові частини, полки виступають у похід, — війна!

Це одно, а друге, — тепер і в днину не дуже то безпечно, а нічтю їхати, про те, не маючи відповідного конвою, і не гадай!

Полтавщина гуділа. Десять років гуляв тут Лебедін, наганяючи козацьким старшинам і багатішим хуторянам великого страху. Якраз тепер його й приборкали трохи, але спокою все таки нема. Як гриби по дощі, виростають свавольні купи і трівають спокійних людей.

До того якраз із полтавського полку вийшло чимало посполитого люду на Самару. де завелася

Вільна Свобода, про яку по цілій Полтавщині ходили всілякі легенди, хвилюючи і без того вже збентежені війною уми.

Маємо гинути в походах, або під нагаями царських посіпак, так краще тікаймо в світ за очі!

Навіть на запорозьких землях розплоджувалися ватаги всіляких гольтіпак, що, кинувши свої рідні гнізда, готові були до всього. «Лучше псу муха, як поза уха», — казали, пускаючися на непевне діло. Сміливий ватажок, донський отаман, Кіндрат Булавин, який, покладаючися на розпучливе невдоволення московського народу, підняв проти царя червоний прапор бунту, виростав в очах невдоволених українських селян у местника-героя. Ждали, щоб він появився у гетьманщині і зробив усякому панству кінець.

Тому то не було як Чуйкевичеві оглядатися, чи сонце дуже припікає, чи ні, треба було поспішатися, щоб щасливо вибратись на певнішу дорогу. Цілком певної тоді не було і ніхто, виїзджаючи з хати, не знав, чи верне до неї.

А всеж таки, коли він другої днини, геть уже з полудня, побачив перед собою заїздний двір з ганком на тесаних стовпах, від котрого холодна тінь спускалася на спалену сонцем землю, і коли почув запах цвітучої липи і гул гамірливих бжгіл, не устоявся проти спокуси і поступив туди.

Козаки порозкульбачували коний і поклалися горілиць на мураві, любуючися тінистою прохолодою. Чуйкевич сів за столом під липою і казав собі подати зимного пива.

Принесла його хазяйка, жінка не стара ще й доволі гарна собою: повновида, румяна, зі сміливим поглядом раз сумно-мрійливих, то знову весело-пал-

ких очий. Непевні часи, і небезпечний, хоч дохідний промисел, виробили в ній тую сміливість, яка й пробивалася в її рухах і в мові.

Пізнавши в гостю знатного козака, присілася на краечку лавки і почала розмову.

Чуйкевич не дуже був щедрий на слова, але й нечемним теж не хотів бути. З розмови довідався, що вона вдовує, що чимало всіляких охотників підлабузнюються до неї, але й одного мужа досить. Тепер вона почуває себе, як перепілка в стерні. Богу подякує, як дітий виведе в люди. «Часиж які, Матінко свята, які тепер часи!»

І почалися зітханья-наріканья, що доброго чоловіка тепер зі свічкою шукай, що життя людське втратило всяку ціну, що зайвий гріш треба перед ближнім, як пес кістку, в землю загірбати та ще дивитися на всі сторони світа, чи не підглядає хто зависливими очима. Колиб не челядь вірна, не сини, що підхоплюються уже, і не сама вона, що й фузію вміє до ока прикласти, то мабуть і завтрішньої днини не дожилаб. Наскочать як Татари, нароблять бешкету, кровопроливства, костеломства і — поминай, як звали!

Вона теж нарікала на царських ратників, що не лиш харчі і пашу, де яка є, забирають, але й людського життя не шанують. Кажуть, що в одному селі дітий у якусь повітку зігнали й підналили — прокляті!

І в словах хазяйки звучав невисловлений жаль до гетьмана, що на таке свавольство дозволяє.

«Чекав народ на кінець світа», — казала, мрійливо споглядаючи своїми карими очима, — «а тут, бач, і цього ратунку нема. Краще хай би світ у безвісти запався, ніж має творитися таке беззаконня».

Чуйкевич потішав її, як міг, зсилаючися на милосердя Боже і на розум гетьманський. «Гетьман», — казав, — «про людей своїх дбає, а тільки люди не вміють, чи не хочуть постояти за ним, як стояли колись за батьком Богданом. Бунтацією та недовольством усяким заколот великий чинять, доливаючи оливи до огня».

Ще Чуйкевич свого пива не допив, як від поля надтягнула ватага, душ кільканайцять, не то козаків, не то селян, Бог вість що таке. Вели сліпого діда-бандуриста. Перед воротами пустили його.

«Ано чи попаде?» — гукали.

«Казав сліпий, побачимо!» — відповів дід, кійком шукаючи воріт.

Ніяк не міг попасти і ватага реготалася з нього. Аж хазяйка взяла діда за руку і провела в двір.

«Година тобі щаслива», — дякував її дід. — «щоб ти бачила сонце, світ, і діти перед собою, щоб була гожа, як вода, весела, як весна, робоча, як бжоло, а богата, як свята земля».

«Не добре ти хазяйці желяєш, діду», — почав хтось із гурту, — «бо який хосен землі з того, що вона богата? Пани богатство деруть, а люди з голоду мруть».

Ватага зависливими очима гляділа на козаків у білих сорочках і на старшину, що під липою в холедку попивав пиво.

Розтаборилися осторонь на мураві кругом сліпого діда.

«А нуте, покажи, що вмівш!»

Дід бандуру строїв.

«Сумної, чи веселої вам?»

«Смутку і так багато на світі, веселої грай!»

«Ой була Парася,
Медку напилася,
І в садку - холодку
Спати поклялася».

Хазяйка, щоб не слухати непристойної пісні, пустилася в хату. Але її здержали на ходу.

«Як же це? Не вгостиш нас, хазяйко?»

Хазяйка обіцяла дати по чарці.

«По обіцянку на скорій клячі поспішайся», — гукнув молодий парубок, зірвався на рівні ноги, заіржав, як кінь і побіг за хазяйкою по горілку.

Дід кінчив пісню, як то Парасин сват, з кінця Ігнат, принав до пазухи і відганяв мухи.

Дід підморгував і підпригував, рухами доповідаючи слова, а слухачі тішилися, не знати, чим більше, піснею, чи дідом.

Випивши по чарці розказували всячину. — Хто кого перебреше. Той парубок, що іржав до горівки, плів небелицю про те, як то він черешню з власного уха їв. Ще дитиною запхав собі до уха кістку з черешні. Тягнув батько, тягнула мати, і тітки й сусідки і ціла громада, так кістка вилізти не рада. Аж пішов він у похід, ранили його і без пам'яті цілий місяць пролежав. Будиться, глядить, а над ним черешня шумить і ягоди рум'яні, ніби губи в Парані. Виросла псяюха йому з правого уха.

«Ну і що?»

«А щож би, ягоди зів, а з черешні зробив хлів, свинюшню, для таких свиней, як ви!»

«Ну, це ти вже, небоже, здорово пробрехався», — почав другий, — «бо нема такої голови, щоб у ній дереву корінь пустити. Але, що сватові, сестри моєї покійної зовиці, виросла гречка на пиці, то

це так. Він сім літ не мився, а на восьмий впився, від неділі до неділі спав і не будився. Аж збудила мила. Боже твоя сила, ані сіяв не орав, гречка зародила... На руках, на ногах, навіть на спині чиста, кажу вам гречка».

Деякі з Чуйкевичевих козаків поприсувалися близьше, щоб слухати небелиць.

Розказував їх народ, що не мав уже чим журитися, ні хати, ні жінки, ні дітий, ні пана, гуляй, душе п'яна, від ночі до рана!

Сміялися з себе і з цілого світа. Не боялися ні царя, ні Бога, про гетьмана навіть не згадує.

Тільки один мовчки сидів, ніби він з роду сміятися не вмів. Того на решето брали.

«Знаєте, що зробив Онисим?» — питався котрийсь, показуючи на мовчаливого товариша.

«Нічого мудрого, але розкажу вам це».

«Отож, як грабували ми недавно наше містечко, каже жінка до нього: „А піди до ти, Онисиме, може що притащиш; з одягу або з харчів, щоб не було, придасться, бо біда вовком свище. Дітиська їсти плачуть, а нема їм що до рота ткнути?»

Пішов наш Онисим, не було його два дні, а на третій, притащив, знаєте, що? — дитину! Дівчинку дволітка, не знати навіть, чиє, — людське, панське, чи може жидівське? „Плакало“, казав, „поміж трупами, змілосердився, тай забрав».

«Свої діти мав, так знаю, що таке дитина», — боронився Онисим.

«А в мене нікого нема», — озвався дядько, чорний, як циган, і засвітив очима. — «Сам, як палець, тільки помста ходить за мною».

«І це дружина, як що другої Бог не дав».

«Як дивлюся на людські достатки, як вони з

жінками й дітьми у вигодах живуть, то такий мене жаль за серце стискає, що або їм кінець, або мені».

«І чомуб то богачам з бідними не поділиться?»

«Захотів молока від бика».

«Попроси в жука меду».

«У них і серед зими не випросиш леду».

«Богач глухий, коли кажеш: дай, а скажи: на, то вчує».

«Богача просити, що глухому пісню співати».

«Вмерлого не розбудиш, богача не допросишся, його не проси, а сам бери, що візьмеш, те й твоє».

На Чуйкевича поглядали зпід ока. Якийсь сміливий весельчак на череві підповз до нього.

«Мабуть гарне пиво», — почав.

«Нічого собі», — відповів Чуйкевич.

«Спрібував би, так гроший чортма».

Чуйкевич казав і йому дати мірку. Цей випив і втираючи вуса похвалив: «Є ще гарні пани на світі!»

«Лучаються», — відповіли йому, — «та мало».

«Веди мене, поводир,

Де дівчата роблять пир,

Оттам мене поцілують,

Пампушками нагодують! — Тю!»

співав сліпець, але його мало хто слухав. Хто хропів, хто кулакувався з сусідом, деякі в кости грали.

Зірвався один. «Пускайте мене, не витримаю довше. Бога нема, чорта нема; є тільки чоловік-звір, ходітьте!»

Насилу посадили його на місце: «Розжалобився, як вовк над поросям», — казали. «Куди підеш, ну, куди ти, недотепо, підеш? Сиди між добрими людьми, доки не проженуть».

«Це такий», — пояснював Чуйкевичеві весельчак, що йому жінку й дітий перегнали кудись, не знати де. Богато тепер нещасливого народу».

«А ще більше дурного», — завважив Чуйкевич.

Той глянув на нього зпід ока: «Ваша милість не тутешні мабуть».

«По чім гадаєш?»

«Тутешні нашого брата за чоловіка не мають», а присуваючися ближче додав: «чоловікові з очий видно, що в нього на душі. Як би ваша милість у погоню за такими, як отсе ми, пускалися, то не сиділи би під липою, а засілисяб десь поза углом. Наш брат свого ворога, як пес нюхом, здалеку чує».

Чуйкевич заспокоїв його, казав, що в його дійсно друге діло, і питався, що це за люди і чії?

«Свої та божі. Не в моготу довше страдати; тікаємо».

«Куди?»

«Куди Бог дасть. У Вільну Слободу, на Запоріжжя, на Дон, куди нас ноги понесуть, а очі попровадять, щоб тільки вирватися звідси...»

В громаді залуміло. Сварилися. Одні радили не відбігати далеко й дождатися приходу Булавина, другим спішно було до нього. Наскучило песяче життя: утеча, скитальство, жах перед погонею. «Ходімте казали, а то нас опісля не приймуть, або, як чернь, поженуть перед собою».

Сварка до бійки доходила.

Люди, зацьковані, легко вибухали гнівом і зганяли його на собі, скакали до очий. Ось-ось і пічнеться кровопроливство і костеломство, як хазяйка казала.

Та до того не дійшло. Піднявся цей чорний, як циган і блиснув грізно очима.

Тишина...

«Товариші!» — почав. — «Голото бездомная, сироти безрідні, брати мої бідні! Послухайте правдивого слова. Киньте сварню, до ладу привикайте, до послуху людського. Без послуху і діла нема. Отаман колоту не дозволяє, за бешкет смерть. Походний отаман жадає, щоб ви десятками збіралися, вибіраючи собі старшин. Виберіть же й собі отамана».

«Циганові отаманом бути!» — закричали кругом. «Циганові!»

Поклонився їм. «Поки гурт не зросте вдесятеро, поведу вас. Алеж вважайте: за непослух смерть!»

«Хай буде!» — відповіли йому.

«А тепер прочитаю вам, що Булавин пише».

Витягнув ізза пояса шматок паперу і став читати, ніби кулями в уши сипав. «Отамани, молодці, дорожні харцизи, вільні усякого стану люди, злодії і розбишаки! Хто захоче з походним отаманом Кондратієм Булавином погуляти по чистому полю, красно походити, зісти і випити смачно, на добрих конях поїздити, — то забирайтесь до мене у вертепи самарські!»

Перервав обкидаючи громаду очима.

«Всякий ласий на чужі ковбаси», — озвався хтось із гурту.

Циган спалахнув. «Котрий це?»

Винуватець підняв руку вгору. «Я».

«Чого?»

«Бо всякий влєсливими словами приманює нашого брата до себе, а опісля — дзуськи! Добре чужими руками жар загібати».

Та ще він і не сказав того, як циганова рука звалила його, ніби пень сокира. Обіллявся кровю.

«Так кождому буде, хто важиться торочити чорт зна що».

Покараного обливали водою, але ніхто не встоював за ним.

Циган письмо за пояс назад сховав.

Чуйкевич зразу догадався, що це один з агентів, котрих сотнями розсилав Булавін, поширюючи бунтовливі відозви по Україні.

«Який народ! Жаль, що на власну руку починають... Віз, котрого колеса сбертаються кожде в инший бік».

* * *

Нараз свист, ніби хтось шилом в ухо кольнув. Циган зірвався перший. «За мною!»

І ватага хильцем висунулася з подвірря, тікаючи перед погонею. Остався тільки дід.

Ніби байдуже пригравав на бандурі.

«Гуляй, доню, не бороню,
Хоч би до неділі,
Та дивися, щоб вернула
У сорочці білій...»

* * *

«Розігралося наше море»,—говорив до себе Чуйкевич. — «Чуда божого треба, щоб утихомирити його».

Знаючи життя панське-старшинське, а також козацьке-молодецьке і приглядаючися до того, що творилося між людьми посацькими й волосними, як вони відірвавшись від землі і роду робилися елементом на все спосібним і до всього готовим, він бачив небезпеку, яка грозила Україні і сильно турбувався нею.

Як у хмару в Батурин віздив.

Дивився на замок гарний-гарний, та повищерблюваний зубами часу, на вали, що поприсідали, на гармати, в котрих навіть на «віват» добре не стрілиш, — пригадав собі свари й коверзи старшинські і так важко зробилося йому на серці, що колиб не гадка про Мотрю, то можеб і собі кинув усе і втікав на Запоріжжя.

Мотря не пускала.....

НА УКРАЇНІ ГУЛО.

На Україні гуло. Віками робилися мінути, всякому ясно було, що гніву Божого не минути...

З усіх боків надвигалися хмари, нігде не видно було шматочка ясного неба.

Куди не глянеш — чорно, де не повернешся — блискавки та громи.

Сіркою і згаром заносить.

Люди почувають себе, як збентежена тучею отара. Нецікава їм праця на ріллі, не радує їх ні збіжжя буйне, ні скотина гарна, крізь смуток дивляться на світ. Для кого виснажуєш сили, пощо потом землю обливаєш? Завтра, як не ворог, так свої, прийдуть і знівечать твоє добро.

Навіть діти не були батькам милі.

На яку долю вони виростають, який талан судила їм судьба? Дівчат Татари поженуть у ясир, хлопців який новий Ярема посадить на палях, останнім Москаль пообрізує носи,—ось будуччина ваша! Змовилися всі сили лихі, щоб поневолити тебе, народе волелюбивий. Любиш ти волю тую більш усього на світі, так любиш, що мордуєш її. Мордуєш розеднанням своїм, буйністю степової владі, неохотою до всього, що стісняє тебе. Не признаєш влади своєї, так чужа поневолює тебе.

Чуєте? Усіма бездорожніми шляхами торохтять залізні вози, навантажені кайданами на тебе.

Чуєте? Стружать палі, на які застромлять вас, як мотилів на шпильку!

Бачите? Блищать штики, на котрі кидатимуть дітий неповинних ваших, і котрими лона матірні розпорють, щоб не родили нащадків колишньої слави.

Ріжтесь, кусайтесь, бийтесь!

* * *

Гетьман Мазепа, як градобур, дивився на грізнохмаре, українське небо і розумом своїм силкувався відвернути тучу.

У розум свій не тратив віри. Знав, що нема нікого, щоб бистротою ума і багатством досвіду перевисшав його.

Алеж він один, а ворогів багато. Навіть союзники, теперішні й майбутні, не бажають добра Україні. Всіх їх жахає її буйна сила, плодючість землі та людської природи, всіх їх приманює до себе гарна Україна, як приваблива коханка. Знасилувати її бажають.

Ні одному з них не вірить старий гетьман Мазепа, — цареві Петрові менше всіх. Цей деспот навіть з намірами не скривається своїми. За кого він має Мазепу? За нікчемного самолюба, за служку гнучкошиного, чи за продажливого амбітника, котрий за нагороду малу і найбільшого злочину не зжахнеться?

Цар не вірить доносам на Мазепу, але останнє військо в нього забирає. Недавно з Жовкви відправлено компанійський полк Танського під командування польського гетьмана коронного Сінявського, а незабаром цар зажадав знову п'ять тисяч ко-

заків і знову полк, проти Булавина, щоб приборкати його.

З Танського потіхи Сінявському не буде. Чути, що Танського полчани гірш Татарів лютують у Польщі. Гетьманові таких охотників не треба. За те 5 тисяч доброго війська він післав під проводом свого небожа Войнаровського, людини найпевнішої у світі. Полк проти Булавина повели Левинець і Кожухівський, — теж певні люди. Не пропадуть вони. Крім того з кінцем червня післав військо на Волинь під Полонне на допомогу Шереметєву, що польських бунтарів громив, а 1300 Стародубців у Вихів, що піддавався генералу Баверу.

З того, як на долоні, видно, що цар хоче Мазепу без війська лишити, щоб опісля зробити з ним, що йому буде завгодно. Пляни готові. Виявив їх у Жовкві; а саме скасувати козацький устрій на Україні, а завести московські порядки... Гарно!..

Але Мазепа на те не піде. Цеж знівечення його великих намірів, зруйнування праці цілого життя.

Треба, значиться, лицем повернутися на захід, до Карла й Лещинського. Оба вони люди умні й чесні.

Біда, що Лещинського не признає Польща. Тільки частина панів за ним, решта з Сасом тримає. В Польщі домашня війна. З одного боку Саліга, з другого Вишневецький і Огіпський, партизани, заїзди, — потопа. Алеж завдяки тому безладдю, гетьман Правобережжя до нині держить. Там тепер кілька полків. — і не-аби-яких. Тримай з Петром, поможи Сасові на пристіл вернути, значиться, віддай тії землі, а там і булаву зложи і герцоґом стань.

Ні, ні, не слід тому бути! В Московщині бунт.

Пиниться Дон, за Доном підніметься Волга. Добре і зле!

Добре, бо Петрові клопіт, а зле, бо цей бунт з Московщини може перекинутись на Україну, Українїж під ту пору найгірзнійше безладдя. Тому й Булавина приборкати треба, хоч він природжений Україні союзник проти Петра... Хмари, хмари..!

Гетьман, як градобур глядить на захмарене небо і розумом своїм силується відвернути тучу.

* * *

Жовкло на деревах листя не тільки від того, що був жовтень на небі, але й тому, що знов будували фортецю, висаджували порохом мури і копатами покривали Київ. Гетьман знову доглядав фортеці, ніби він не гетьман, а дозорець царський.

Військами його другі верховодять, а його діло дивитися, як риють вали, обкладають їх дерниною, валять і мурують, мурують і валять, безнастанно. Та ще треба йому дивитися, як козаки, до шабель привиклі, тягають тачки, риють рови, як кроти, копають землю, як гробокопателі; обдерті, голодні, брудні, аж гидко на них дивитися. А тисячі царського війська залогами на Україні стоять і над народом знущаються. Навіть біля самого гетьмана їх чимало. Гетьман під сторожею салдатів!.. Колиж воно скінчиться?..

Осінні дощі, — Київ плаче.

Дощем, як слізми вмиваються вікна пишних Мазепиних церков. Дрімає у вечірних тінях будинок академії. Мутніє вода в Дніпрі. Ніч.

Гетьман нервово ходить від вікна до вікна.

Пригадує собі, як тут царя гостив.

Від бенкетної салі до входових дверей червоний хідник.

По одній стороні царські люди, по другій наші старшини. Відчиняються двері, цар на порозі стає.

Гблови хилляються додолу. Царева голова знімається вгору. Прощають його, — він мовчки поміж лавами проходить. «Слухай, що Меншіков скаже!»

— — — — —
«Так, так, слухай, що Меншіков скаже».

* * *

На столі свічка горить. За столом Орлик, скрипить гусяче перо, пише.

Гетьман зпід ока дивився на свого молодого писаря. Знає і не знає його. Життя навчило недо-вірювати людям. По собі знає, який це Сфінкс, душа чоловіка. Невжеж знав Мазепу Дорошенко, або Самойлович? Так може й Мазепа Орлика не знає.

І гетьман іде до своїх мешкальних покоїв. Добуває лист. Цікавий, що в ньому є. Це лист від гарної княгині Дольської. Не любовний, — певно. Лист писаний тайним, числовим письмом, від якого в Орлика ключ.

«Чи швидко ти скінчиш?» — питається з третього покою гетьман. — «Ще є діло».

«Поспішаю, милосте ваша. За часок письмо буде готове».

«Спішись!» — Гетьман сідає за столом і нервово повертає на всі сторони тим таємним листом. Шматок паперу покритий числами, і на тім отсе шматочку може й написане рішення цілого його життя. Рішення залежить від того, чи Ліщинський піде

йому на-руку. Як що Ліщинський згодиться на його жадання, а Карло згоду закріпить, вирішиться доля Мазепи.

«Чогож ти так баришся, Пилипе?»

«Вже йду, милосте ваша, вже йду!»

Крізь неосвічені покої, як тінь, пересувається Орлик, входить до гетьманового кабінету і на столі перед гетьманом кладе довге письмо.

Гетьман перебігає його очима і відсуває набік. «Прочитаю вранці, а тепер ти прочитай мені цей лист. Волох один привіз його від княгині. В шапці було. Наперед знаю, що вона там пише. Лихий її о тую кореспонденцію просить. Волос у неї довгий, та розум короткий. Ще мене колись тая княгиня писульками своїми до згуби доведе. Відпечатай цей лист і прочитай!»

Генеральний писар приймає від гетьмана письмо і підходить до свічки. Гетьман столовий, вишиваний параванчик присуває до свічки, щоб видніше було.

Орлик розриває печатку і з листу княгині вилітає другий листок. Орлик глянув і пізнав королівську печатку.

Мовчки пробігає цей другий лист очима.

«Чогож ти задивився у цей лист, як кіт у каганець, чому не читавш? Тяж і без перекладу звик читати числові листи; до їх у тебе і ключ є», — питає гетьман.

«Я і без ключа прочитаю княгинин лист, та це не від княгині і не числовий, а звичайний, — лист від Станіслава».

«Від Станіслава? Не може бути!»

«Може, милосте ваша. Тут і підпис його імені і його королівська печать».

«Дай сюди!»

Орлик подав лист від Ліщинського і гетьман прочитав його.

На обличчю його появилася такий жах, якого Орлик ніколи ще не бачив.

Гетьман лист на стіл опустив, а сам, як знесилений повалився у фотель.

«Проклята будь, Евина дочко, ти загубиш мене!» — і руками очі закрив.

Мовчав. Мовчки перед ним стояв Орлик.

Ріжні питання насувалися йому на гадку, але питати не смів. Те, що прочитав у королівському листі, було так несподіване для нього, що жахався промовити слово.

Гетьман змовляється зі Шведами й Поляками, значиться, гадає пірвати з царем. Того здавна бажали собі старшини і народ, того й Орлик хотів. Нарікали на гетьмана, що легковажить загальне бажання. А тепер, коли виявилось, що ні. — Орлик зжахнувся. Могутня стать Петра виринула перед ним у повний ріст. Цар-звір, цар-антихрист!

Пригадалися жахливі кари стрільців. 772 людей замучених в найлютіший спосіб. Колесували, четвертували, саджали на палі, варили і жарили. Цар сам стинав, засукавши рукави по лікті, цілий у крові. І вельмож своїх заставляв те саме робити. Такого знущання історія не тямить.

І пригадав собі Орлик ті шибениці нечисленні, котрими приоздоблено Москву, ті костри, що день і ніч горіли, наповнюючи воздух нестерпним для культурного чоловіка смородом вільно жареного людського мяса, пригадав собі ті тратви з понасилюваними на палі козаками, що плили долі рік, пригадав собі неподібне до правди усмирювання

бунту в Астрахані, в Красному і Чорному Ярі, згадав Ромодановського і — мороз пішов йому по спині.

Це робив Петро в Росії, котру він есе таки любив, а як же тоді лютував би він на Україні, котрої ненавидить?

Орликові почорніло в очах.

Гетьман крізь пальці дивився на нього: настрашився козак. Голова то мудра, та відваги мало, мало завзяття. Що ж тепер робити? Довше скривати годі, Орлик прочитав лист і довідався правди, треба признатися. Але як?

Гетьман бився з думками. Нараз став дзвонити годинник. Один, два, три... дванадцять!

Гетьман рукою очі протер, ніби зі сну збудився.

«Північ, — година духів».

«Дванадцята в ночі», — додав Орлик.

«Ніколи перед півночею не сплю», — говорив Мазепа, — «а всеж таки, як дванадцятий удар почую, робиться на дуні моторошно. Здається, що ось-ось відчиняться двері і появиться Виговський, Дорошенко, Самійлович, Многогрішний, Сомко і всі вони, їм же ність числа. Появляться і стануть дорікати мені, стануть плювати на мою сиву голову, що я забув про їх муки та кривди, забув про сором України».

Орлик вдивився в цей образ, котрий йому гетьман так несподівано поставив перед його очі і про Петра забув.

«Що ти зробив? — питають мене тіни замучених предків. — Що ти зробив, щоб помстити нас, щоб визволити народ? Матір твою, Україну, колесують, а ти ордер св. Андрея почепив на шию і спокійно глядиш на її муки!»...

«Уважай, Пилипе», — звернувся нараз до Ор-

лика гетьман, — «уважай, щоб і тобі так колись у північну годину не явився дух гетьмана Мазепи».

Орликові зробилось моторошно. Він був перетомлений і прибитий.

Гетьман завважив це і казав йому сідати.

Знову мовчанка. Осінній дощ лупотів по кришах, стогнали дерева в саді, десь далеко внизу шумів, ніби сердився Дніпро.

«Збентежився, як бачу, Пилипе».

«Моторошно мені, — страшно».

«З перевтоми. А спочивати нема як. Чекає нас велика робота і відповідальна».

«Роботи я не боюся».

«Тільки відповідальности — правда? А щож я тоді маю казати?»

«Дивуюся, як ваша ясновельможність не вгнуться під отсимв тягарем».

«Хтось його двигати мусить... Двигни цей камінь, двигни! — тямийш, що казав тоді степовий дід? Дванадцята вибе година, він на лаву покладе свого сина, за державу, за Петрову державу. А ми?... Настрашився ти дванадцятої години».

Орлик сумно всміхнувся. «Не скриваюся, милосте ваша, страшно мені. Тут Петро, а там криваві тіни предків».

«Когож ти більше боїшся? — Живих, чи мертвих?»

«Живі страшні для тіла, а вмерлі для духа» — відповів Орлик.

«Так воно, так. Боюся, щоб мій дух колись не трівожив людей».

Орлик не знав що на се відповісти. Перед ним віч-до-віч стояли живий Петро і вмерлий Мазепа... Вибірай!

Свічка догорювала й зачинала коптити.

«Віднеси її до моєї спальні, там згасиш і принесеш другу, — біля ліжка на столику стоїть. Не можу стерпіти смороду догоряючої свічки... бачив я раз у Москві, як догорював чоловік».

Орлик виконав приказ. За хвилину вертав зі спальні з новою свічкою у срібному ліхтарі. Поставив її на стіл і став, як звичайно, коли гетьманові звіти здавав.

«Що нового?» — спитав Мазепа, ніби забуваючи про лист.

«На Дону неспокійно».

«Як 1705 року, в Астрахані, коли там убито Ржевського і заведено козацький устрій».

«Мабуть, чи не гірше. До Булавина багато вже станиць пристало над північним Донцем, понад Хопром і Медведівкою. Навіть у Тамбівській губернії бунтуються селяни, мордують панів і заводять козацький устрій».

«То не добре», — сказав гетьман, стягнувши густі брови.

«Чому, милосте ваша?»

«Во не впору. За скоро вибухають ті бунти. Ще не час. Погибне багато народу і який з того хосен? Дивися, і я теж мушу військ своє проти Булавина слати, хоч воно мені не-на-руку. Мушу, а то вороги сказалиб цареві, що Мазепа з Булавином тримає. Цар ще сильний, він погасить пожежу... А в нас?»

«І в нас не краще. Богато посполитих до Булавина втікає, особливо з Полтавщини. От недавно і Чуйкевич казав, що бачив».

«Чуйкевич? А щож він?»

«Щасливий. Мабуть гарно з дружиною живе».

«Хай їм Бог помагає», — сказав, зітхаючи Ма-

зена. «Може аж тепер Любов Хведорівна заспокоїться».

«Дав би то Бог!»

«Бог, Бог! Вона чорта слухає, не Бога!»—і гетьман увірвав розмову.

Орлик зрозумів, що вона йому немила.

Хотів іти, але гетьман затримав його.

«Стривай ще! А щож нам з отсим листом робити, як ти гадаєш?»

«Ваша ясненьможність самі зволять зміркувати, що тут робити треба».

«А що ти робив би?»

Орлик замнявся.

«Говори по щирости!»

«Я відіслав би ті листи цареві, щоб таким чином довести свою непорушну вірність».

Гетьман ніби сумно, а ніби з докором подивився на свого генерального писаря. Орликові зробилося ніяково. «Це я так зробив би, маючи на гадці не царя, а вашу милість, колиб лист був проти милости вашої і на вашу шкоду».

На устах гетьмана вибіг глумливий усміх, але зараз і сховався під вусом. «Прочитай мені ще раз лист від княгині Долгьської», — сказав.

Орлик вволив його волю.

Княгиня писала, що Тринітарій, з яким гетьман бачився у її дворі, вертаючи з Жовкви, був у Саксонії, переговорював з королем Станіславом і привіз від нього лист, який вона гетьманові разом зі своїм нинішнім листом посилає. Крім того король передав проєкт нової умови з Україною, котрій вона видасть гетьмановому довіреному післанцеві, як що він від гетьмана прибуде. Та ще просив король Станіслав, щоб гетьман починав діло, заки

Шведи підійдуть до границь України. Це конче потрібне.

Гетьман слухав уважно. Деякі речення казав собі перечитати вдруге, ніби лист виучував напам'ять.

«От чого жадає від мене моя кума, княгиня Дольська! Дрібниця, тільки зажмури очі й лети стрімголов у пропасть. Для такої гарної жінки, ти повинен це зробити. Від коли Ева Адама спокусила, жінка і спокуса — одно. Та не збився ще з глуздів Мазепа... Спали цей лист, Пилипе».

Орлик взяв лист княгині, пішов до коминка і спалив його. Тільки трохи сірого попелу осталося.

«Спасибі!» — сказав гетьман і задумався. В руках обертав лист від Станіслава.

«З розумом борюся», — почав, — «чи посилати цей лист цареві, чи ні. Вранці порадимось, а тепер іди в свою квартиру і молися Богу, да якоже хочеть, устроїть вець. Може твоя молитва догіднійша, ніж моя. Ти живеш по християнськи. Але Бог знає, що як би я не рішився, не для власної користи рішуся, а для вас усіх, для жінок і дітей ваших. Що заприсяг колись, при тім і нині стою. Доброї ночі тобі».

Простягаючи на прощання руку привітно всмінувся. «Година духів минула, спи спокійно. Ще живий гетьман Мазепа!»

* * *

Як п'яний переходив Орлик гетьманські покої. Перед останніми дверми щось чорне висунулося з кута.

«Пішов геть!» — гукнув Орлик на гетьманського

карла. — «Снується то, як тінь, і людей лякає!.. Підслухував?»

Карлик відскочив від нього.

«Честь не все ходить з ростом у парі. — Пан генеральний писар не подумав, що в малого чоловіка може бути велика честь, і навпаки. Ніколи я не хитався у собі, чи маю панові мому вірно служити, чи ні».

«Служба службі не рівна».

«А слуга слугі. Один служить, як пан, а другий панує, як слуга. Не в службі річ, а в характері. Можна служити і бути паном, а можна не мати ніякої служби і бути слугою; що кому пан Біг дав».

«Чогож ти хочеш від мене?»

«Хотів спитати, чи здоровий пан гетьман».

«Піди й подивися».

«Нині ні. Виж казали, що я тінь. Тінь мусить мати світло, а нині світла нема, — темрява. Підіжду до завтрішньої днини. Мені ще час, але декому спішно. Низько кланяюся генеральному писареві і бажаю йому спокійної ночі, доброї ночі, тихої ночі! О ревоар!»

Як тінь шулькнув у сіни і побіг до своєї кімнатки.

«Цей чорт, ніби у душі чоловікові читає», — погадав собі Орлик і йому соромно зробилося перед самим собою. Він же належав до тих, що всіми способами старалися вплинути на гетьмана, щоб він пірвав з Москвою. І ось, тепер, коли це має статися, він настрашився свого власного бажання... Кому він служить, гетьманові, цареві, чи справі? Якеж тут тоді може бути хитання? Коли захитався Орлик, то чого від других хотіти?..»

Генеральний писар боровся зі своїм розумом. Аж пригадав собі гетьманові слова: «Молися Богу, да якоже хочеть, устроїть вец».

Пішов на свою квартиру, взяв два карбованці грошей і почав роздавати убогим, що лежали на вулиці і по богодільнях Печерського монастиря.

ТАЙНА.

Коли Орлик на другий день уранці увійшов до гетьманового кабінету, гетьман сидів уже за своїм столом. Перед ним стіс паперів і хрест з часткою святого, животворящого дерева.

Орликові по невиспаній ночі, ніби хтось піску в очі насипав, по гетьмані не пізнати було втоми. Нервово напруження, в якому він останніми часами перебував, підбадьорювало його. Здавалося, ніби він відмолод.

Орликові прийшла на гадку легенда про Д-ра Фавста. Тільки не про дівчину тут річ, а про державу. *Georgius Faustus hemitheus Hedelbergensis*, — пригадав собі Орлик.

Лист з печаткою *Stanisław Król*, розмова про духів, мандрівка перед світаннями по жебрацьких шатрах, щоб роздати два карбованці на моленіє «да устроїт Господь вещь, якоже хочет», і нинішній гетьман перед хрестом з часткою животворящого дерева, все те зливалось в голові молодого генерального писаря в безладний образ, овіяний мракою містицизму, так сильно небажаного для державного мужа.

Замість тверезого, реального погляду на діло відзивалися в душі всілякі містичні питання, смілива активність піддавалася поганому прочуттю. «Можна служити як пан і можна не робити ніякої

служби і бути слугою. Не в службі діло, а в характері».

Орлик пригадав собі розмову з карлом і йому соромно зробилося, що і в його душі рабське служальство цареві запустило таке глибоке коріння. Щоб не було — служити рідній справі і тільки їй. «Судно без дна, жизнь без ідеї», гомоніло глухим гомоном з кутів гетьманського двора.

Гетьман дочитав це довге письмо, яке Орлик скомпонував учора. «Гарно» — і поклав свій підпис.

«Як же ти спав, Пилипе?» — спитався по товаришки. — «Очі в тебе червоні, мабуть довго не міг заснути. Молодий ще, надто палко приймаєш усе до серця. А воно не добре. В політиці треба руководитись розумом. Привикай до безсонних ночей і — до відповідальности. Мусить же хтось відповідати за всіх. Мазепа не вічний... Сідай!»

Орлик подякував і сів. Гетьман не раз натякав на те, ніби то Орликові прийдеться колись продовжувати його діло, але виразно не сказав ніколи. Він ніби і сам хитався у виборі свого наслідника між Орликом і Войнаровським. Це до якоїсь міри вражало гордої молодого генерального писаря. Але нині, перебувши ніч на боротьбі з собою, Орлик рішився служити ділу, вірно й непохитно, з булавою, чи без неї.

Не в службі сила, а в характері.

«Досі я», — почав гетьман, вдивляючися у свого канцлера, — «досі я не зважився сказати тобі свою велику тайну. Аж учора ти випадково довідався про неї. Припадок, бачиш, не тільки в приватному, але й у державному життю грає велику ролю. Діло політика, предвиджувати припадок і обмежувати його значіння. Так це нелегко. От і я

не предбачив учорашнього випадку з листами. Пропало. Тепер ти знаєш, у чому річ. Та не гадай собі, що я затаював свої наміри перед тобою, не покладаючись на певність твою. Ні. Знаю, що ти неспосібний зробити зо мною, те, що колись Юда зробив з Христом. Але боявся я, щоб ти, як людина молода й палка, вразлива й обидлива легко, не вговорився, бесідуючи з московськими, або і з нашими всякого чина людьми, і таким способом, не зі злої волі, а з необачности, не погубив себе й мене. Ти знаєш — за гетьмана і генеральний писар відповідає. Але, після вчорашнього, мені не лишається нічого більше, як повторити те, що я вам колись загально сказав, а саме, що не для приватної користи, а для добра цілої України затіяв я це велике й необхідне діло. Хочу, щоб ви з жінками й дітьми вашими і вітчизна з військом запорожським не загинули ні під Москалем, ні під Шведами, а були вольними, як другі державні народи. Колиж я роблю це ради яких-небудь моїх приватних примх, то нехай побе мене і душею і тілом Бог у Тройці Святій і Єдиній і безневинно понесені страсти Христові!»

Кажучи це, поцілував хрест з часткою животворящего древа і звертаючись до Орлика говорив далі: «Я за тебе зовсім певен і надіюся, що як совість твоя, так і повага до себе, чесність та природжена честь шляхоцька, не допустять тебе зрадити й продати свого пана та добродія. Одначеж для більшої певности, щоб у мене і тіни якогось вагання до тебе не було, як я тобі заприсягнув, так і ти перед лицем Розп'ятого на животворящому дереві Христа дай мені присягу, що будеш вірним мені і не виявиш тайни нікому».

Орлик присягнув і поцілував хрест.

Тая присяга, як вітер імлу, розвіяла до решти всякі сумніви й тіни, що були між гетьманом і його генеральним писарем. Орлик почув себе ще ближчим до свого гетьмана, ніби рідним йому по переконанням. Перше він підозривав Мазепу, що цей вивірює і прибує його вірність, що грає в закриті карти, а тепер ті карти лежать перед ними на чистому столі, — грати будуть ними проти спільного свого ворога.

Орлик зрозумів вагу моменту, пізнав ціну цього переломового факту в своїм житті і в відношенню до великого гетьмана. Щоб до решти прояснити атмосферу, він сказав:

«Присяга вашої вельможности доводить вашу щирість та батьківську дбайливість про свою вітчизну і про нас усіх, але хто вгадає, що призначив Бог? Який кінець поклала його свята воля отсій війні і хто візьме верх? Коли Швед візьме верх, то вельможність ваша й усі ми будемо щасливі, а як що — цар, то й ми всі пропадемо й нарід занастимо».

Слова ці, хоч так прості, що можна було їх сподіватися від кожного, немилу вразили гетьмана. Старець шукав у мужчині в силі віку, яким був 35 літній Орлик, тої сміливости й відважності, якою звичайно визначається мужеський вік, сподівався почути вислів подиву й захоплення, що гетьман для народнього добра кидає на вагу своє значіння і маєток, усе, а тимчасом стрінувся зі звичайною міщанською, чи там хуторянською трусливістю, зі страхом, щоб, не дай Боже, посягаючи по велике, не втратити малого. До того Орлик доторкнувся дуже вразливої струни в душі гетьмана Мазепи, а саме

монархічного принципу. Гетьман розумів, що з московським царем може успішно боротися тільки український володар, гетьман з атрибутами монарха, котрий вислухує гадок своїх приближених людей на те, щоб опісля рішення його було прийняте і сповнене безумовно й безкритично. А тут Орлик життєве рішення свого володаря-гетьмана подає в сумнів, цей Орлик, від котрого він має право вимагати куди більше, ніж від усякого другого.

Мазепа спалахнув, але, як звичайно, так і тепер, він скоро пригасив свій гнів і відповів більш хитро, ніж гнівливо: «Яйця курку не вчать! Дурень я був би, колиб відступив від царя перше, ніж треба; не відчахнуся я, поки не побачу конечної потреби. Ще в Жовкві доводив я цареві про те, що коли Карло піде на Московську державу, а Станіслав попростує на Україну, так не з нашими потугами, не з нашим обезсиленим військом оборонитися від Поляків і Шведів. Тому я й просив тоді царя, щоб він на такий випадок дав нам у допомогу хоч десять тисяч війська, так як ми не раз допомагали йому. І знаєш, що мені відповів цар?»

«Що?» — спитав Орлик.

«Не то, що десять тисяч, але й десять чоловіка не можу я тобі дати», — відповів цар.

Що лиш тепер зрозумів Орлик причину гетьманового рішення. Україна помагала й помагає цареві, не жалуючи десяток тисяч свого війська, а колиб на неї ворог напав, тоді вона й десятох московських салдатів не може дождатися у підмогу. Деж тут правда, де справедливість? І він затиснув п'ястук.

«Гарний союзник, нема що казати!» — промовив.

«Правда? Отож і бачиш, тоді то я, почувавчи

на собі велику відповідальність за долю нашої безталанної вітчизни, яку я свідомо й добровільно прийняв на себе, рішився післати ксьондза Тринітаря, капеляна княгині Дольської до короля Станіслава, щоби з ним навязати переговори, і як відповідь дістав від нього цей ото лист. Не дождатимь нам, як трусливому стаду, поки ворог нападе на нас і стане нищити землю нашу мечем і огнем. Як вільний і незавойований народ повинні ми дбати, щоб нас не розшарпали на шматки. Як ти гадавш, що важніше, вірність цареві, котрий не додержує нам віри, чи добро вітчизни?»

«*Salus rei publicae ultima ratio est*», — відповів без вагання Орлик.

«І я так гадаю, Пилипе. Мазепа, не авантюрист, і не примховатий дідусь: Мазепа знає, що робить. Вірте йому: Ще раз кажу тобі, і затам те собі на віки, щоб, як треба буде, свідоцтво перед будучністю дав, що нічого я для власної користи не роблю, а для добра нашого народу й нашої держави, котру я хочу на карті Європи закріпити на віки. Поведеться, — гаразд, а ні — так совість моя чиста. Я не зжахнувся перед ніякою небезпекою, заризикував усім, — чуєш? Усім!»

Тут гетьман підступив до Орлика і руку свою на рамені йому поклав. «Щож, сину, заспокоївся? Не мавш уже ніяких сумнівів що до мене? Не боїшся духів?.. Ха, ха, ха! Дуже ти був нещасливий учора».

«Тривожила мене непевність».

«А тепер?»

«Тепер я вже знаю, чого дождаться мені».

«А щож би ти робив, бувши Мазепою? Погадай, моя доля на волоску висить. Доноси за доносами

йдуть, Меншіков підімною рие. Хто може ручити, що цар остаточно якомусь доносові не повірить. Підстави є. Може тепер, коли я балакаю з тобою, вороги мої компонують якусь нову писульку до Гаврила Івановича Головкина, або до його світлости, колишнього бублейника, а теперішнього князя Меншікова. З огнем грається Мазепа, і хто погасить цей огонь, коли від нього займеться його гетьманська кирея? Богато вірного війська біля мене? Навіть Войнаровського я мусів післати. Царська помста, як Дамоклів меч, висить над моєю старою головою, пригадуючи мені долю моїх попередників. Важко бути українським гетьманом, мій сину, ой важко! І тому хотів би я облегчити долю наслідників моїх, — от що!»

Орлик за ноги свого гетьмана обіймив. «Спасибі, за тую турботу, милости вашій. Історія не забуде того. Я правди не затаю».

«Сподіюся. А тепер сідай при моїм столі і пиши моїм пером лист до царя і до Головкина такого змісту».

Тут гетьман навчив свого писаря, як компонувати ці листи. А коли Орлик, написавши їх, прочитав гетьманові, цей поклав свій підпис і сказав: «Тепер вложимо туди лист від Станіслава. У моєї матері є вірний чоловік, ще й трохи нам з рідні; через його вона обіцяла післати ці листи до Войнаровського, а він їх доручить цареві і графу Гаврилові Головкину... Да будет воля твоя святая».

«І да приїдет царствіє твоє», — доповів Орлик.

НА ХУТОРІ.

По вінчанню і по бучному весіллю, на котре гетьман вирядив своїх заступників і прислав багаті дарунки, Мотря з Чуйкевичем замешкали на тихому хуторі в одному з Кочубеєвих маєтків.

До Ковалівки їхати було за далеко. Гетьман кожної хвилини міг покликати свого канцеляриста в Батурин, або й до Києва, бо діла у військових канцеляріях було більше, ніж канцеляристів, та ще таких досвідчених і вправних, як молодий Чуйкевич.

Чуйкевич, хоч як раював доскочивши свого щастя, а всеж таки почував докори совісти, що занедбує діло. Там може рішається доля твоєї вітчизни, а ти устроїв собі ідилію. Там Арес пише мечем криваві рядки великої поеми, а ти тут читаєш погідні буколіки.

Кожний ранок вітав його отсим докором і кожної ночі, проходяжучися з Мотрею в огороді, він трівожно дивився на небо, чи не побачить кривавої луни.

Пожежі часто лучалися в літку, з помсти, або від неухаги, але тепер кожний огонь нагадував тую велику пожежу, яка зайнялась перед вісьмома роками і якої годі було вгасити. Правду кажучи, на Україні здавна горіло. Люди родилися і мерли серед війни, не знаючи, що таке справжній мир. А

всеж таки за Мазепи привикли вони дещо до ладу й дожидалися спокійніших і кращих часів. Здавалося, що гетьман, упорядкувавши руїну, построить на її згарищах нову й сильну державу.

Аж нараз ті добрі сподівання тратили певну підставу. Свої війська виходили з краю, а на їх місце приходили московські. Від заходу війна зі Шведам і Поляками, зі сходу бунти й повстання, з півночі Москва, від полудня Татари, в середині росте невдоволення проти панів і дуків, незгода голову підносить.

Важка журба за будучину рідної землі захмарювала щастя молодого подружжя.

«Як ти гадаєш, Мотре», — питав Чуйкевич своєї дружини, — «скоро поїдемо ми в Ковалівку і заживемо спокійно, чи може й не діждемося нашого твого щастя?»

«Як що маю тобі правду сказати», — відповіла Мотря, — «то я на те не маю надії. Чомусь мені здається, що нас ще не одно таке чекає, чого ані розумом не збагнеш, ні серцем не прочувеш».

«І не страшно тобі?»

«Ні раз. Для мене страшна тишина перед бурею, а не сама буря. Такої тишини, як ось тепер, я витримати не можу; пригнічує мене. Кранце хай громи бють, хай блискавки осліплюють очі, хай вітри торощать дерева старі, — що марне і гниле, хай гине, ради нового і здорового».

«Ти все така, як колись була, Мотре. Не змінило тебе подружжя зі мною».

«Ніщо мене не відмінить, Іване».

«А всеж таки був час, коли ти інакше виглядала».

«Гадаєш у Бахмачі?.. Так... Не скриваюся... Зі мною діялося тоді щось таке, чого і сказати не вмію».

«Ти була задивлена в нього і захоплена його появою».

«А тиб то ні?»

«Так, Мотре. Гетьман мав і має надімною велику силу. Я щире відданий йому».

«Чогож тоді трівожиться, Іване? Твоє завдання — вірно й чесно сповняти свою службу. А інше, як Бог дасть».

Їх розмову перервав Мотрин лаж, котрий прибіг до городу, сповіщаючи, що приїхали гості.

«Хтож такий?»

«Якийсь старшина, котрого імені не затамив, і гетьманова сестрінка, панна Маряна. Їх вітає Марія Хведорівна».

Молоді господарі побігли в двір. «Подумай, панна Маряна, який несподіваний гість!» — говорила до Чуйкевича Мотря.

Панна Маряна, донька гетьманової сестри від другого її чоловіка, перебувала в Києві, доглядаючи своєї хорої бабки ігумені Мазепиної, гетьманової мами. Тепер їхала вона трохи на село, щоб відпочити на свіжому повітрі, і поступила на ніч на хутір молодих Чуйкевичів, котрих знала з Батурина. Була це панночка не перших літ, але незвичайної вроди, з гарною товариською огладою, образована й умна. Войнаровського перва сестра, гетьманова сестрінка і гетьманової мами улюблена внучка, вона багато дечого знала, чого другим не доводилося чути і розмова з нею не кінчилася на питаннях про погоду, про прислугу і про ціни на вбрання та на косметичні масти й смаровила, з нею любо було

провести на розмові не лиш короткий літний вечір, але й хоч би цілу нічку.

З панною Маряною їхав, як товариш і ошкун у дорозі, пан Згура, родом Грек, чоловік теж дуже бувалий, меткий і хитрий, Мазепин близький радник, про котрого ніхто ніколи не міг знати, де він буває, усе в розїздах по гетьмановим секретним ділам.

Мущина дуже гарний собою, котрому, подібно як і гетьманові, годі було літа вгадати, виглядав молодше, ніж справді був, і знайомі не раз доповідали собі жартом, що мабуть оба вони одному чортові запродалися і він їм ліки проти старости зі своєї пекельної аптеки приносить.

Пан Згура почував у собі любовний афект до панни Маряни, котра жартувала собі, що це не афект, а дефект і аморів дядькового радника не приймала поважно до серця, тільки приговорами та відговорами збувала його.

Пан Згура, щоб прихилити до себе панну Маряну, вдавав великого героя, розповідаючи, ніби то мимоходом, про свої усякі лицарські вчинки, яких не повстидалисяб були Ахіль, Гектор і Патроклъ, про менших героїв і не згадуючи. Панна Маряна, разом з господарями і тіткою Марією поважно слухала тих фантастичних оповідань, а потім так само поважно питалася: «Слухайте, Згура! Чи всі Греки так здрово брешуть?»

Пан Згура робив сумну міну і звертався до молодой хазяйки: «Мотре Василівна, скажіть мені, будь ласка, чи у всіх Українок такі гострі язика?»

«Спитайтеся панни Маряни», — радила йому Мотря. А тоді панна Маряна, ніби то нишком, казала до Марії Хведорівни: «Правда, тітусю, яка смішна фігура, отсей пан Згура».

Пан Згура не обиджався, бо він любив гетьманову сестрінку і не тратив надії, що завдяки протекції його ясновельможности таки колись доскочить свого щастя. А його одинокою мрією було споріднитися з гетьманом.

Невеличке і досить достроєне до себе товариство, хоч про політику не балакало багато, чуло, що їх погляди не відбігають далеко від себе. Всі вони дивилися на гетьмана, як на своє божество, вірили в його розум і в досвід, а ненавиділи царя-антихриста, котрого жорстокі карі й необчислені вчинки викликували в них прямо омерзіння.

«Іду я раз», — розказував пан Згура, — «попиваючи мід за доброю, хоч на швидку зготовленою вечерею, — «іду я, з двома тільки козаками, коли дивлюся, так може кроків двісті-триста передімною, зпоза могили в степу, виступає валка людей. Зразу гадав, чумаки ідуть, пізнійше подумав, чи не Татари ясир женуть, аж, підіхавши на кід стріли, бачу, — відділ узброєних ратників веде скутих невольників, душ може двісті-триста».

«Чи не за багато, пане Згура?» — перервала панна Маряна.

«Як вас шаную, панно Маряно, менше сотні їх не було, а ратників дванайцять».

«Як дванайцять розбійників».

«Ви зволили вгадати, панно Маряно, як дванайцять розбійників. Щож мені тут робити? Тікати, — почуття шляхоцького гонору не дозволяє, мігати не можна, бо вже побачили мене, значиться, треба йти на перебіг, треба їх клином розбивати».

«Як то клином?» — питалася панна Маряна.

«Постривайте, ось як. Я напереді, як вістря, мої

ксзаки за мною, так що голови їх коний доторкалися боків мого знаменитого верхівця...»

«Розінанте?»

«Ні, Чорнозора, так звався мій кінь. У лівій руці спис, у правій шабляка...»

«А поводи?»

«Якіж бо ви, панно Маряно! — поводи в зубах, оттак о».

Тут пан Згура у ліву руку вхопив вилки, в праву ніж, окрасць обруса в зуби, нагнувся понад стіл, як їздець на коні до атаки, підняв брови, витріщив очі, насторошив вуса, вишкірив зуби і зробився такий смішний і страшний, що жінки аж закричали.

«Таким отсе клином», — розказував дальше, — «як громом з ясного неба, вдарили ми на отсих ратників, котрі висунулися були наперед, лишаючи своїх невольників, як стадо баранів геть за собою...»

«І що?» — спитали всі три жінки зараз.

«І щож би! Ні один живим не остався. Хто від списів, хто від мечів, усі на боєвищу лягли, порубані й посічені, як мясо на стільниці».

«А невольники?»

«Це, бачите, не були невольники, лиш рекрути, котрих ратники для царя свіжо набрали, з головами наголо вибритими і зі звязаними руками. Так тепер, бачите, до московського війська салдатів набирають. А доставивши їх до казарми, кождому десятому без розбору і без вини дваццять київ відчислюють, щоб знали, що таке дисципліна. Тоді замикають їх на хліб і воду і що лиш по такім привітанню зачинають муштри вчити. Що я з ними зробив? — питаєте. Річ проста. Відпровадив їх до границі, вліпив кождому по три киї і наказав, щоб

більш на Україну не навідувалися, бо тут бють».

«Іх сто, а вас трьох і дали себе пороти?»

«Панно Маряно», — жалувався пан Згура, — «їй Богу, інквізитор ви якийсь, а не панночка субтельна, ніякої віри в нашу шляхотну правдомовність не маєте, ніби я коли брехав. Як я Згура, їй же Богу, не брешу».

«А скажіть, будь ласка, що таке Згура?» — спитала зараз, роблячи невинну міну панна Маряна.

«Згура? Це, бачите, ми колись звалися Діоскур, а з того зробили Згура, оттак як на ф е л ь д м а р ш а л кажуть наші козаки ф е р ш а л».

«А може ви не Діоскур, а Діомед?» — завважила панночка, але пан Згура, замість відповісти, потягнув тільки пів літри меду і так страшно блиснув своїми жовтуватими білками, що жінки долонями позакривали очі: «Буде вже, пане Згура, буде!»

«Буде вже нащадку Діоскура, бо на нас терпне шкура», — жартувала панна Маряна. А по хвилині спитала: «А шведських офіцерів бачили?»

«Чи раз. І в боях і в полоні».

«То ви вже і в шведському полоні були?»

«Не я в них, а вони в нас. Нічого собі хлопці. Бувають і гарні поміж ними, тільки багато старих. Біляві, лучаються і руді, хоробрі і досвідчені в боях, а все таки нашому братові не рівня».

«Хвали мене ротику, бо розідру тебе».

«Це не похвала, а честь, кому честь. У нас, як лучиться хоробрий, то вже такий, що і в світі рівного не знайти».

«Особливо на писок...»

* * *

Так вони балакали і жартували до пізної ночі, аж Марія Хведорівна пригадала, що пора їм спати.

Двір на хуторі молодих Чуйкевичів був невеличкий: всього три світлички, одна боківка і крило, для кухні і для прислуги.

«Не будемо нашим паням місця забирати», — почав дякуючи за вечерю Згура. Але панна Маряна зараз таки прищипила його: «Пардон, мосіе Згура, котра тут ваша паня?»

«Всі три, а я їх вірний слуга і підніжок», — відрубав Згура, не даючи себе збити з пантелику. «І як раз тому, не хочу я забирати місце паням у дворі. Підемо собі з Чуйкевичем у повітку, на сіно. На сіні добре спиться».

Пішли.

Розтаборившись у гарно глиною вимашеній повітці, пан Згура почав: «Прикро мені, пане товаришу, починати, але мушу, з прихильности до вас і з вірности для нашого регіментаря, вельмишановного Івана Степановича».

«Щож таке? Кажіть!»

«Перше заспокійте мене, що не погніваєтесь на мене».

«Впевняю вас».

«Так слухайте тоді».

Він присів біля Чуйкевича і пикаючи люльку став розказувати про Кочубеїв, котрі ще й тепер, коли Чуйкевичі побралися, не перестають ворогувати проти гетьмана.

«Чогож хоче теща моя?!» — аж скрикнув, зриваючися Чуйкевич.

«Булави», — відповів Згура. «Булави захотілося Кочубеїсі».

«Можлива річ? Гетьман мого тестя своїм заступником у Батурині лишає, між ними гарні стосунки».

«На око гарні, а на ділі погані, вірте мені. Я тому нарочно й заїхав до вас, щоб порадитися й зарадити лиху. Виж зять Любови Хведорівни, вона вам сприяє, робіть що, а то вийде біда. Вони доноси шлють».

«Доноси?» — і Чуйкевич вхопився за голову руками. «Мій тесть і теща донощики на свого гетьмана й добродія!»

Він зірвався з лежанки і нервово став ходити по току повітки.

Душно йому було. Воздуху грудям бракувало. Відчинив двері.

Побачив перед собою двір у вінку старезних лип, з бузьковим гніздом на високій, мохом порослій криші. Тільки в одному вікні світилося. Чуйкевич глянув і побачив Мотрю. Сиділа біля зеркала і розплітала своє довге волосся, як русалка. Дивна така і гарна, ніби далека, а так серцю близька, його любя дружина. «Свої долі навіть гетьманськими кіньми не обідеш», — пригадав собі. І тепер тая Мотря його, а її батьки донощики на гетьмана.

«Пане Згура!» — крикнув, приступаючи до гостя, — «ви жартуете собі, гадаєте настрашити мене, це неможлива річ».

«Неможлива, але правдива».

«Докази, пане Згура, докази!» — настоював Чуйкевич.

«Єсть їх більше, ніж треба, пане товаришу».

«Будь ласка, — які?»

«Перше заспокійся, шановний Іване Василичу, а тоді і почуєш. Не жінки ми й не діти, а му-

щини. Гетьман сприяє тобі і твоїй дружині, він і тестеві твому не бажає лиха».

«Знаю».

«Тому то, бачиш, і нема потреби трівожитися, щоб тільки на будуче Любов Хведорівна понехала свої інтриги. Цар довіряє гетьманові, доносам по-слуху не дає, а донощиків видає йому на покарання. Боюся, щоб таке з Кочубеєм не сталось. А раз їх цар гетьманові видасть, так гетьман і покарати му-сить».

«Але докази, пане Згура, докази, що Кочубей доносять!» — настоював Чуйкевич, котрий ніяк заспокоїтися не міг.

«На днях», — почав Згура, — «через Батурин переходили черці Сівського Спаського монастиря, що поверталися з Київа із прощі, і сіли спочивати на лавці біля шинку на майдані за земляним око-пом, — знаєш де?»

«Знаю, щож дальше?»

«Хтось доповів їм, що наказний гетьман Кочубей дуже щедрий для прочан, і черці пішли в церкву, на вечірню, бо це під неділю було, думаючи стрінуги там когось із Кочубейв».

«І що?»

«І стрінуги Любов Хведорівну, як вона виходила з вечірні. Привітала їх ввічливо і до свого двора заночувати попрохала. У неділю вони пообідали в Кочубейв. По обіді Кочубей ляг своїм звичаєм від-почивати, а ченці гуляли в ліску, що біля Кочубее-вого двора. Під вечір їх покликано в двір, щедро обдаровано, а коли вони хотіли працятися, попро-шено, щоб осталися до завтра. В понеділок ченці відстояли разом з Кочубеями заутренню і службу,

а тоді одного з них на імя Никанор попрошено в садок».

«Ваша милість розкажете так основно, що в мене терпівости не хватає», — перебив Чуйкевич.

«Роблю це нарочно, щоб ти знав, що не відумую, а переповідаю правду. Отож у садку був намет, а в ньому образ Пресвятої Богородиці в чорних ра-мах».

«І що — що?» — добивався Чуйкевич.

«Хочемо», — сказав твій тесть до черця Никано-ра, — «говорити з тобою секретно. Чи не рознесеш?» Чернець перехрестився до образу і залевнив, що ні-кому словечка не скаже. Тоді Кочубей стали ляяти Мазепу, як великого грішника і як людину непевну й віроломну. Саме тоді покликано Кочубея до чо-лобитників, котрі прийшли до нього, як до наказно-го гетьмана. Кочубей вийшов, а Кочубейха дальше гуляла з ченцем і дальше розказувала йому всячину про гетьмана. Як вернув Кочубей з послухання, по-кликав Никанора до господи, обдарував окремо і просив, щоб до нього приїхав сам архимандрит, бо він має до нього важне діло».

Чуйкевич вислухав і заспокоївся. «Пане Згура», — промовив. — «Я тут ще доносу не бачу».

«В тім то й діло, що ми не знаємо, чи був уже в Кочубейв архимандрит, чи ні, чи, значить, донос післано, чи ні. Але й того досить, що Кочубей Ни-канорові сказали».

«Правда, досить!»

«Отже й бачиш. Тепер треба нам подумати, як би то до дальшого недопустити, бо гетьманові до-носи дуже не-на-руку. Як кажу, цар донощикам по-кищо не вірив, але яка запорука, що він так само

й до доносу Кочубеїв поставиться. Цеж не хто-будь, а Кочубей, стольник його величества».

«Так щож тоді на вашу гадку нам робити?»

«Іхати в Батурин, тобі, або твоїй дружині і вговорити тестя й тещу, щоб вони лишили це небезпечне діло, котре їм може дуже багато лиха спричинити, їм або гетьманові, а може і їм, і йому. Тепер війна. Не до інтриг пора».

Згура говорив дуже поважно. Це не був той самий пан, що всілякими неправдоподібними оповіданнями розвеселяв панну Маряну, а була це людина поважна, довірений гетьманський, котрий затрівжився новими коверзами Кочубеїв.

«Спасибі вашій милости», — дякував йому Чуйкевич, — «подумаємо з Мотрею Василівною над тим, що ти нам зволив сказати і зробимо все, що лиш у наших силах буде, хоч ще раз кажу тобі, воно таке жахливе й неподібне до правди, що вірити не хочу».

«Вір, або ні, це вже не моє діло. Але незабаром шпевнишся, що Згура не брехав».

* * *

Скасувши це, він приляг до подушки і захропів, так грізно, ніби тим храпанням хотів ворогів своїх відстрашити від себе. То свистав, то булькотів, як джерело підземне, то іржав, як його знаменитий Чорнозор.

Чуйкевич ніяк не міг заснути. Його тєсть і теща донощики! Чи можна було чогось гіршого сподіватися?

Недопустити дальшого лиха, здержати Мотриних батьків перед злочином, хоч би вони його і Мотрю за те і видідичили, прокляли, прогнали від себе! — Недопустити...

З жалем і трівогою дивився у вікно, в котрім перед годинкою бачив свою Мотрю.

«Мотре, чи прочуваєш ти наше нове горе?»

Свитало.

* * *

Ранком панна Маряна і пан Згура відіхали, наказуючи Мотрі, щоб вона довго не засиджувалася в своїм тихім, але Богом і людьми забутім гнізді. Як опаде листя з дерев і відлетять співучі пташки, тут навіть молодому подружжю вижити буде важко, — скука.

«Приїзди, Мотренько, на осінь у Батурин. Будемо розважати себе».

По виїзді гостей Чуйкевич виявив своїй дружині тайну. Зжахнулася. Зразу не хотіла й чути про те, щоб уговорювати батьків. Відректися від їх богацтв, вони руки палять, жити з тої невеличкої платні, яку Чуйкевич як канцелярист бере, але жити чесно, не почувуючи на совісті гріха.

Насилу вговорив Чуйкевич свою палку дружину, щоб вона їхала в Батурин, бо тут ходить о ратовання не одних тільки Кочубеїв, але й гетьмана, а може і загальної справи.

Накинула на своє звичайне вбрання довгий, сірий літник, і сіла в коляску.

Чуйкевич на коні відпровадив її до половини дороги, побажав доброго успіху і з тяжким серцем вернувся на хутір.

ЗАПІЗНО...

Був кінець серпня. Бузьки відлетіли до теплих країв, листя на деревах жовкло, небо хмарилося й затягалось на слоту.

Наказний гетьман Василь Леонтієвич Кочубей ходив по садку, що ріс біля його городського двора в Батурині і мовив свою передсонну молитву, Любов Хведорівна сиділа на ганку, дожидаючи, коли він її скінчить. Як почула а мінь, зійшла по східцях на стежку і підступила до нього.

«Мабуть, чи не заслотиться», — сказала.

Кочубей глянув на небо: «І мені так воно, Любонько, здається».

«Колиб слота та не спинила наших гостей».

«Ти про ченців?»

«А про когож би».

«Не важно. Тиждень скорше, тиждень пізніше, — все одно. А як і зовсім не придуть, то також обійдеться».

«Що ти кажеш, Василю?» — зжахнулася Любов Хведорівна. «Не будемо спинятися в половині дороги. Не осоромимо себе. Почали, так і кінчати треба».

«В тім то й лихо, що ми його почали. Не добре мені серце віщує».

«Говориш, як перед вінчанням відданниця. Колиж краще, як не тепер? Подумай. Гетьмана нема. Він у Києві. Буде тую фортецю. Бог зна, коли йому цар дозволить припинити роботу. Може аж тоді, як скінчить. У твоїх руках булава. Як що донос дійде до царського уха, так цар булави від тебе не відніме, щоб її у якісь другі, непевні руки ткнути. Гетьманом станеш, не наказним, з ласки Мазепи, і на той тільки час, а справжнім, і з волі його величства».

Ішли стежкою, що вела від ганку до бічних воріт. Вїздила ними служба, чолобитники і гості, котрі не хотіли, щоб про їх приїзд всякому було відомо.

Вже і собак з ланцюгів челядь попускала. Прибігали до своїх хазяїв і ласилися біля ніг.

Кочубей гладив їх, Кочубеїха відганяла, щоб не подерли шовкової спідниці. «Підеш геть, кунделю мерзотний!» — гукала на них. Собаки, псбравши хвости під себе, розбігалися по великому дворі.

Кочубеї зпід воріт завернули назад до ганку. Пожовкле листя шелестіло під їх саянцевими чобітьми.

Кочубеїха почала знову. «І доказів кращих, як тепер, годі собі бажати. Не викрутиться старий лис. Аж тепер зловимо його в залізо. Проволікати діла не можна, бо як він злигається зі Станіславом і перейде до нього, то вже буде запізно».

«І тоді булава не втече. Цар побачить, що я правду йому доносив, і нагородить мене».

«Нагородить, але яка тая булава буде? Ануж Мазепа получившись з Карлом і Станіславом погромить царя і загорне цілу Україну, що тоді буде

варта твоя булава і що станеться взагалі з твоїми маєтками і з нами усіми?»

Кочубей побачив, що він дійсно попався у таке становище, з якого іншого виходу нема, як тільки до царя.

* * *

Нараз заторохтів віз. «Може вони?» — і Кочубей повернулися до воріт.

Віз перед воротами спинився. Вилізли черці. Кочубей впровадив їх у двір і відвів їм окремі світлиці.

«А деж архимандрит?» — питався отця Никанора.

«Нездужає. Пересилає просфори для Вашої вельможности і просить балакати зі мною, як би це він у своїй власній особі приїхав».

«Гаразд. Розгостіться, будь ласка, а за хвилину зайдіть до моєї світлиці».

Ченці обмилися, очистили з пороку чоботи і рясні, розчесали довгі бороди і намастили волосся. Увійшла довірена служанка наказної гетьманші й попрохала отця Никанора до спальні Кочубея. «Будь ласка», — казала, — «проходячи крізь покої, замикаєти за собою двері. Так його милість Василь Леонтьєвич велів».

Отець Никанор пройшов три покої, замикаючи за собою важкі, старосвітські, скрипливі двері заціпками, аж зупинився перед спальнею Кочубея, котрої двері були завішені килимом. Звідтіля вийшов Кочубей зі свічкою в руці. Поставив свічку на стіл і попросив отця Никанора сідати. «Здоровжений», — казав, — «спічни собі».

Сам пройшов усі покої кругом, запевнюючися, чи в них нікого нема. Вертаючи замикав на глухо двері.

«На важне й важке діло покликав я тебе», — почав. — «З першої розмови нашої знаєш, яке воно. Велика небезпека грозить вірі нашій святій і всім нам, що не хочемо покинути її. Не дай Бог, щоб Україна повернулася під короля. На смерть заму-чатъ нас уніяти і ксьондзи католицькі, остання нам вибе година».

Отець Никанор встав, перехрестився до ікони і підносячи очі вгору благав Всевишнього, щоб не допустив до того.

«Бога взивай, а руки прикладай!» — говорив Кочубей.

«На те я і покликав тебе, щоб ти, як вірний слуга Христовий, поміг церкві нашій святій. Та заки я розкрию перед тобою всю глибіню отсього богу-противного починання, хочу знати, чи доховаєш віри мені і чи не зрадиш тайни».

«Нехай мені Господь відніме мову, нехай мені усхне в роті язик, коли я зайве слово скажу».

В цей мент відхилився килим і появилася Любов Хведорівна з образом Розпяття на деревляній дошці.

«Як Бог пострадав за нас грішних на хрестному дереві, так і нам треба вмерти за віру нашу святу і за нашого православного царя. Присягни, чесний отче Никаноре».

Чернець проголосив присягу і всі троє поцілували образ святий, обцяючи у великому секреті ховати те, що буде сказано поміж ними.

Тоді Кочубей виголосив: «Гетьман Іван Степанович Мазепа хоче зрадити великому государеві,

православному цареві, батюшці нашому і ухилитися до Поляків, щоб Московському царству вчинити шкоду і віддати Україну на нові знущання панів і ксьондзів польських та уніятських. Маєш тут докази списані на папері, а тут тобі гроші на підводи і на всякі другі витрати, переночуй, а завтра скоро світ вертай у монастир, бери благословення архимандрита свого і поспішай з тим словом у Москву».

Отець Никанор ще раз перехрестився тричі, ще раз поцілував образ, який піднесла йому Кочубейха і з запалом в очах впевняв наказного гетьмана, що він муки та смерть протерпіти готовий для спасення душі своєї, для церкви святої православної та за православного царя.

Кочубей випровадив ченця до його світлиці, Кочубейха стояла задумана, притуляючи образ Розп'яття до свого повного лона.

Думки її вірлом бистрокрилим високо попід хмари неслися.

Нараз у третій покій, крізь двері, котрими її чоловік пропустив Никанора, увійшла Мотря.

Любов Хведорівна глянула, стрепенулася і образ на землю одустила. Впав і стара струпішила дошка розкололася на дрібні тріски. Порохно обсіпало шовкову юпку Кочубейхи.

Присіла, позбирала тріски і побігла з ними в свої покої.

* * *

Кочубей теж сильно здивувався, побачивши доньку, котра так несподівано і то в ночі приїхала до нього. Чи не посварилася з чоловіком і не втікла

до батька, як колись від батька до гетьмана втікала? — погадав собі.

Але Мотря заспокоїла його. «Іван казав поздоровити вас, тату».

«Як же він?»

«Дякувати Богові, здоровий. Збирається вертати до служби».

«Чому ж тоді не заждала й не приїхали вдвійку?»

«У мене важне діло, тату, до вас і до мами; важне і пильне». Перевела дух. «Це отець Никанор?» — спитала нараз.

Кочубей зробив великі очі. «Ти звідки знаєш?»

Мотря скинула літник. «Перейдім до другої світлиці».

Перейшли. Тут посідали в кутку.

«Тату», — почала Мотря. — «Люди більше знають, ніж нам здається. Знають не тільки, хто таке стсей чернець Никанор, але й зачим він до вас приїздить».

«Невжеж?» — і Кочубей зжахнувся. Він не тільки любив свою доньку, але й довіряв їй.

«Знають, тату, і тому то я так нагло й приїхала до вас. Не відтручайте мене від себе, вислухайте доньку свою рідну, котра вашого щастя бажає. Батеньку мій, покиньте ви це діло! Відправте отця Никанора, обдарувавши його і монастир. Дайте йому з мого приданого, кільки ваша воля, хоч би й усе, тільки не спокушайтеся на діло, котрим можете осоромити себе і нас, котрим можете пошкодити Україні, — батьку мій рідний!»

Вона говорила крізь сльози, припадаючи до його ніг, і обіймаючи батька за коліна.

Кочубей оторопів. Насилу він послухав підмов своєї жінки і нерадо рішився на небезпечний крок. Але рішившись сказав собі, що вороття немає. Нараз являється Мотря і бентежить його. Відкликається до його розуму і серця. Хоч горда така, — плаче перед ним, як дитина. Не робить же того ради Мазени, котрого вже забула, котрому на листи не хотіла відповідати. Вонаж Чуйкевичева дружина, а Мотря нечесною не буде. Мабуть має якусь другу причину... Чи не тривожить її погане прочуття?

Кочубей боявся прочуття. Він почував себе зломаним і прибитим і, як звичайно, так і тепер захитався в душі. Чи не піти за радою Мотрі? Ще час, ще до царя не дійшов його донос, а Мазена, хоч і довідається, так простить, як нераз прощав йому і другим.

І в його душі ворушилося прикре почуття зради свого старого товариша і колишнього однодумця та співробітника не одного політичного задуму. До того ще й погане прочуття не давало йому спокою, відтручувало від жінки і наближало до доньки.

Але якраз у цей мент зі свічкою в руці появилася на порозі світлиці Любов Хведорівна, а побачивши доньку біля батькових ніг, крикнула: «Мотре!»

Мотря встала і підійшла звітатися з мамою.

«Яке лихо пригнало тебе під ніч?» — спитала Любов Хведорівна. Нерадо побачила доньку під одною стріхою з отцем Никанором, саме тоді, коли рішалося так важне для неї діло.

«Не лихо, а велика тривога пригнала мене до вас».

«Тривога?»

«Батько знає яка».

Любов Хведорівна глянула на мужа. Цей сидів, як без ума, закривши очі руками. Не відзивався. «Василь Леонтієвич!» — гукнула на нього Кочубейка.

Мовчав...

«Позакладало тобі!» — повторила злісно.

Ані слова...

Любов Хведорівна поставила свічник на стіл і сіла.

В світлиці запанувала прикра мовчанка. Чути було, як Любов Хведорівна віддихала скоро й нерівно. В грудях її клокотіло, ніби варилася злість.

Нараз Мотря повалилася перед нею на долівку: «Мамо! Хрестом святим лежу і благаю тебе, покинь цей задум поганій!»

Любов Хведорівна встала й хотіла йти геть. Мотря вхопила її за коліна. «Не пушу тебе, мамо, пски не заспокоїш мене, поки не обіцяєш понехати зраду».

«Зраду!» — крикнула на всю хату Кочубейка. «І це слово сміє вимовити донька до мами, котра йї простила давні гріхи і не відтрутила від себе?!»

Відняла руки Мотрі від своїх колін. «Встань! Не роби з батьківської хати театру. Бачу, що ти, хоч одружилася, та не відмінилася. Мішаєшся не до свого діла, Чуйкевича пильнуй, от що!»

«Муж мужем, а батько батьком, мамо. Не хочу, щоб на батькову голову погана слава впала. Від берега пропасти відтягнути його бажая».

Кочубейка згірдливо глянула на доньку. «Ангеле хранителю, ти!» — зашипіла. «Краще власної слави пильнувалаб була, щоб сорому не наводити на нашу чесну хату. Батькові твому дружина я, не хто другий, я порадниця його: я! я!»

Любов Хведорівна розходилася. Кочубей встав, боячись, щоб до великого не дійшло. Взяв жінку за руку: «Любонько, лиши. Бачиш, Мотря не зі злого серця. Почула від людей про наші починання і приїхала, щоб відрадити нам. Може і її правда».

Любов Хведорівна від доньки повернулася до мужа. З затисненими кулаками наступала на нього. «Віхоть з лівого чобота», — кричала, — «ганчірка, помело! Дітий тобі в запічку колисати, на хліб палити в печі, не булаву носить!»

Кочубей відступався під стіну. Змалів, згорбився, виглядав, як руїна.

Мотря вхопила маму за руку. «Не зневажайте батька при донці. Пошануйте його волос сивий».

«Скора ти сивий волос шанувати, знаю», — відрубала Любов Хведорівна. «Біжи до нього, біжи з язиком до гетьмана, на батька-маму донеси, що личину з грішника старого здіяти хочуть, щоб не зводив людей. Ідь до Київа, ідь!»

Але Мотрі материні злобні вигуки не чіпалися. Відлітали від неї, як від стіни горох. Про себе не дбала, одно було в неї на тямці — рятувати батька від згуби. За тую ціну готова була до всякої жертви. Хай мати зневажає її, кривдить, прожжене, щоб тільки Никанор з доносом не відіхав.

Чекала аж Любов Хведорівна від злости прохолоне. Не скоро воно пройшло. Не мало крепких слів почула ще старосвітська світлиця, поки роззвірена Любов Хведорівна не сіла маком у кутку.

І знову мовчанка прикра.

Гасне свічка, глуха ніч заглядає у вікна, липи шумлять. Не одно чули вони в тій хаті, але такого ні.

Мотря принесла зі спальні води і дала напитися батькові й мамі.

Не рухалися з місця. Батько кам'янів у болю, мати в злости.

«Даром ти трудилася, Мотре», — почала Любов Хведорівна, — «і непотрібно турбуєшся нами, бо ми не діти. Давали собі раду, як тебе на світі не було, дамо й тепер. У тебе своя хата, свій муж і свої турботи. Ти вже не Кочубейвна, а Чуйкевичева. Слави Чуйкевичів пильнуй».

Говорила ніби спокійно, як мати, що добрі ради донці своїй дає, але крізь її слова пробивалося невгнуте завзяття.

«Це вже останнє ваше слово, мамо?»

«Найостаннійше!»

«Так тоді працюйте!»

Батько пригорнув Мотрю до себе. Хвилину тривали так безмовно. Мотря ковтала сльози. Кочубей гладив її рукою по голові. «Запізно приїхала ти, Мотре, запізно».

«Нині я довідалася, тату».

«Жаль, що аж нині. Бідна!»

Вирвалася з батькових обіймів і бігла до дверей. «Ти куди?»

«Не знаю, але під одною кришею з отцем Никанором не буду. Працуйте!»

Накинула на себе літник і вибігла прожогом з хати. Розбудила своїх людей і казала готовити коні і повіз.

ГОТОВА ЯМКА.

Камінь, пущений згори, котився нестримно вниз. Мотря була останньою запорою, на якій міг спинитися Кочубеевий донос.

Але й тую запору Любов Хведорівна усунула з дороги. Мотря не бентежила батька, він всеціло остався під впливом своєї завзятої дружини. Не перечив її, сліпо робив, що вона йому веліла. Вірив у її розум і покоровся силі її волі.

Перше вона піддобрювалася йому, то слізми брала, то влєсливими словами, переконувала, манила видивом значіння і слави, а тепер і таких заходів не треба було, бо Кочубей збайдужнів до всього, не цікавився ні війною, ні успіхами Карла, ні невдачами царя, на всякі проєкти своєї жінки відповідав байдужно: «Добре, Любонько, добре».

Прийшли осінні слоти, а з ними кашель і ревматичні болі. Кочубей подав прохання, щоб йому деякий час дозволено відпочити, й переїхав з жінкою у свій маєток у Диканьку.

Між тим Чуйкевичі вернулися в Батурин і Мотря не стрічалася з батьками. Носила в душі своє важке горе і ділила його зі своїм мужем, котрий поступив на службу і працював так пильно, ніби хотів тою працею спокутувати гріх свого тестя.

А тесть, особливо ж теща, трівожилися, що ніякої чутки від отця Никанора не було. Аж довіда-

лася, що він щасливо приїхав до Москви, де його зразу приміщено в монастирському, а пізніше в страшному Преображенському Приказі. Хто туди понав, мало коли виходив живим.

Була це яскиня, в котрій мордували людей найжахливішими способами. Без мук і тортур, без московських питок не можна уявити собі суду, — а всеж таки муки мукам не рівні. В Преображенським Приказі мучили так, що навіть цар тих мучителів звірями прозивав. Але в призвищу тім була похвала, не догана. Людей живими вішали за ребро на залізнім гаку, як мясо в різницькому склепі, — страшні вістки ходили про цей Преображенський Приказ.

Кочубееві серце стискалося на гадку, що туди попався отець Никанор. Він не був жорстокий зроду і грішучи боявся не так гріха, як Божої кари за нього. Бачив муки на судах людських і мороз ішов йому по шкурі на згадку про суди Божі.

Але Любов Хведорівна заспокоювала його. Видно, цей Никанор недотепа, може наплутав чого, треба післати другого чоловіка, більш годящого.

Насунувся Петро Яценко, вихрест, добрий знайомий довіреніці Любови Хведорівни, шинкарки з долтавського шляху.

Яценко теж займався арендарськими промислами в ахтирському полку, а що був він великий охотник на гроші, так радо згодився стати Кочубеевим послом.

Його заприсягли на вірність і тайну, заосмотрили червінцями і талярами й виправили слідом за Никанором. «Тільки вважай», — наказував Кочубей, — «будь чуйкий як собака, а хитрий як змія, щоб не пошсував діла, за яке буде тобі така наго-

рода, що й ніяких промислів не будеш потребувати. В Москві карають остро, але й нагороджують щедро».

«Я на кару не ласий, а нагороди з рук даром не пушу», — відповів Яценко.

«Не забудь», — пригадував Кочубей, — «розказувати по пунктам, як я тобі не один раз до голови клав. Той всьондз, що його Мазепа до Станіслава посилає, називається Заленський. Він ректором Єзуїтської школи у Винниці. Людина умна, хитра і тому дуже небезпечна. Та ще не забудь доложити, що Мазепа не жахається навіть на життя самого його величества наставати. Як рознеслася була чутка, що цар у своїй власній особі приїде до гетьмана в Батурин, то гетьман розставив 300 своїх вибраних і вірних сердюків, щоб вони на даний з гетьманського двора знак до приїзжих стріляли. Але потім довідався Мазепа, що цар до Батурина не приїде і відмінив свій приказ. Ще раз кажу, не забудь язика в роті!».

* * *

Вирядивши Яценка в Москву, Кочубейха заспокоїлася.

Та не надовго. Царя не було в столиці. Його головна квартира стояла в Бішенковичах. Заки Яценко доїде до Москви, заки дібеться, щоб переслухали його, мине чимало часу. Між тим може багато дечого небажаного зайти.

Мазепа, зібравши полки, посувається до правого берега Дніпра. Хто його знає, чи не йде на зустріч королеві Станіславу? Получиться з ним і тоді все пропало. Донос утратить вагу. Останеться свідоц-

твом вірності Кочубея цареві, але не принесе йому пожитку.

Кочубейха настояла на тому, щоб покликати Кочубеєвого свояка і приятеля, полтавського полковника Искру.

Искра приїхав у Диканьку.

Він не від нині знав про наміри Кочубея і спочував йому, але не сподівався, що діло зайшло вже так далеко. «Чому ж ви мені того скорше не сказали», — звернувся до Кочубейхи, — «я вам відразу порадив би інший і куди ближчий шлях».

«Який?» — спитали Кочубей.

«Не в Москву, а до ахтирського царського полковника Федора Осіпова, це людина хитра до біса і метка, у його страва на столі не прохолоне».

«Справді, чого ми посилали наших людей у Москву», — жалувала Кочубейха, — «маючи Осіпова під боком».

«І взагалі пощо ви починали це небезпечне діло?», — завважив Искра. «Бог вість, що тепер з того вийде. Біля гетьмана чимало ще війська, а вірних старшин у його тепер більш, ніж коли. Военне щастя не по боці Петра. Дон пиниться. У нутрі Росії теж неспокойно. Народ сильно огірчений на царя за те, що военні тягарі накладає, віру православному в наругу подає, боярам бороди обтинає, а селян ще більше поневолює і закріпощує, ніж перше. На когоч тоді опирається цар? Не покладаю я великої надії на його успіх. Як що Мазепа всліє получитися зі Станіславом, стягнувши досить війська до себе, то можуть укупі побідити царя і що тоді станеться з нами?»

Кочубей глянув з докором на жінку. Кочубейха не спустила очий.

«Знаємо тих вірних старшин, знаємо. Хиляться, куди вітер повіє. Хай лиш перша невдача стріне Мазепу, або Карла, чи там Станіслава, вернуться до царя. Народ за Мазепою, як колись за Хмельницьким не піде. Попи проти нього, хоч які розкішні храми побудував. Попи тепер московським духом підшиті, це не ті, що були колись за Тукальського. Мазепа тепер ще гірше зразив до себе народ, наклавши по талярові побору від коня, та по копі від кожного вола».

«Алеж його вірники голосять перед людьми, що ті побори заряджені на приказ царя», — завважив Искра.

«Народ не знає, хто приказує, а бачить, хто бере, і до нього злість має».

«І це правда», — притакнув Искра.

«Мазепа на сході всяких гільтаїв, голоштанників і увесь хибкий народ наструнив проти царя, забуваючи, що це меч обосічний, на царя гостриш, а він на тебе підніметься».

І того не міг заперечити Искра.

Кочубеїха говорила далше: «Що мені за союзник Станіслав? Кажуть, людина він умна, але не вожд і яке його військко? Нині до Саса, а завтра до ляса. І Шведи не такі то вже сильні, як кому здається. Колиб Карло почував за собою велику силу, то не друкував би в Данцігу проклямацій хлопською мовою і не поширював би їх через своїх післанців тайних. Сильний противник не хапається таких способів».

«Щож ти на те?» — спитався Искра Кочубея.

«Моя дружина, ніби з книжки читає», — відповів Кочубей. «Та тут і радити нема що. Сталося

і вже не повернеш. Сказав а з, говори і буки. Посилаймо до Осіпова, брате».

«Посилаймо», — повторив, зітхаючи Искра...

І його Любов Хведорівна перетягнула на свій бік.

* * *

Шукали тільки певного чоловіка, найкраще з духовних, бо ті не зломлять присяги. Перебірали усіх знайомих і залежних від себе, таких, що відмовити не могли. Аж спинилися на полтавському попі Спаської церкви, Івані Святайлі.

Отсе була людина, яка найбільше підходила їм під смак.

Післали по нього, вговорили і вирядили до ахтирського царського полковника Федора Осіпова. Поїхав.

* * *

Любов Хведорівна принесла з пивниці кріпкого угорського вина і налила три великі срібні пугарі, визолочені в середині.

Перший піднесла Искрі, другий мужеві подала, третій сама вгору підняла.

«Дай Боже пить та не впливаться», — промовив Кочубей, замочуючи вуса в пугар.

«Говорить, та не проговориться», — додав, відкашлюючи Искра.

«На печі спать, а на покуті дверий шукать», — докінчила Любов Хведорівна.

«Готова ямка», — почав Искра.

«Залала клямка», — додала Кочубеїха.

«Тепер або пан, або пропав», — докінчив Кочубей і всі твое, вихиливши пугарі до дна, і струснувши останні каплі на землю, на відлів поза себе, кріпко стиснули собі руки.

КАМЕНЮКИ.

«Двигни цей камінь, двигни! Під ним виводяться хроби, зігниєм від хроби, — двигни цей камінь, двигни!.. Він важкий. Може вбє тебе мене, багато нас, та час мине й настане час, що він рухне і розлетиться у дрови...»

Мазепа цей камінь двигнув і він теж із нестерпним розгоном покотився в долину.

Єзуїт Заленський і капелян княгині Дольської, ксьондз Тринітар, промоцували йому дорогу.

Дві каменюки рівночасно скочувалися в пропасть, — та, що пустила Любов Хведорівна, і та, що з місця рушив її гетьман. Каменюки нерівної сили і неоднакового значіння котилися рівночасно зарослими шляхами України.

Був ще хтось третій, що помагав замірам Мазепа, — а саме болгарський архиерей, що ізза невідомих близче причин свій владичий пристіл утратив і до українського гетьмана прибукався.

З коротким, мало вистаючим носом, з чорними, глибоко впалими очима, з високим лобом і черепом лисим нагадував трупячу голову під ногами Христа на Розняттю.

Людина вчена, а ще більше відважна, він готовий був іти, куди його гетьман післав і з найбільшої небезпеки виходив ціло.

Як актор у театрі вбирався у різне вбрання і знаменито грав усяку ролю: нині він козак-Запорожець, завтра шляхтич, післязавтра Жид. Іздив до короля Станіслава і перебраний за сліпця-бандуриста перекрадався щасливо до головної квартири шведського короля Карла. Дивував його не тільки дотепом політичним, але й знанням старинних і середньовічних філософів.

Тепер він у довгій чернечій рясі, з приправленою сивою бородою і з хрестом у руці, на худім конику нерозгаданої породи, заболоченім по самі уха і нечищенім, Бог вість від коли, пробирався крізь козацький табор, що розложений був недалеко Хвастова, до двора, в котрім квартирою стояв гетьман Мазепа.

Табор був широко розкинутий серед піль і навіть ровами й валами не обведений, бо все ще нові відділи прибували.

Гетьман стягав свої сили, ніби то готовлячися на війну з королем Станіславом, а на ділі скриваючи зовсім другі пляни.

Починало сонце пригрівати. Козаки сиділи в курінях, землянках, у деяких були намети, інші приміщувались на возах, або під ними, шукаючи захисту. Здебільшого були вони в питанах і в розщібнутих сорочках, бо свиток, контунів і жупанів шкодували, зберігаючи їх на час походу. Молодики вправлялися на майданах.

Архиерей-розстрига бачив зі свого коня, як одні вчилися ходити, другі то підбігали, то припадали до землі, треті рубали шаблями палуби, порозставлені на палях.

Найцікавіше було дивитися, як вони парами наступали на себе і забуваючи, що це вправи, за-

палювалися і нероз побивали себе до крові, бо старші козаки, що збоку приглядалися до тієї науки, замість стримувати їх, заохочували всілякими приговірками: «на шаблю налягай», «шаблю йому підбий», «так його, так!» — і шабля з недосвідченої руки зі свистом вилітала вгору.

За табором кіннотчики пасли своїх коней, лежали на черевах та грали в кости, або прямо в гроші. Кидали мідяки і, котрий гріш свого противника своїм грошем накрив, забирав його. Вгадували, чи орел, чи решка, попадалися й такі, що в таляри грали, бо російські і польські гроші були низькопробні, плохого вартости металю.

Архиерей не дуже поспішався, хоч козаки, побачивши його, гукали: «дорогу там його всечесности, дорогу!» — і хоч нерадо і нескоро, а все таки розступалися перед ним. Він дякував і благословив їх хрестом. «Да будет Господь з вами, благочестиві воїни Христові!»

«І со духом твоїм», — відповідали дотепніші.

Іздець цікаво розглядався кругом. Його тягнуло до себе це море людських тіл, що ніби весняні річки стікали з усіх сторін широкої української землі. Оком знавця слідив їх ріст, здорові мязи, повільні рухи і нездисципліноване поведення. Порівнював з тим, що бачив у шведському таборі, і головою хитав. Пригадав собі гадку Шведів про козацьке військо. Козаки добре обороняються і славно женуться за ворогом, коли він побитий, але до наступу, до офензивного бою вони нескорі і немудрі.

«Може воно й правда», — казав собі.

«Отче благочестивий, благочестивий отче!» — спинило його нараз двох козаків. Він став. «Що скажете, діти?» — спитався лагідно, аж солодко.

«Хочемо знати, чи тисяча більше, чи мільон. Я кажу, що тисяча, а він, що мільон».

Архиерей усміхнувся. Козаки були молоді і трохи п'яні. «Мільон, це таке велике число, що його і збагнути годі. Мільон хіба цар у своїй казні має».

«Як з народу зідре», — відповів перший козак.

Архиерей вдавав, що не чує, і пояснював даліше.

«Вас у таборі, скажім, чотири тисячі голов. Щоби був мільон, то треба би двісті п'ятьдесять таких таборів».

«Двісті п'ятьдесять таких таборів, як отсей!» — повторили козаки, вхопилися за голови і розбіглися в різні сторони, ніби вони щось дуже страшного почули.

Архиерей підїздив до гетьманової квартири. На майдані стояло декілька гармат з дулами зверненими на табор. Гарматчики мили колеса і чистили дула, молодші приглядалися до замків, обмацуючи їх пальцями. «От з такої, як у роту попадеш, то менше половини не зметеш», — хвалив старий гармаш. — «Каша, вишкварки і червона підливка. Більш ніщо».

«З отсеї о», — говорив другий, — «раз я мало у ворожу головну квартиру не попав. Наставив я її просто на сам димар, з котрого ще й курилося, — видно, для генералів обід варили. Але надбїг старшина, глянув крізь скла і гукнув, щоб «нашів градуса піднести!» Підняли, і куля перелетіла понад крищу тай зарилася в городі. Таку о, яму вирила! А по мойому, то попалаб була прямо на самий стіл, саме у миску з генеральським борщем».

«До борщу галушку післав би», — засміявся котрийсь.

«Подавилисяб. Так щож! Ученим нашим здається, що вони все краще від нас уміють. Постривай! Не дав би я своїх двоє очий за твої чотири».

«Бо що живе око, то не скло».

«Очі Бог дає, а скло чоловік робить, чоловік Богові не рівня».

Архиерей підійшов до варт. Подав ключ, сказав, що до хорого гетьмана зі святою сповіддю іде, — пропустили.

* * *

Гетьман лежав на постелі, підпертий лівою рукою, а правою по карті водив.

Побачивши бажаного посла, карту в трубу скрутив і за ліжко поставив.

«Сідай, служителю Господній» — промовив, показуючи на сталець біля ліжка.

«Я тепер *advocatus diaboli*», а не *служитель Бога*», — відповів архиерей.

«Що ти не лиш на його адвоката, але й на самого діавола виглядаєш, це воно так», — і гетьман усміхаючися блиснув своїми здоровими зубами. Архиерей хрестився, ніби мух відганяв.

«Іване Степановичу», — казав, — «несправедливо ти зневажаєш свого повірника».

«Не хочу, щоб повірник зневажав мене. Знаєш, все так роби: заки хтось тобі ногу підставить, підстав перш йому».

«По християнськи?!»

«Такі то ми християни, ваше високопреосвященство. Де Христос, а де ми? Де-де-де!»

«Правда. Христос казав віддати Богові, що Боже, а кесареві, що єгоже. А ми й Боже кесарям у пельку сунемо, — на!»

«Як ти це розумієш?»

«Всіляко. От хоч би й мене *exempli gratia* взяти. Все таки я якась духовна особа, чоловік, значить-ся, божий. А не забирають же всього від мене для моїх кесарів? В мого теперішнього кесаря, — (не показуючи пальцем на його), двацять сотнарів золота (дай йому, Боже, наперед більше), а в мене пальці з чобіт визирають».

Гетьман прижмурих одне око і жартуючи казав: «Бо нехай би духовна персона *summa cum deligentia* не вправлялася в карто- і в костеметанію. Нехай би так часто і з пильністю, вартною ліпшою справи, не осушувала кубків, розструганів, чарок і всякої другої горлуугодної посуду, хай би з шинкарками, гарфярками і всякими другими жрекинями її милости богині Гедонé жертв повсякночних їй не приносила, — от і не нарікалаб тоді».

Розстрига, замість репліки, вишкірив свої рідкі зуби: «Гарно сказане, їй Богу, гарно, аж оскома пішла. Та куди мені до того! куди! Сухо в жмені, а пусто в кишені, куди не йду, біду веду, горем поганяю».

«Пособлю ближньому у його горюванню, да не терзаються сили його».

«Котрі він жертвує для добра і слави його милости гетьмана Мазепи».

«Що нового?»

«Богато...»

«Primo?»

«Кочубей».

«Secundo?»

«Станіслав».

«Tertio?»

«Carolus rex»...

«Починай вашець з Кочубея».

Архиерей відчинив уста, підняв брови, висунув очі з глибоких орбіт, але гетьман поклав нараз руку на плече: «Гов!»

Архиерей перемінився в знак питання.

«Як звалася тая приваблива персона, з котрою преосвященність ваша, заки електор возглаголав двічі, спустила два голендерські дукати?»

Трупяча головка всунулася в рамена і порскнула сміхом: «Зузанна, милосте ваша, *non te tangere, Зузанна...* Але звідки милість ваша навіть про таку нікчемну дрібницю знають?»

«Гетьман Мазепа все знає. — Затям собі, архиерею... А тепер *ad rem! Primo: Кочубей*».

«Кочубей новий донос до царя післав».

«Певно?»

«Як Бог на небі. Царевичеві цей донос доставив, а царевич батькові переслав».

«То недобре».

«І я так гадаю».

«Що робити?»

«Клин клином вибивають».

«Себ-то?»

«Післати лист до царя, що Кочубей інтригу між гетьманом і царем затіяв, маючи на гадці розбити їх дійствія военні совокупнії».

Гетьман подумав хвилину: «Гаразд. Пиши. На столі є все потрібне».

Розстрига сів, гетьман став диктувати лист.

Писар ледви настигав писати під скорий диктат.

«Скінчив?»

«Так».

«Прочитай!»

Розстрига прочитав письмо, гетьман поправив

дещо і казав переписати начисто, вважаючи, щоб ні одної похибки не було. Тоді ще раз провірив і підписав. «Готово. А тепер перейдемо до другого пункту, себ-то до короля Станіслава. Що він?»

«Не хотів би я бути в його шкурі».

«Ов!»

«А так. Взагалі тепер людям умним і чесним нема що жити на світі», — і позбавлений престолу владика важко зітхнув.

«Мабуть на себе натякаєш», — замітив гетьман.

«Суєту житейскую і нікчемність мірскую бачу. Ні честь, ні розум, ані пильна праця тепер ціни не мають».

«Проповідь остав на ті часи, як знов митрополитом станеш. Про Станіслава глаголи».

«Станіслав, як горох при дорозі, — хто не хоче, — скубне. Хоч *Carolus rex* інсигнії королівські від Августа відібрав, Станіслав о корону дріжить. Цар її вже й знаменитому Євгенієві Савойському предкладав».

«І що?»

«На щастя Станіслава, знаменитий імперський полководець до корони польської не палиться. Взагалі цар нікого не минає, щоб Лещинського позбавити корони. І до Англії і до Людовика XIV і до голяндських штатів, до всяких дверей стукає».

«Не все біблейні слова стукайте, а отверзеться вам справджуються в життю. Європа не хоче, щоб Росія стала європейською державою. Небезпечно медведя у пасіку впускати... А щож Поляки?»

«Дальше конфедерують, одні за ясом, а другі за Сасом, ті другі не від того, щоб пальці при царському огнищі погріти».

«Невжеж?»

«Прімас, кюавський біскуп, любленський і мавошецький воєводи, коронний підканцлер,—беруть».

«Що ти кажеш?»

«Спитай, ваша милосте, царського посла Українцєва».

«То зле, бо Лещинський чоловік порядний, але не багатий, грішми проти грошей воювати не може. Зате великого протектора має, короля Карла».

«Carolus rex протегує його так, як пустельника медвідь, коли ваша милість чув тую казку».

«Як медвідь каменем муху на лобі сплячого пустельника вбив? — Чув».

«А так. Carolus rex не знає польських панів, накладає на них і на міста великі контрибуції і не шанує католицького костьола. Тим він Станіславові медвежу прислугу робить. Відштовхує від нього Поляків».

«А щож Станіслав переказує мені?» — спитав гетьман.

«І питати не треба. Потопаючому і бритва по-ром. Станіслав згідний піти на зустріч бажанням вашої вельможности, бо мусить. Годиться, навіть на те, щоб іваранцію король Карло підписав».

Гетьман відітхнув. «А тепер до третього пункту перейдемо і до найважнішого. Що рішив Carolus rex, — отвічай!»

Болгарин встав, відкашельнув, випрямився і його трупяча головка набрала такої важливої міни, якої гетьман ніколи в нього не бачив.

«Не представляй комедії, кажи!» — наглив Мазєпа.

«Терпіння, ваша милосте, терпіння! Це така благодать, якої з легкої руки не дають».

«Чогож ти хочеш, діравий міху, кажи!»

Болгарин показав на свої драні чоботи, на заболочену рясу, на сорочку давно не прану: «Ось як виглядає довірений резистент по найсекретнішим ділам його милости гетьмана Івана Степановича Мазєпи!»

Гетьман глянув на нього і мусів признати, що виглядав він погано. «Ніби з дівками дрався. Коли ти, розстриго, поступиш на праву путь, коли?»

«Коли Бог дасть», — відповів той. — «Та я не один такий на світі».

Гетьман добув зпід подушки гаманець і кинув йому. «Лови!»

Трупяча головка засвітила очима. Зловив гаманець, розпустив шнурок, висипав червінці на долоню і став їх числити.

«Є всі?» — спитав жартовливо і злобно гетьман.

Болгарин засоромився і сховав за пазуху гаманець з червінцями, а тоді розцібнув сорочку і зняв з шиї ланцюг з великим хрестом, котрий носив на голому тілі. Зубами розкрутив шрубки і хрест відчинився. Добув з нього невеличкий шматок паперу, що був тісно скручений і зложений в кількоро. Гетьман догадався, що це лист.

«От, який хитрець!» — сказав вдоволено. «Тебе хитрощів учити не треба».

«Біда — великий учитель», відповів подаючи гетьманові змінний, дрібним, але виразним латинським письмом написаний лист від короля Карла.

Гетьман, побачивши підпис, зірвався на рівні ноги. Подужав і відмолод. Скоренько пробіг письмо. Лице його просіяло. На устах появилася тая приваблива усмішка, якою він умів чарувати лю-

дий. Прочитав удруге і перехрестився: «Богові всемогутньому хай буде честь і дяка. Скидаємо ненависне ярмо. Пічнемо нове життя. Благословення Божого просім, не для нас, а для нашої держави».

* * *

Відчинив вікно. Хотів кликати своїх старшин, щоб поділитися з ними радісною вісткою. Король Карло гварантував незалежність України.

Та нараз, ніби хмара насунулася на небо. Пригадав собі Кочубея. Ще він жив. Ще жив українська Леді Макбет, Любов Хведорівна Жуківна. Жуківна... і гетьман задумався тяжко. Спомини трийцятьох літ, як хмара жуків, загуділи над ним. Важко відігнатися від них. А треба. Сказав а з, мусиш сказати і б у к и. Не вільно здержатися перед нічим там, де рішається доля держави. Кочубей камінь преткновенія. Його усунути треба з дороги, щоб не спинився на ньому цей великий камінь, котрий гетьман відвалив від гробу, в який на вічний упокой покладено волю України.

«На вічний упокой...» Хібаж є що вічного на світі? Для нас віки, для історії момент. Не знаємо, що буде. Та кождий з нас повинен сповнити це діло, на яке вказує йому його розум, як на завдання життя. Може це й помилка. Хто може предвидіти будучність? Не помиляються лиш ті, що нічого не роблять. Зате їх доля, це доля степової трави. Виросте, сонце її спалить і нова на її місци росте. Треба сповнити те, що нам завданням нашого життя видається».

Перед гетьманом на столі лежала його булава. Глянув і не пізнав її. Немов не та, що доси носив.

Новими блесками мерехтіло дороге каміння. Тільки рубіни все ті самі, подібні до капель скамянілої крові.

«А Мотря?» — відізався голос в потайниках душі. «Василь Леонтієвич, батько Мотрі».

«Га, щож! Мусить і Мотря терпіти».

Гетьман булаву підняв. Ніколи вона не була така важка, як тепер.

Це не булава, а хрест, святий хрест, котрий прийдеться нести, або на український Сіон, або на Голгофту.

ПЕРЕХИТРИВ.

І цим разом Мазепа перехитрив Петра.

Цар написав до гетьмана два листи, в котрих заспокоював його. «Віри клеветникам не йму і покараю їх на горло за те, що зважилися на вчинок, котрим вони могли заподіяти велику шкоду нашому спільному ділу, пускаючи інтригу між царя і гетьмана».

Цар стояв на тому, що винуваті тут не лиш Кочубей і Искра разом зі своїми послами, передатчиками доносів, але й миргородський полковник Данило Апостол.

Цар знав, що між Апостолом і Мазепою були колись невіривнані рахунки, а що Кочубей син оженений був з Апостоловою донькою і що родини їх, як близькі сусіди, жили з собою, так він і уявити собі не міг, щоб Апостол у доносі не мачав своїх пальців.

Цар не знав, що рахунки між гетьманом і його миргородським полковником виривнані і що Апостол зробився одним із найбільше довірених Мазепа, тому й домагався, щоб гетьман також Апостола до нього на слідство прислав.

Але гетьман запевняв царя і його канцлера Гаврила Івановича Головкина, що Апостол в тому ділі ні причім і що відривати його від полку й по-

силати в Москву разом з Искрою і Кочубеем тепер дуже небезпечно, бо він тішиться великою повагою серед козацтва, котре і без того бентежить усякими слухами.

Апостол оставався біля гетьмана в Хвастові. Гетьман відібравши царські листи і приказ зловити винуватих і відіслати їх на суд цареві стурбувався немало.

Хоч цар і впевняв його, що ніяким доносам віри не дає, а всеж таки донощиків до себе кличе, значиться, хоче їх слово почути. Хто знає, з чим вони ниговоряться на муках.

А до того всеж це свої люди. Хоч як погано Кочубей і Искра відплатили гетьманові за його добро, а всеж таки знищити він їх не хотів, хоч би тому, що родини їх, а то й другі люди можуть невинно потерпіти, от і Апостола тягнуть у це діло...

І гетьман покликав Апостола до себе.

* * *

«Товарищу! Маю тебе за чоловіка чесного і певного. Те, що скажу тобі, мусить лишитися між нами. Любов Хведорівна доскочила свого. Доносами доти наскучила Москві, доки цар не велів мені зловити донощиків і доставити йому».

Апостол вірити не хотів. Догадувався чогось, а всеж таки не сподівався, щоб воно вже сталося.

«І тебе туди вмішали».

«Мене?» — і Апостол зжахнувся. «Хай мене грім ясний уба, коли я туди свої пальці сунув!»

«Не потрібуєш мені казати, але цар так гадає, жадає, щоб я і тебе йому післав».

«А ваша милість?»

«Не бійся, я тебе не видам. Товариша й одномишленника свого Мазепа в руки катів не передасть».

Апостол подякував гетьманові.

«Але мені хочеться», — говорив дальше Мазепа, — «також і Кочубея ратувати. Він тесть твоєї доньки, батько Мотрі, мій колишній товариш. Погане діло посилати такого чоловіка у страшний Преображенський Приказ. Вийде таке, що циган завинив, а коваля повісять».

«Любов Хведорівна завинила в тому ділі», — сказав Апостол, «а Василя Леонтієвича, як що ваша милість можуть уратувати, так, ради Бога, ратуйте! Він людина стара і дряхла, виснажена безнастанними турботами, як йому видержати московський допрос? Спасай його, Іване Степановичу, спасай!»

«Сам він себе мусить спасати», — відповів значучо гетьман.

«Себ-то як?»

«Ти не молодик, товаришу, щоб тобі розум лопатою до голови вкладати. Кочубей живе у Диканці. Він уже кілька місяців не був у Батурині, відмовляючись нездоровлям. Я маю царський приказ зловити його. Завтра вранці пішлю туди Троцинського й Кожухівського, дам їм кілька сотень людей, щоб наказ царський сповнили. Нині про це ще ніхто не знає, тільки ти, розумієш?»

«Розумію, милосте ваша. Україна велика».

«Так, так, Україна велика, а там Запорожжя, Дон, або Крим, чимало місця на світі».

Апостол обіймив гетьмана за коліна, подякував і вибіг.

Гетьман перехрестився.

Не будеж Кочубей таким дурнем, щоб діставши

в час вістку сидіти в своїй Диканці і дожидатися гетьманових сотень. А втече — так усе буде добре. За той час перемелеться і мука буде.

Як Мазепа перейде до Карла, — тоді хай собі Кочубея питають, як хочуть. Діла він не поспе.

* * *

Післанець від Апостола прибув у Диканьку скорше від гетьманових післанців. «Василю, спасайся, утікай».

Кочубей післав по Искру і вони перебралися через Вореклу.

Троцинський і Кожухівський не застали їх у Диканці. Перетрусили двір, питали людей, — нема, утікли.

Три дні гонили за ними, як за зайцями хорти.

Одні казали, що втікачі на Коломак пішли, другі, що до Самари, а треті, що вони в Красному Куті сидять.

Гетьманський приказ був зловити їх і доставити в Хвастів. Гетьман гадав, що коли Кочубей не сховається впору, так гетьман якийсь час затримає його в Хвастові, підібравши відповідний викрут.

Та гетьманові пляни помішав не хто другий, а сам таки Василь Леонтієвич, і не кому, а самому собі на згубу.

Хоче кого покарати Господь, так розум йому відбере.

На таке і з Кочубеєм вийшло.

НЕХАЙ ПОСТРАЖДУ.

Не спіймавши Василя Леонтієвича, Трощинський і Кожухівський заїхали в Ковалівку, де проживала Любов Хведорівна.

Було це саме на священномученика Василя. Рано вранці наповнилося просторе подвір'я Кочубеевого двора гадяцькими полчанами Трощинського, охочекомонниками Кожухівського і сотнею Волохів.

Люди були лихі, що три дні товклися з місця на місце, їх обгортав гнів, яким лютують мисливці, коли їм не вдається зловити звіря. Перетрусили весь двір, але Кочубея і тут не знайшли, а за те знайшли чимало добрих харчів і смачного питва.

Втомлені, невиспані і голодні кинулися заспокоювати голод і спрагу. Поводилися, як побідники в завойованому краю.

Врешті пригадали собі, що в Кочубея є родина, жінка й діти. «Де Любов Хведорівна?»

«В церкві».

Начальники, не надумуючися довго, рішилися взяти її з церкви.

Був це крок зайвий. Досить було обставити дороги з церкви і забрати родину Кочубея, як вона вийде по скінченні богослуження. Ні. Трощинський післав туди сотню Волохів під проводом їх ротмістра Костя Великого і його трьох підручників.

Волохи оточили церкву, Кость Великий і його підручники увійшли в святиню.

Не зважаючи на службу Богу підійшли до Кочубеїхи. «Його милість гадяцький полковник кличе Любов Хведорівну до двора!»

Любов Хведорівна глянула на ротмістра і його підручників, догадалася в чім діло і відповіла рішучо: «Не піду з церкви, нехай постражду між олтарею, як Захарія». Вроджена гордість і розуміння того великого значіння, яке в краю мав її муж, не давали їй покоритися насилі.

Біля неї сиділа невістка, Апостолова донька. Тая знала про добрі звязки свого батька з гетьманом і поклядалася на них.

«Ходімте, мамо. Покорімся приказові влади, Христос, Бог наш, велів віддати кесареви, що кесареви, а Богові, що боже».

«За те й терплю, що кесареви кесареви віддати хочу».

Народ у церкві заворушився.

Священник не переривав богослуження, але ніхто не слухав його. Народ дивився на Любов Хведорівну, як на ктиторку і благодітельку святині і хоч не любив Кочубея, як узгалі не любив панів, а всеж таки поважав його і його родину за те, що були вони щедрі для церков і монастирів і не глухі на голос людського горя.

Усіх сильно вразив напад озброєних старшин православної віри на церкву православну.

До чого ми дійдемо, коли вже й свої свої церкви не шанують? Чогож хотіти від чужинців, католиків і лютеран, коли православні старшини підчас богослуження вдираються у православну церкву і починають гвалт?

Народ шумів. Волохи подзвонювали шаблями. Момент був небезпечний.

«Мамо! Не доводім до кровопролитства, до ще більшого зневаження святині!»

Насилу вговорили Любов Хведорівну, що вона вийшла із церкви.

Перед церковними воротами чекала її коляса. Сіла з невісткою, Волохи оточили коляску і поїхали до нового двора.

* * *

Було це на провесні. Розвивалися дерева, прозябала трава, по лугах бродили бузьки-чорногузи.

Народ, побачивши Кочубееву кариту, оточену Волохами з шаблями наголо, дивувався і не став, як звичайно, щоб поклонитися генеральному судді, тільки всякий уступався, як найдалше з дороги, щоб не потрапитися під кінські копита та під волоські шаблі.

Кочубеїха нічого крім кінських боків та крім штанів і чобіт волоських сотенників не бачила, не знала навіть, куди її везуть.

В її душі накіпало ще більше завзяття.

Уявляла собі, що це Мазепа, довідавшись про донос, мститися на них, але цар обстане за ними і не дасть зробити кривди своїм вірним підданам. Добре, що над Мазепою є ще хтось сильніший від нього, добре, що гетьман не є самостійним пануючим на Україні.

Щоб лиш скорше їх листи дійшли до царських рук, — вже він зробить Мазепі кінець.

За тими думками не чулася, як коляса наближалася до Кочубеевого двора. Минули майдан і

звернули у двірську вулицю. Крізь опуклені двері пізнала Любов Хведорівна свій новий, гострошпильстий дубовий частокіл.

Перед брамою спинили коний. Кость Великий поскакав до двора сповістити Троцинського, що Любов Хведорівна тут.

* * *

Троцинський, пообідавши смачно та випивши над міру, спав у столовій на новій шкур'яній каналі. Полковник Кожухівський рився в Кочубеевих паперах у його кабінеті, біля Кочубеевої святині.

Крізь двері заглядав туди Бакх, що сидів на товстопузій бочці, над котрою було надписане: «чоловік не свиня, більш відра не випе,» «жінка люба, що вела чоловіка з коршми за чуба» і собі ставала навшпиньки й зазірала до кабінету, тільки Москаль, котрий провадив козака на віршовці, не цікавився нічим і йшов собі далше.

Ніхто не смів будити Троцинського, ані відривати від діла охочекомонного полковника Кожухівського і Кочубеїсі довелось добру годину простояти перед своєю власною брамою. Бачила, як козаки й Волохи снувалися по її подвір'ю, як відчиняли будинки й виносили з них, що кому завгодно. Вона не стерпіла такої наруги, вилізла з коляски і пустилася вузькою, не гаразд ще влаштованою доріжкою від брами до двірського ганку.

Подвір'я було повне козацьких коний. Розкульбачені, або й ні, повпинані до плотів, або пущені самопас, іржали, оглядаючися, чи не несуть їм сіна й оброку. Чимало їх паслося на великому муравнику,

котрий Кочубеїха з таким накладом праці виплекала перед ганком і на котрий навіть курки не вільно було впустити. Всюди насмічено, напсовано, наруйновано, а може й награбовано.

З гірким почуттям кривди підступила до двора його властителька.

Троцинський якраз переспався, стояв біля вікна і протирав очі.

Побачивши Кочубеїху спалахнув гнівом. Як це її саму без конвою пустили! Але пригадав собі, що всеж таки це жінка високого старшини і що годиться їй вийти на зустріч, бо він, занявши двір, являється до якоїсь міри його поневільним господарем.

Любов Хведорівна глянула на Троцинського і — стала.

Гордим оком обкинула його від ніг до голови.

Гадяцький польовник мав на собі білий каптан і жовті штіблети. Без шапки був і без пояса. Шаблю також лишив десь у покоях. Хитався, видно, хміль не вивітрив йому з голови. Ступаючи на зустріч хазяйці белендів щось під носом. Але Любов Хведорівна не прибувала навіть зрозуміти що. Вертатися не було як і не було куди. З приказу Мазепи була підчинена тому п'яному старшині, вона, — жінка генерального судді і стольника його величества царя!

«За те то Мазепа», — сказала гордо знімаючи голову, — «прислав вас з таким військом по мого пана, що зичливе й вірне війську запорожському писарством і судейством служив?»

Троцинський ушам своїм не вірив. Та жінка, що від довгих літ каламутила на Україні воду, що навіть гетьмана не щадила своїм язиком, а тепер

свого власного мужа в таку біду влхнула, сміє ще так гордо поводитися з ним, з гетьмановим післанцем, котрому вона повинна підчинитися і покійрно піддатися його приказам!

Хотів щось відповісти, але знав, що навіть по тверезому не легко було з Кочубеїхою виграти словесний двобій, а щож тоді по п'яному.

Не надумуючися багато крикнув на Волохів: «Стріляти!»

Волохи курки пістолів звели. Кочубеїха і оком не моргнула. Стояла, як витесана з мarmору. Щемент і повалиться горілиць на мураву, зломана, але невгнута.

На щастя саме впору надбіг Кожухівський. Він був при пам'яті. Зрозумів цілу вагу моменту. Вбити Кочубеїху, значило би роздратовати й проти гетьмана наструнити не лиш цілий Кочубеїв рід і всіх його прихильників і одномишленників, але й тих, що займали вижидаюче становище, особливож старшинських жінок. Всі вони в один голос крикнулиб, що гетьман душегуб, що не тільки доньки, але й жінки старшин не можуть себе почувати безпечними під його жорстоким реїментом. Карати смерть жінку, річ взагалі не мила, а ще таку, як Кочубеїха, і до того без суду, без доказів вини.

З тими думками він, забуваючи про власну небезпеку, блискавкою метнувся між Любов Хведорівну а Волохів.

«Стояти смирно!» — гукнув на них.

Волохи пістолі вділ схилили.

Двох старшин рівної ранги і рівночасно противні розкази давали. Алеж один був п'яний, а другий тверезий. Волохи до пальби скорі, та ще тоді, як перед ними стояла така горда й непокірлива паня,

як Кочубеїха, а всеж таки здоровий людський інстинкт велів їм послухати приказу тверезого, а не п'яного начальника.

«Стріляти!» — гукав, кидаючись на Волохів Трощинський!

«Смирно стоять!» — ще голоснійше приказував Кожухівський.

Трощинський вихопив одному з Волохів пістоль, але Кожухівський ухопив його за руку і скрутив її так нагло, що пістоль пішла вгору, стрілила, але буля не ранила нікого.

«Пане полковнику», — сказав, — «пане полковнику, лишть!»

Трощинський виривався, Кожухівський взяв його попід пахи й попровадив у двір.

* * *

Кочубеїха дальше стояла серед муравника, як статуя. На подвіррю счинилася метушня. Хтось лавку приніс і просив її сідати.

В цей мент спочуття людей було по її боці. Зневажено жінку генерального судді!

Невістка сиділа в коляєі і за слізми нічого не бачила й не чула. Що лиш вистріл розбудив її. Вискочила з коляски й побігла вузьким шляшком до воріт.

Донька миргородського полковника, привикла була до вважливости й шани, яка належить жінкам. Зрозуміти не могла, як це її і її свекруху з церкви поривають, везуть, заставляють годинами цілими перед власною брамою ждати, а тепер, коли вона йде, козаки не розступаються, лиш товпляться кругом, як на ярмарку перед будою комедіантів.

Дібравшись до тої лавки, на котрій сиділа Лю-

бов Хведорівна, вона із великого зворушення і втоми повалилася до її ніг і втратила пам'ять. Счинився заколот. Зімлілу жінку понесли в двір.

За нею пішла й Любов Хведорівна, щоб відтирати.

Трощинський не виходив.

Він, як колиб ніщо, заснув сном чесного чоловіка. Приказ давав Кожухівський.

Звинявся перед Кочубеїхою. Натякав на службу, на тії невиспані ночі, котрі вони проїздили шукаючи Василя Леонтієвича. Колиб він не втікав, а сидів у своїм маєтку, то і цілої тої немілої приключки не булоб.

«Гадаєте, пане полковнику, що і в нього Трощинський не велів би стріляти? Василь Леонтієвич не втікав», — з притиском зазначила Любов Хведорівна, — «він по ділу поїхав».

«Куди?»

«Того я не можу знати, а колиб і знала, так не повілаб. Це його річ, не моя. Як вірна дружина мого мужа й пана потерплю за нього. Я готова!»

«Ваша милість непотрібно хвилюються. Козацька річ слухати приказів свого вождя».

«Невжеж він приказував Трощинському впиватися та ще питвом, котре ні йому, ні гетьманові не належить?»

Трудно було Кожухівському заспокоїти схвилювану Любов Хведорівну, а вже заставити її, щоб хоч трохи присмирніла, він не мав ніякої надії. Боявся, що як прочунає Трощинський, то між ним і судеїхою може знов до якоїсь сутички прийти, і тому, як тільки молода невістка Кочубея вернула до пам'яті, він приказав узяти добру кариту та відвести обидві жінки в Диканьку.

Здалеку, так, щоб вони того не помітили і щоб людям в очі не впадало, їхав відділ його охочеконників. Самі вибрані, вірні й бували козаки, котрі не будуть робити непотрібного бешкету. Та коли тільки свекруха з невісткою вилізли з карити й увійшли в диканський двір, навкруги двора, й коло самого будинку розставилися варти, пильно вважаючи, щоб Кочубеїха з невісткою не втекли. Так вони переночували, у великій тривозі і непевності, чи не станеться їм яка кривда, або нова, може ще гірша паруга.

На другий день уранці прибув післанець з приказом, щоб невістку відправити до її батька, миргородського полковника Апостола, куди вже попереду поїхав був її чоловік Василь Василевич Кочубей. Її дозволено забрати своє придане.

«Недаром», — гадала собі Кочубеїха, — «Апостол остатними часами так дуже за Мазепою тятнув. Не можна було лихого слова про нього сказати. Тепер гетьман бере його під свою протекцію. Рука руку мие».

Лиха була на сина, що до Апостолів пристав. Батька-маму лишив. Він теж Мазепинець.

Ще одна ніч минула, аж від гетьмана приїхав Валмус. Привіз приказ про добро Кочубея. Гетьман боявся, щоб хибкий народ, котрого скрізь було чимало, довідавшись, що Кочубей попав у гетьмана в неласку, не покористувався нагодою і не пограбував його дворів. Трощинський зібрав худобу, усі скрині з ціннішим добром, склав їх на палуби, себ-то на великі волові вози під вагу і під сильною вартою виправив у Батурин.

Туди відпустили також генеральну судеїху в її власному повозі. З нею їхала одна тільки наймичка,

котру Кочубеїсі дозволено вибрати собі зпоміж численної прислуги.

Кочубеїха все ще не тратила надії, що ця опала не потриває довго. Довідається цар і те, що тепер робить гетьман з Кочубеями, зроблять тоді з ним. Може ще гірше, гірше ніж з Самійловичем і Многогрішним, бо і провина його куди гірша від тамтих.

Вона не знала й ніяк уявити собі не могла, щоб гетьман перехитрив усіх.

Кочубеєве добро привезено на Гончарівку в гетьманські палати, а Кочубеїху зразу у її власний двір на батуринське подвір'я, де звичайно попереду жили Кочубеї, коли перебували в Батурині, а в тиждень пізніше у другий їхній двір, старий, що був на замку, туди, де недавно пересиджувала Мотря з хорою тіткою Марією Хведорівною.

Йї віддано одну тільки хату й поставлено аж дві варти, свою з наємних, і московську. До Кочубеїхи не вільно було навідуватися нікому, не давали навіть підходити до огорожі.

* * *

Ратунок від царя не надходив.

Кочубеїсі ставало моторошно.

Невжеж післанці не доручили листів?

Один мусів дійти, бо не було би цілої тієї історії.

А може Мазепа переловив їх доноси, може пердатчики зрадили їх і замість до царя, пішли з листами до Мазепи?

Жалувала, що не казала чоловікові, щоб їм дав більше гроший на дорогу і приобіцяв ще більшу винагороду, як що добре сповнять своє діло.

Усього догадувалася Кочубейха, тільки правди ні. Ніяк не могла подумати, щоб хитрий Мазепа і тим разом вимотався з тієї сітки, яку вона так пильно й уважно розснувала кругом нього, виставляючи на велику небезпеку Василя Леонтівича і цілу родину.

Як що гетьман перехитрив царя,—пропали вони!

ЩО ПОЧАТИ?

Чуйкевич, довідавшись про втечу свого тестя, нерестрашився чимало.

Він знав про ненависть Любови Хведорівни до гетьмана, про її коверзи та про хоробливе змагання знищити ненавистного старого хитруна.

Недавно від Згури довідався про донос. Посилав Мотрю до батьків, тайки сам бачився з Кочубеєм, благав, закликав, по руках цілував тестя, щоб з гетьманом примирився — не допомгло. Він, як хмара ходив, аж Мотрі жаль було дивитися на нього.

Тоді вона, ніби якоюсь близкою і сердечнішою зробилася до нього.

Недоля наближувала їх.

Та, хоч як приготований, зжахнувся Чуйкевич. Особливо жаль було йому Мотрі. Що з нею робити? Годі затаїти правду. А всеж таки хотілося відсунути від неї тую чашу горя, — хоч на час, хоч на кілька днів. Може між тим налагодиться діло. Апостол близький до гетьмана чоловік. Обстане за своїм сватом, хоч свахи він також не любить. (Чимало було непорозумінь, як віддавав свою доньку за її сина). І Чуйкевича батько, і другі проситимуть. Гетьманові також не-на-руку ціла тая прикра історія.

Треба Мотрю вислати з Батурина, заки вона довідається про все. Мотря і так збиралася на прощу.

Монастир в глухому куті і досить далеко від столиці, не скоро доходять туди такі вісти.

«Знаєш, Мотренько»,—казав,—«тобі треба їхати, пски погода, тепер весна, можуть пуститися дощі, повиливають ріки і тоді не пущу я тебе—їдь тепер!»

Мотря згодилася, Чуйкевич сам доглянув повозу, навантажив палубу всілякими дарами для монастиря і відпровадив дружину мало що не на саме місце: Мала там перебути не менше двох тижнів, щоб в обителі святій відпочити від суєти мірської і від житейських турбот.

Чуйкевич, вернувши в Батурин, довідався дальших подробиць про долю свого тестя і його спільника Искри.

Сумніву не було, що гетьман хотів їх ратувати. Післанець від Апостола прибув до Кочубея скорше, ніж Тропинський і Кожухівський. Кочубей прочитавши лист Апостола зараз таки вислав свого вірного слугу Завадовського до Искри в Полтаву, щоб він приїздив у Диканьку. Тоїж ночі, перед досвітом, приїхав Искра. Зараз таки пустилися втікати. Як розвиднювалося, переїхали по містку, збудованім проти Диканьки через Ворсклу і прибули у село Гавронці. Тут вони мабуть відбули нараду, що їм дальше робити. Втікати на Запорожжя, Крим, чи куди там, значилоб подавати в сумнів правдивість свого доносу: Цар сказав би те, що всякому прийшлоб на гадку, а саме, — видно, совість у них нечиста, коли бояться стати перед царські очі. Треба, значиться, не затирати за собою слідів, а вести діло дальше, шукаючи дороги до самого царя.

Гнала їх туди охота поставити на свому.

Ахтирський царський полковник, Осіпов, був

добрим знайомим Искри і заговорники пустилися до нього. Застали його в Красному Куті, городі Ахтирського Полку.

* * *

Почувши таке Чуйкевич дуже зажурився. Тесть зробив велику дурницю. Замість сховатися на якийсь, може й не дуже довгий час і пересидіти бурю, чого, як видно, і гетьман також хотів, він віддав себе в руки Москалів, покладаючися на свою високу рангу, маєтки, сивий волос, значіння, а може й на протекцію Осіпова.

Дивно, як генеральний суддя, знаючи Москалів не від нині, може їм довіряти свою долю!

Чи забув, що робили царі з українськими гетьманами, попередниками Мазепи, чи не знає, що Осіпову хочеться виставити себе вірним царським слугою, а долею Кочубея і його приятеля Искри він так само турбується, як торішнім снігом?

Погано зробив Кочубей! Тепер або він переконає царя, що Мазепа зрадник, або Мазепа, що вони клеветники.

Одно, чи друге, цар поступить жорстоко і невблагано, не пощадить своєї жертви. У помсті він страшний, не чоловік, а звір.

Чуйкевич почув запах крові і це прикре почуття не опускало його.

Не хотів ані упадку гетьмана, ані кари на Кочубея. Уява малювала йому найжахливіші картини, нігде не міг знайти собі спокою.

В безсонні ночі гадкою звертався до Мотрі.

Як же вона змінилася! Це вже не та сама Мотря. Ні сліду колишніх примх, тієї дивної афектації, того демонізму, котрий доводив його до розпуки. Була

спокійна, тиха, ніби рішена на те, щоб покірно прийняти присуд судьби і виконати його. «Видно, так Бог хотів», — казала нераз. Ніколи не чув від неї докору, не нарікала на нікого, навіть на маму, не з перцем, а з серцем підходила до людей, ніби чекаючи чогось великого, супроти чого теперішнє її життя змаліє і втратить усяку вагу.

Чуйкевич не знає, чи Мотря полюбила його, але бачить, що зробилася для нього найвірнійшою товаришкою і найщирішою повірницею його бажань і думок. Хоч не говорили багато, але чули, що одного бажують.

В очах свого влюбленого мужа зробилася ще кращою, ще більше достойною. Дивився на неї, як на образ. Світлиця, в якій перебував з нею, перетворювалася в святиню. Брехати, бажати чогось недоброго, або поганого було для нього святотатством.

За щож доля має так важко карати тую гарну людину?

Усе добро, все придане, яке взяв за Мотрею і яке ще має дістати від Кочубеїв, віддав би без найменшого вагання, щоб тільки горе відвернути від неї.

І Чуйкевич молився не до ікон, а до того великого Бога, котрого маєстату навіть уявити собі не міг, щоб він змилосердився над тою найкращою душею, яку створив, щоб відвернув грізне горе від Мотрі.

УТІКАЧІ.

Кочубей і Искра сіли в Красному Куті.

Почували себе безпечними під протекцією хитрого Осіпова і снували пляни, як би то найкраще повести діло даліше.

Ні на хвилину не сумнівалися, що побіда по їхньому боці. Будували свій донос не на брехні, а на словах самого гетьмана, забуваючи, що *verba volant, scripta manent*. Гетьман мав сильніші докази невинности, бо закріплені чорнилом на папері, а що напишеш пером, тоб не витягнеш волон.

І забували наші заговірники, що цар Петро означався не тільки невговканою, дикою вдачею, але також хитрістю правдиво монгольською.

Признати Мазепу зрадником, значиться, або дістати його в свої руки, або довести до того, щоб він перейшов з частиною своїх військ на сторону ворога. Чи так, чи инакше, цар утратив би одинокого союзника, котрий на кожний зазов царя умів добути війсьсько, як зпід землі, до того мав гроші, досвід і тримав на Україні лад. Без нього почалосяб там безголовя, якого цар тоді, більше ніж колибудь, боявся.

Натомісьць не дати послуху донощикам, все одно, що показати себе великодушним для гетьмана і приневолити його до пляхотної відплати.

Цареві куди більше залежало на Мазепі, ніж на Искрі і Кочубееві.

Вони, значиться, перечислили ся у своїх рахунках. Москалі тручали їх у пекло, а вони тішили ся, що до раю ідуть.

Скорше, ніж дожидали, явив ся у Красному Куті московський офіцер з листом царського канцлера Головкина до Осіпова.

Канцлер писав, що донос получив, що діло вважає важним і хоче про нього побалакати особисто з Искрою та Осіповим. Тому нехай вони оба ідуть сейчас через Смоленськ до головної квартири царя. Оба вони можуть бути певні милости і нагороди царської.

Про Кочубея не було згадки. Чому? — того зрозуміти не могли. Гадали ізза його старого віку, а може, щоб покищо не робити великого шуму.

Осіпов з Искрою зібралися. Кочубея гадали лишити в Слобідській Україні, котра до регіменту гетьмана не належала і тому туди рука його не сягала. Кочубей відпроваджував своїх спільників до Білгородка, та ледви вони доїхали до Богодухова, як по дорозі стрінули якогось шляхтича в польському вбранню, котрий зразу випитувався у них про найблизчий шлях у Батурин, а впевнившись, хто вони таке, скинув личину і виявив себе офіцером царської гвардії Озеровим. У його був лист від канцлера до Кочубея. Канцлер писав, що цар і його, генерального суддю і свого стольника, Василя Леонітовича Кочубея кличе до себе під Смоленськ, щоб побачитися з ним, побалакати й порадитися, як би то можна краще і певніше поганий задум зрадника Мазепи в самім зароді вбити і якогось то певного чоловіка посадити на його місці.

Кочубей зрадив. Значиться, не забули про нього. Сам батюшка цар хоче радитися з ним, когось то

на місці Мазепи українським гетьманом зробити. А когось би, як не його, Кочубея?

Поїхали.

Іхали з ними не тільки люди, що могли свідчити проти гетьмана, але також і великі надії, що перемога по їхньому боці, що здеруть личину з поганого зрадника Мазепи, виберуть нового гетьмана і обсипані ласками царськими вернуться на Україну.

Кочубей і Искра приневолені були, як які гільтаї, втікати і скриватися, а тепер прийде пора, щоб їх вороги кидали все і спасали життя, — страшний бо єсть батюшка цар у великім, і слухним гніві своїм!

Прибули до Смоленська. Головкин стояв тоді зі своєю канцелярією у Вітебську. Довідавшись про приїзд донощиків, післав по них підполковника Левашова, щоб привіз їх зі Смоленська в Поріччя сухпуттям, а звідси до Вітебська водою.

Левашов доставив заговорників до Вітебська дня 18. квітня ст. ст. Іхали з ними під Святайло, сотник Кованько, небіж Искри, двох писарів і вісім служок. Петра Яценка доставлено окремо з Москви, де його й доси тримали.

Всіх розміщено по різних світлицях порожнього панського двора за містом.

На другий день надтягнув канцлер Головкин зі своїм товаришем Шафіровим. Почали переслухання від Осіпова. Той сказав, що прошений попом Святайлом прибув на розмову з Искрою до пасіки на річці Коломаці і від нього почув обвинувачення гетьмана в зраді його величеству цареві, про що і доніс, кому слідувало. Потім до нього до Красного Кута прибули Кочубей і Искра, втікаючи перед гнівом гетьмана. Кочубея він перше не знав,

а Искру знав по військовим ділам. На тім і покінчив Осіпов.

Царські міністри веліли покликати тоді з других покоїв Кочубея і Искру. Приняли їх ласкаво і сказали: «Государ милостивий до вас, надійтеся на милість царську і докладно, нічого не жахаючися, виложіть усю справу».

Головкін відпустив Искру, лишив при собі самого Кочубея і той, підбадьорений ласкавим привітанням, розговорився, починаючи з давніх часів.

Пригадав зраду Брюховецького, що навела на Україну колотнечу і кровопролиття, пригадав, як після того, коли заспокоєно край, цар гнівався на генеральних старшин за те, що вони, пробуваючи близько гетьмана, не помітили його злочинного заміру і заздалегідь не сповістили царя. «Не хочу, щоб гнівався на мене його величество цар і тому бачучи лихі заміри теперішнього гетьмана, Івана Мазепи, і почувши на власні вуха він нього, що нам конечно бути під Ляхами, приходжу виявити це його царській величності. Не робимо того для власної користи, тільки величаючи превисоку значність великого царя».

Кажучи це подав донос на письмі. В 33 пунктах були тут подані всі слова і діла Мазепи, що виявляли його намір відірватися від царя і пристати до його ворогів. Нарешті додав ще й пісню про згоду, яку скомпонував гетьман, а в якій «значна проти держави царської уявляється противність».

Кочубея відпустили і він, нічого іганого не прочуваючи, пішов у свою світлицю.

Чогож би йому боятися? Донос був основний і правдивий. Нічого з воздуха не схоплено, все чиста

правда. Матеріялу на кілька зрад доволі, не на одну.

Та инакше дивилися на діло царські судді. Для них важна не правда, а воля царська. Знали, що цар аж двома листами заспокоїв гетьмана, впевняючи його, що доносів не вірить, значиться, треба й діло так повести, щоб донос цей показався брехнею.

Ані Искра, ні Кочубей білого не назвуть чорним і зізнань своїх не відкличуть. Значиться, треба в тих зізнаннях дошукатися противорічності, щоб можна причіпитися до них і взяти їх на муки.

На муках, звісна річ, будуть співати, як їм кат заграє. Що схочуть судді, те скажуть, заперечать, відкличуть, назвуть себе брехунами, клеветниками, людьми без совісти і чести, — чого не зробить чоловік, щоб ратувати себе від царських тортур.

І судді взялися розсліджувати донос.

ПИТАЮТЬ.

В парадній салі довгий стіл, накритий червоним сукном. На столі між двома свічками хрест.

Над столом портрет царя, котрий судді привезли з собою. Цар в панцирі з голубою андрієвською лентою через плече. Волосся довге, як грива, очі бистрі, палкі, уста вузкі, червоні, в лівім кутку усмішка злобна чаїться. Ніби цар слугам своїм не вірить і за ними наглядати прийшов.

Маленькі шибки в довгих вузких вікнах, давно немиті, нерадо сонце пускають у салю, щоб не рaziло яєних зіниць царя.

Вузкі, зі шматків складені зеркала, помутніли, ніби їм страшно відбивати в собі грізне обличчя Петрове.

За столом крісла з високими, прямими спинками. Між двома вікнами на столику курантовий годинник. Не йде. Зпсутий, чи не навели? Стає на дванадцятій годині.—Дня, чи ночі?—не знати.

На першому місці за столом, під царським портретом, канцлер Головкін; високий, худий, як жердка. Лице в його поважне й недобре. Лихий, що турбують ізза доносу якогось там Кочубея.

Нисше від нього віцеканцлер Шафіров, маленький, товстенький, кашляє, чхає, плює в платок і раз-у-раз витирає чоло. Душно йому.

«Можеб так відчинити вікно?» питається несміло свого шефа.

«Будь ласка!» — згоджується Головкін і один з писарів кидається сповнити його волю.

«Не те, не те!» — противиться Шафіров. «Виш, який чорт! Життя збавити хоче. Відчини останнє, біля дверей, щоб не віяло на мене. Параліж!»

Писар зіскакує з крісла, кулиться, як пес, котрого мають бити, і відчиняє останнє вікно, з котрого не буде на віцеканцлера дути.

Відчинивши, вертає на своє місце, при окремім столику збоку. Там їх двох сидить і піддачий. Перед ними гербові бумаги і цілий жмут свіжо заструганих пер.

Канцлер нахмуриє брови, ще раз донос читає.

Точки, до яких має придиратися, зачеркнені червоно. Киває на Шафірова пальцем, цей присувається до нього. Канцлер показує йому 13 пункт Кочубеевого доносу і порівнює його з ранішим доносом, який подав Осіпов.

«Контроверзія», — каже Головкін.

«Контроверзія», — притакує Шафіров.

«І до того тринадцятий пункт».

«Дійсно тринадцятий пункт», — притакує віцеканцлер.

«Покликать Кочубея!»

По саях опустошеного будинку лунає луск драгунських чобіт: раз-два, раз-два, раз, два, три! За хвилину широко відчиняються двері.

По боках двох драгунів, в середині генеральний суддя. Драгуни червонолиці, волосся посипане борошном і чути від них горілку, піт і тютюн. Кочубей блідий, утомлений, волосся посивіле, губи мов на ладан дують.

Головкін дає знак, драгуни розкочують широко ноги, роблять пів оборота взад і відходять, замикаючи за собою двері.

Кочубей стоїть біля порога сам.

Дивиться на червоне сукно, на хрест, на свічки, на парадні мундїри канцлера та його товариша, на глушовистрашені міни шіддячого і писарів, бачить у зеркалі себе і йому пригадується, як він ще недавно других у Батурині судив, а тепер сам на суді стає. Генерального суддю і стольника його величства драгуни, як гільтая ведуть, лишают перед дверима, і він стоїть, як дурень!

Щож це таке?

Нагорода за вірність цареві, за те, що він проти свого гетьмана пішов, наразив себе на його гнів і на наругу товариства-старшин?

Щож це таке?

Той самий Головкін писав, що цар його, Кочубея, у своїй ласці й милости має, що поговорити з ними про зраду хитрого гетьмана хоче, порадитися, когоб то на його місце настановити, а тепер тримає його близь порога і навіть сідати не попросить, його, генерального суддю, Василя Леонтьєвича Кочубея, стольника його величства царя!

Що це таке?

Ніяк не розуміє.

Аж бачить перед собою царський портрет.

Цар дивиться на нього, грізно і гнівно, в лівім кутку затиснених губ злобний усміх. Панцир михтить, голуба лента сяє.

Кочубей не знає, що з собою робити. Руки в нього за довгі, ноги за слабкі, голова в плечі лізе і він кланяється тричі, в пояс, низче, аж до самої землі.

В зеркалі бачить себе... Гидко!

«Василь Леонтьєвич, приступи!» — чує голос, не царя, а високого і худого, як тичка Головкіна.

Чи це той голос, що говорив до нього вчора? Ні, це другий якийсь, різкий і недобрий.

Що це таке?

Не розуміє.

Але йде.

«Близче!» — гукає той самий голос.

Підходить до стола.

Шафіров дає рукою знак, щоб став.

«Присягни», — приказує Головкін, — «присягни, Василю Леонтьєвичу, що правду говоритимеш!»

Піддячий проводить присягу, Кочубей повторяє за ним, перекручуючи слова, бо до київської актової мови привик.

«Руку вгору!»

Кочубей підносить руку, рука дрижить.

«Пальці не так», — сердиться Головкін.

І Шафіров пальці Кочубееві на московський лад складає.

Скінчили. Кочубей руку безсило опустив.

«Тринайцятий пункт», — починає Головкін, — «твого доносу, поданого на письмі, звучить (тут канцлер подає донос Шафірову і цей читає): «У грудні тогож 1707 року до Батурина приїздив Олександр Кікін і Мазепа зібрав біля себе 300 чоловіка зазбровених сердюків. Певне, він це зробив, перечувши, що за Кікіном до Батурина приїде сам цар, щоб узяти з собою Мазепу в Москву, от Мазепа й намірився відстрілюватися від царя».

«Так було?» питається Головкін.

«Було, як у письмі стоїть», — відповідає Кочубей.

— «Я слова одного неправди не написав. Можу хрест святий поцілувати».

«А Мазепі ти не цілував?» — кидає йому в очі Головкін.

Кочубей мовчить. Не знає, що відповісти.

«Чорт тебе знає, чи ти гетьманові брехав, чи його величеству цареві!»

«Його величеству цареві я брехатиб не смів», — відповідає Кочубей.

«Побачимо. Ось тут послухай, що про цей самий пункт пише ахтирський полковник його величества, Осіпов (Головкін письмо Шафірову передає). Шафіров читає: „Після невдатного заміру на царське життя, коли його величество цар мав до Батурина прибути, Мазепа всяко пильнував, щоб його величество, царя, предати смерті, або взяти до рук і віддати ворогам, а в минулу Пилипівку, з своїми полками сполучився і хотів іти на російські міста».

Шафіров скінчив.

«Було так?» питається Головкін.

Кочубееві в голові шумить. Його бентежить різкий голос Головкіна, спсчене чоло Шафірова, грізний погляд царя, хитре обличчя піддячого і глупі перестрашені міни писарів; трийцять три пункти його доносу переплутуються, він не знає що відповісти і повторює те, що перед хвилиною сказав: «Було, як на письмі стоїть. Я слова одного не збрехав».

«Значиться, Осіпов бреше?! Полковник його величества царя бреше, — що?! Мовчиш? Осіпов по словам твого товариша Искри писав. Покликать Искру!»

Знов тупіт драгунів, знову відчиняються двері і входить Искра.

І він здивовано дивиться на червоний стіл, на важливу міну Головкіна, на лискучий лоб Шафірова, на хитре обличчя дяка, на глупо перестрашені очі писарів і на свого товариша Кочубея. Який же він малий, мізерний, нужденний! Невжеж це справді Василь Леонтьєвич, той самий, перед котрим хилляються голови козацькі, перед котрим шалки скидають старшини, раді, як він їм свою руку подасть? Невжеж це муж Любови Хведорівни, отсей дідусь, що так покійно біля червоного стола стоїть?

Що тут сталося так ненадійно?

Искра кланяється портретові царському і його урядовцям.

Ні цар, ні урядовці не відповідають на поклін. «Підійди!»

Искра підходить до стола.

Його заприсягають і повертають віч-до-віч із Кочубеем.

Шафіров читає нещасливий тринадцятий пункт так, як його Осіпов київському губернаторові подав.

Искра поспішно ловить свої слова з товстих губ Шафірова і стурбовано кліпає очима. Морщить чоло.

«Так ти казав?» — питає Головкін.

«Так я казав ахтирському полковникові його величества, Осіпову», — відповідає Искра.

«А тобі хто казав?»

«Я від Василя Леонтьєвича чув. Він при жінці своїй, при Любови Хведорівні мені про це балакав».

«А чому Василь Леонтьєвич того у своїм доносі не написав?»

«Не знаю. Але я радив Василеві Леонтьєвичу, подождати, аж з'являться признаки провинности гетьмана Мазепи?»

«Ти мені радив?» — питається нараз Василь Леонтієвич.

«А вжеж що радив, у присутности дружини твоєї, Любови Хведорівни. Пригадай собі, в тебе память стара, я тобі поможу. Було це в твоєму дворі у Диканці, в боковій світлиці при замкених дверях. Ми образ Спасителя цілували, той у золочених рамах, що його львівські малярі малювали. Тямиш?»

«Ні».

«Як же це, Василю? Ще Любов Хведорівна питалася мене, чи я знаю черця Никанора, а ти питався, що за людина ахтирський полковник Федор Осіпов?»

Кочубей перечив головою. «Не тямлю».

Писарі і піддячий на три руки кожде слово пишуть. Головкін дивиться на Шафірова, Шафіров на Головкіна. Шафіров встає, підходить до канцлера, щось шепче йому, цей притакує головою.

Злобна усмішка в лівому кутку царських уст більшає.

Нагло Головкін підноситься з крісла.

«Досить!» — каже і кличе піддячого до себе.

«Розвести їх по окремих світлицях і приставити варту. Добро і листи їх описати. Нікого не пускати до них. Брехуни, клеветники, суєслови!»

Піддячий навшипиньках іде до дверей. Боїться, щоб дошки в долівці не скрипіли. Відчиняє двері, видно драгунів з волоссям посипаним борошном і з шаблями наголо.

Шафіров дає Кочубеєві і Искрі знак: «Пашол!»

На переді піддячий, за ним Искра з Кочубеєм, по боках драгуни, — відходять.

* * *

Головкін сідає на крісло. «Уф! Сволоч яка! Брехуни!»

Шафіров платком спочене чоло витирає.
Душно.

Кличуть пона полтавської Спаської церкви Івана Святайла.

Середнього росту, чорнявий, добре живлений на полтавських хлібах, він спокійно дивиться на своїх суддів, покладаючися на протекцію Искри й Кочубея. Про заміри гетьмана Івана Степановича знає від Кочубея, більш ні від кого не чув. Не його річ туди пальці пхати. Його діло церква. Але Кочубея послухав, бо він відомий ктитор і благодітель святих божих церков. На бажання Кочубея свояка свого Петра Яценка до нього привів. Коли Кочубей каже, то видно, що так воно є, що гетьман Іван Степанович лихі наміри в душі своїй скриває».

«В душі?» — зривається Головкін, — «а чогож ти йому в душу своє немите рило пхавш?»

Піп Святайло мовчить, тільки бороду крадьки рукою гладить, ніби запевнитися хоче, чи справді в нього таке то вже немите рило. А по хвилині, набравши нової відваги, додає: «Коли гетьман Мазепа післав військо своє у Диканьку, щоб ухопити його милість Василя Леонтієвича, то я тоді поїхав до нього, до тогож Кочубея у Красний Кут, а звідтіля укупі з ним та з полковником Искрою рушив до Смоленська. Решта вже відомо».

«Відомо, що ти такаж сама наволоч, як і твої протектори. Пішов геть!»

Привели сотника Кованька як свідка по десятому пункті, в котрому говориться про Єзуїта Заленського. Шафіров читає цей пункт. «У гетьмана у Печерському був ксьондз Заленський, Єзуїт,

ректор винницький і той перед значними особами висловився так: «ви, панове козаки, не бійтеся Шведа, котрий не проти вас, а проти Москви лаштується». Той же ксьондз казав: «ніхто не відає, де криється і тліє огонь, але як разом вибухне, чого незабаром вже треба сподіватися, тоді хіба кождий дізнається, але сю пожежу не легко буде погасити».

Сотник Кованько слухав тих слів поважно й по-божно, як голосу священника в церкві.

«Бачив Заленського?» — питає його Головкін.

«Бачив у Печерському монастирі у свого полковника якогось ксьондза, а як його звуть, не знаю».

«Ксьондзів, як псів. Можеш засвідчити, що був це Єзуїт Заленський?»

«Того я ніяк засвідчити не можу. Козаки питали ксьондза, де Швед? а він їм відповідав: Швед тепер притаївся, але він має змогу такий сгонь здійснити, що не швидко вгасиш».

Кованько чує, як пера шкребчуть по папері, і йому здається, що це йому чорт по душі шкребе.

Пощо він дав себе наструнити проти свого регіментаря, проти гетьмана? Чому не памятав, що гетьман більший за генерального суддю і що для того він в царя більший послух знайде?.. Кається, а всеж таки ратуватися хоче.

«Та ще питали козаки ксьондза», — говорить, — «на кого Швед піде, чи на нас? А ксьондз відповідав: не на вас».

Більше нічого не знає.

«Кочубей намовив мене говорити про Заленського при царських міністрах з инчими околичностями». Кочубей, генеральний суддя, стольник його величества, пан великих маєтків, як йому,

бідному й малозначному сотникові не послухати такої особи?

«Сволоч!» — кидає сотникові в лице Головкін, а звертаючися до піддячого приказує: «Тую каналію питати ще раз окремо з пристрастієм».

Кованька відводять.

До салі входить вихрест Петро Яценко. Безнастанно кланяється, аж присідає, голова в нього трясеться, повіки кліпають, борода дрижить. Він Кочубея не знав. Був у нього тільки один разочок, і то через попа Святайла, і йому було доручено переказати децицю протопопові, духовникові його величества в Москві. Більше нічого не знає, був тільки передатчиком слів його милости Василя Леонтьевича. Гадав, що обовязком кожного вірного підданця його милости государя є не затаювати нічого, що може вийти йому на втрату.

Кочубеєві писарі візнають, що вони тільки чисто й вірно переписували те, що їм давав їх пан і повелитель Василь Леонтьевич Кочубей.

І їх вивели з салі. За ними пішли по приказу Головкіна також піддячий і царські писарі.

В салі остався тільки канцлер Головкін і його службовий товариш віцеканцлер Шафіров. Зі стіни дивиться на червоне сукно, на хрест між якими свічками і на своїх високих урядовців цар Петро. Дивиться грізно, наче приказує: «Добре їх до рук приборать! Дошкульно питать, з пристрастієм! Сволоч така! Дрянъ черкаская. Інтригами бентежать царя!»

Канцлер і його товариш уміють царську волю навіть з портрету читати. В них тільки й гадки, щоб не зробити щось незгідного з бажаннями царськими. Знають, яка кара за це. Досвідчили цар-

ської дубинки. Кости тріщать, як доторкається до тіла. Цар бє, аж з каптанів, суто золотом нашиваних, шматки, як з курки піря летять. Меншікову раз цар голубу андріївську ленту порвав. Ордени посипалися на землю. Мало не вбив.

Головкін Меншікова не любить. Завидує йому навіть такої царської ласки. Хоч би й бив, щоб тільки біля себе тримав.

«Не знаю я», — звертається Головкін до Шафірова, — «як отсе князь Олександр Даніліч побой його величества так славно видержує. Дряхлий такий, хрупкий, маленький. Казав би ти: вдар і розлетиться, а витримує якось».

«Привик», — відповідає Шафіров, — «до всього чоловік привикає. Малий Олександр Даніліч, та сильної комплекції. Залізний чоловік».

«А лоб у нього із бронзи».

«Цитьте!» — і оба насторожили слухи. Підходять до відчиненого вікна.

«А-а! а-а! — а-а!»

Рахують.

«З пристрастієм Искру питають», — каже вдоволений Головкін.

«Добре бють. Тай кричить як!»

«Не привик. Черкаські старшини не привикли до кнутів».

«Хай привикають. А то нашого брата дубиною вальять, а вони, як барони безпечно собі походжають».

«Сволоч!»

«А-а! А-а! А-а! Сусе Христе, Мати Божа! Ой!»

«З пристрастієм...» повторяє, затираючи руки Головкін.

«Славно жарять», — зітхає Шафіров, обтираючи спітніле чоло.

Зі стіни дивиться цар.

Його чиновники чують цей погляд на собі. Цар лихий, що при мордованню не були.

Беруть чотиригранні капелюхи і біжать туди, звідкіля людський рев лунає.

* * *

Залушений двірський сад, великий, наче ліс. Стежки травною заростають. Лавкам підгнивають ноги. Щебечуть птахи, вітрець галуззям хитає.

«Гарно як», — говорить Головкін.

«Поетично», — підтверджує Шафіров.

При стежці троянди цвітуть. Ніхто їх не доглядає. Обросли кропивою і лопухами. Але квіття гарне і свіже, як колись за добрих часів, коли парку доглядав огородник.

«Хороші рози», — кидає мимоходом Головкін.

«Да колци імеют», — відповідає Шафіров.

Перед ними панська ледівня, без льоду. Кілька ступнів і входять у долину, до великого, темного, гнилого підвалу.

Хвилину не бачать нічого. Чують тільки, як стогне, сопе, ніби дух з себе спускає, важко скатований Искра.

Очі до сутінок привикли.

Кат, з закачаними вище ліктів руками, з кнута кров на землю стрясає. Велика червона капля збігає йому по чолі, по брові, по повіці, через вуса на рот.

Обтирає рот червоною рукою: «тю, юха, така». Головкін дивиться на нього. «Молодець!»

«Рад служити, милости вашій», — відповідає солодко всміхаючися звір у подобі людській. Искра

на камінних плитах долілиць лежить, не Искра, а щось таке червоне, безобразне, здригається і пальцями землю гребе.

Брудною рогожею накривають Искру. «Не реви!» Піддячий з бумагою на бочці сидить, деревляна ліхтарка жовтуватє світло на сивий папір кидає, — щось пише.

«Виголосив що?»—питається піддячого канцлер.

Піддячий зривається, підносить до очий бумагу, читає: «Після шестого удару сказав: від Кочубея чув, що в нього полковником миргородським Апостолом і судцем генеральним Чуйкевичем була проти гетьмана рада; вони думали полковника миргородського обрати за гетьмана. Так цей не схотів».

«Більше ніщо?»

«За шестим ударом нічого більше не виявив. Твердий. Сердився, що бють. Він же полковник!»

«Бувало, що й гетьманів били. Нічого. А дальше?»

«Дістав ще два удари і повів: Генеральний судець Чуйкевич до Кочубея писульку присилав, сповіщаючи, що за Дніпром огонь займається; борони Боже, як би і в нас не зайнявся».

«Більше ніщо?»

«По слідуючих ударах замовк. Говорити не міг, лиш ревів».

«Скотина... Винести проч!»

Помічники ката кладуть Искру на брудну рогожу, накривають хребет каптаном і несуть у палату лишаючи червоні сліди за собою.

«Кочубея давай!» — приказує Головкін.

Привели генерального суддю.

Кочубей ішов як віл у різницю.

Світ перевертався догори дном.

Невжеж вони сміють його, стольника царського, його, генерального суддю, катувать, як якого-будь подлого гільтая, як розбишаку?

Він донесе його височеству цареві, не пощадить нікого, зневаги не дарує. Цеж наруга одна, підступ, фарисейство! Так з поважними персонами не роблять.

Переходячи попри грубе дерево, хотів розігнатися і головою ударити в нього.

Між двома драгунами ішов.

Впустили його по східцях, сами перед входом уставилися, — наголо шаблі, волосся борошном присипане, як снігом.

«Василь Леонтієвич, признавайся!» — гукнув на генерального суддю канцлер.

«Богом святим клянусь, словечка одного не збрехав і не затаїв, як на сповіди святій усе по совісти сказав».

«Не хочеш по добру, так на муках повіш. Розбійрайсь!»

Кочубеєві свічки засвітилися в очах, низький погреб бурею загудів, дзвони далекі заграли, сурми, литаври, — бій...

«Веріть його!»

Прискочив кат, зірвав кирею, здер сорочку, замахнувся кнотом: — теп!

Кочубей зойкнув і впав хрестом на плити.

«Старьо!» — сплюнув з погордою кат і відступив набік.

Кочубей лежав без духа.

* * *

Головкін і Шафіров перешіптувалися хвилину. «Бити, та не вбивати», — радив Шафіров, —

«вбємо, і все пропаде, не розкриємо правди. На нас упаде вина».

«Дрянъ етакая, нікому ненужная тряпка», — сердився Головкін. Казав Кочубея відливати водою.

Дочутилися, підвели, — відповідай!

Відхилиючи від себе муку виголосив, що за гетьманом ніякої зради не знає. Все це, що доносив, видумав через хатне ремствования на Мазепу, а писульки, про яку Искра каже, Чуйкевич до нього не писав.

Піддячий списує зізнання. Хочє записати слово в слово, та не поспіває.

«Повтори!» — приказує Головкін і Кочубей дріжучим голосом силує себе повторити точно так, як за першим разом.

Кочубея відпускають, але не ведуть до двора, лиш у сад, під стару липу.

Драгуни стережуть його.

Видно, діло не скінчене, мабуть ще раз покличуть.

Кочубей перестає дивуватися, що тут з ним роблять. Можуть робити все. Для них не важний вік, ранга, маєток. Тут кінчиться чоловік, а лишається предмет: кости, мясо, шкура, котру треба як найдошкульнійше скатувати і збезобразити, не тому, щоб довідатися правди, лиш, щоб добути те, чого вони хочуть, чого їм треба... Чого?... Правди ні. Він же написав правду і за те його катують, значиться, треба брехати, треба відкликати, що написав, заперечити усе, назвати себе брехуном і клеветником, щоб тільки визволитися з їх рук.

Що лиш тепер бачить, що таке Москва, що московські люди, що цар. Що лиш тепер розуміє, що таке кнут і тортури, що таке суд з

катами. І розуміє Кочубей, що всі ті листи, які ніби то писав цар, усі ті гарні слова про милість і нагороду, про вибір нового гетьмана і таке друге, це одна облуда, одна примана, на яку брали його, генерального суддю, боячись, щоб він в останній хвилині не втік.

Підвели, — тепер залізно! Тепер він у їх руках, як птах у котячих кралях. Остається одно, — брехати!

* * *

Кочубей бачить, як Искру вдруге до катовання ведуть. Цей увесь жовто-червоно-синій. Очий не видно, залух. Хитається, як п'яний. Прикладами фузій підганяють його: «стерво!»

Кочубеєві дивно, що таке сталося з його свояком і товаришем. Невжеж це той самий Искра, з яким він ходив у воєнні походи, їздив на лови, бенкетував, жартував, з яким ще вчора снував гарні пляни про близьке майбутнє? Чи можлива річ, щоб так знівечити людину?

Взагалі Кочубей не пізнає світа. Невжеж це дерево, той пати́к, під котрим він сидить? Невжеж це небо, тая синя ганчірка вгорі, сонце, та блискуча, жовта, мосяжна умивальня? Чорт зна що!..

Остається одно, — брехати.

Чомуж не бреше Искра? Чогож він так кричить, як колиб з нього душу дерли?.. Деруть.

І, нараз — цікавість. Проста, звичайна цікавість: кілька батогів дістане Искра?.. Вісім... о два менше, ніж за першим разом... Мабуть бояться, щоб не вбили... І вони ще чогось бояться. Бога ні, царя. Бога нема, є чорт і його намісник на землі, — цар!

Чому ж тоді він, Кочубей, не додумався до того скорше? Чому слухав Любови Хведорівни, забуваючи про вчинок її праматері, Еви?.. Прийшло каяття, та вороття немає...

* * *

Кочубея знову ведуть у той страшний чорний погреб, — кращеб у могилу!

Питаються, чи не намовив його якийсь ворог царя і отечества до того брехливого доносу, щоб таким робом порізнити царя з його вірним гетьманом? Домагаються видачі однодумців.

Кочубей слухає і ніби не розуміє. Пальці на хрест складає і цілує їх. Ніхто не намовляв його, ніяких однодумців, окрім Искри не має. Донос видав сам через хатне ремствование на Мазепу. Ніякої зради за гетьманом не знає...

Брехати, брехати, брехати!

* * *

За щож його бють?..

І ще, і ще, і ще... Добре, що пам'ять тратить, чорно, — ніч.

Кат сопє, вішає кнут на кілок, клене.

«Кажуть з пристрастієм питати, а вбити не вільно. Мий і не замочи! Не легка річ царським катом бути. Добре, що царя тут немає. А то він кнут із руки бере і сам бє, — кого попаде... Верховний кат».

«Є ще яка робота?» — питає піддячого. Піддячий до Головкина звертається. Щось шепчуть.

Головкін головою до стелі підвалу досягає, Шафіров кулиться, кашляє, чхає, платком обтирає лоб.

В підвалі воздух, що витримати годі.

Чути горілку, тютюн, піт і людську кров. Досить її вицідили з Черкасів.

Нараджуються. Озеров нахилився над Кочубеєм. Слухає, чи дише.

«Не можна більше питать», — каже. — «Старий і дряхлий дуже, щоб нам не здох».

Царський суд погоджується з гадкою Озерова. «На нині досить. Можеш іти!» звертається до ката піддячий.

«Поклич хірурга!»

Прийшов.

«До памяти цього тут привести», — приказують. — «це твоя річ!»

Хірург оглядає Кочубея і крутить головою. Сумнівається.

«Говорять тобі! Чув?!»

* * *

Канцлер з віцеканцлером виходять з мордівні. Драгуни віддають їм честь. Кидають головами, струшуючи борошно з волосся.

«Чи не кращеб їм поробити парірки?» — завважує Шафіров.

«Борошно дешевше стоїть», — відповідає Головкін. — «А в сути речі — один чорт. І з борошнем голову знімуть, і з паріркою. І одно лишне, і другого не треба».

«Суєта», — потверджує Шафіров.

Вдихають свіжий воздух. Дивляться на молоду зеленъ, на шовкові трави і на троянди.

«Гарно як!»... каже Головкін.

«Поетично», — підтверджує Шафіров.

«Тим двом вже не до того».

«Ім і життя немиле».

«Що таке життя?» — філософує Головкін. — «Вчора пан, а нині тебе кнучом валять, з при-страстієм. І не питаються, чи ти генеральний суддя, чи стольник, чи який тим чорт, — бють».

«А всеж таки завзяті ті Черкаси», — говорить Шафіров. — «Нікого видати не хотів. Каже, ніяких спільників не маю. Сам я вигadaв цей донос... Вір йому».

«Гадаєш, вірю?» — питається Головкін. — «Я нюха табаки не дав би за тую гетьманську вірність. Але що нам до того, де правда».

«Де цар, там і правда. Цар гетьманові вірить. Гетьман хитрець!»

«Го, го!»

«А всеж таки нам треба Апостола в руки дістать. Він же Кочубея до втечі намовляв, післанця з листом до Диканьки вислав».

«Треба».

* * *

Балакаючи збиваються з дороги. Попали на якусь бічну. Двора крізь густі дерева не видно.

«Вертаймо».

Побачили червоні сліди і пішли по них.

Головкін чобіт з крові об траву витирає.

«Забагрив б а ш м а к».

«Добре, що руки чисті», — потішає Шафіров.

«Один чорт...»

ВИНА І КАРА.

Суд тривав дванадцять днів.

Судді не поспішалися, щоб не погадав цар, що діло поверху розбірали.

Гетьман Апостола не прислав, хоч Головкін писав до нього, що миргородського полковника треба забити в кайдани і прислати на слідство по ділу Кочубея і Искри.

Головкін сердився на Мазепу, але нічого вдіяти не міг, бо за Мазепою цар.

Головкін ще й тому рад був дістати Апостола в руки, щоб показати Мазепі, що мусить бути так, як царські судді бажать.

Не довелось. Винесли присуд без миргородського Апостола. Дістануть ще й його!

Присуд короткий і гострий.

Кочубея і Искру, як брехливих донощиків і клеветників, котрі в такий горячий военний час мають змілівість безпокоїти його величество царя, царевича, губернатора і других царських людей, скарати на горло.

Попа Святайла заслати в Соловки, а сотника Кованька в Архангельськ у жовніри.

Яценка й ченця Никанора, за те, що впуталися в не своє діло і згодилися бути передатчиками до-

носу, заслати в далекі московські городи, щоб вони вдруге чогось такого не робили.

Федора Осіпова похвалити за службу чильність. Він людина умна й добра, потрібна на той час.

Про нього списано похвальну грамоту і приказано київському губернаторові оповістити її по цілій Україні.

Останнє рішення отсього немаловажного й великозлочинного діла суд лишає пресвітлій волі його величества царя.

Постанову списували кілька разів. Знали, що за неї можуть судити суддів. Били Кочубея і Искру, можуть бити їх. Всі вони царські люди.

Два дні присуд готовий і судді вагалися, чи підписати його, чи діло далі вести. Питалиб ще з усердієм, так Кочубей дряхлий, його насилу привели до життя. Рани гоїтися не хочуть. У його жар.

З Искри нічого не добудуть. Сказав, що хотіли, більше мабуть не знає, а інші — дураки, знаяддя у руках Кочубея. Не так його, як Кочубейхи.

Усім відомо було, що це вона затіяла донос, але її якось не вмішали. Ніхто не важився кликати Любов Хведорівну на суд.

Судді також. Малиж би з нею мороку!

По довгим ваганню канцлер узяв перо.

Дріжучою рукою підписався.

Шафіров довго витирав лоб, заки те саме зробив.

«Нехай буде воля твоя святая!» — сказав.

«І да приїдет царствіє твоє» — додав Головкін.

Дня 30 квітня Кочубея, Искру й усіх заплутаних у донос, крім Осіпова, виряжено в кайданах у Смоленськ. Везли їх під вартою на човні до Поріччя, а далі на возах до місця призначіння.

Їхали до Вітебська людьми вольними, особами високої ранги і великого значіння, а верталися збитими, скатованими, безнадійними.

Надбання цілого життя змарновані, здоровля знищене, це вже не люди, а живі трупи.

ТАБОР ШУМИТЬ.

Задумавши похід на Москву, король Карло змарнував літо й осінь. Літо простояв у Саксонії, осінь у Польщі. Сам собі шкодив. Ніби на-руку Петрові йшов.

Не слухав ані досвідчених політиків, ні своїх старих генералів. Покладався на власний геній і на сприятливість щастя. Що лиш зимою рушив у Литву.

Військо терпіло голод і стужу.

Бідна з природи, а всякими війнами до останка виснажена країна не могла дати війську того, що треба: даху і страви.

Карло хвилювався і на населенню зганяв злість. Особливо польським панам не жалувал ні згірдлих слів, ні контрибуцій. Тим зражував собі навіть прихильників свого союзника, Станіслава.

Скинувши польського короля з престола, хотів те саме зробити з Петром. Мало-мало не повезло йому. Несподівано явився в Гродні. Колиб дві години скорше поспів, дістав би був царя в свої руки. Цар аж до Петербурга утік. Укріпляв його. Казав також укріпляти Москву, Серпухів, Можайськ, Твер. Під карою смерті не вільно було міщанам кидати своїх міст, а за те селян виганяв на роботи коло городських мурів. Села й землі, котрими мав прохо-

дити Карло, цар приказав руйнувати. Між тим Карло дійшов до Радомкович і став. Ні вороги, ні свої не знали чому. Ніби в піжмурки грався. «Вгадайте, куди піду, на Москву, чи на Київ?»

Був це одинокий вислід того довгого й нічим не виправданого постою.

Цар не знав, куди піде Карло і де йому збирати свої війська, в Московщині, чи на Україні?

* * *

Між тим гетьман Мазепа під Білою Церквою табором стояв.

Табор ріс, бо гетьман стягав туди останки свого війська і формував нові частини.

Молодиків обучували військового діла.

Наука легко йшла, бо козак зроду до шаблі і фузії цікавий, а кінь і він — одно. І не треба їх насильно до полку тягнути, як Москалів. Українці — воєнний народ. Богато тепер намножилося таких, що їм у хаті нічого робить. Краще лицарської слави добувати. На війні, хоч шаблю в руках маєш, а в хаті що? В хаті ти зданий на ласку й неласку тих, що в село ввійдуть, чужих, чи своїх.

Що маєш, заберуть, тішся, як голову лишать. А в полку гетьман платить. У його гроший, як бобу. Чудеса люди про Мазепині мастки розказують.

Табор під Білою Церквою росте.

Пригадуються Богданові часи, сумної пам'яті Білоцерківська угода з 1651 року.

Поміж козаками водяться ще такі старці-дідугани, що пам'ятають цей сумний мент; чуррами тоді, хлопчиками служили.

«Бй, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив, Що з Ляхами, з мостивими панами у Білій Церкві замирив»,

співають пісню, яку тоді зложено, і сиві їх голови хиляться від журби додолу, як ковиль-трава від вітру на степах.

З ким не мирилися предки наші, і нічого з того замирення не виходило!

От і тепер глухі слухи по таборі блукають, ніби то гетьман знов з Поляками мира шукає.

Одні і слухати про те не хочуть, другі кажуть, хай навіть з бельзевувам іде, щоб тільки від Москви відсахнуться.

«Москаль, хоч віри святої православної не нівечить».

«Тільки насміхається з Бога і з його святих».

«Але унії насильно не заводить».

«Бо цар усяку віру ногами топче, гірш бусурмана».

«Бусурман, будь це Татарин, Ногаєць, будь Турок, чи яке лихо, вірою не цікавиться».

«А цар, кажуть, війну з Богом затівав. Хто кого переможе, чорт і він, його намісник, чи Бог?»

«Невжеж?»

«А так. За царем чорт, а за Богом хто?»

«Добрі люди».

«Та де купому до зайця! Де чоловікові до чорта!»

«Цар такої сміливости дібрав, що з чаші церковної горілку пє, в ризи священничі вбирається, п'яні синоди по ночам скликає».

«А Бог дивиться і, — мовчить».

«Чекає, що люди на це скажуть. Чи за Богом підуть, чи за антихристом».

«Бог усякі знаки посилає. Кажуть, на одному хуторі вродилася дитина з зубами і з розумом, як у старого».

«Я сам бачив когута з трьома ногами».

«А телята з двома хвостами, гадаєте, не лучаються?»

«Перше такого не бувало».

«Бо перше антихриста не було».

«Як не порвемо з царем, то Бог нас покарає, із лица землі нас зітре. Сліду нашого не оставить».

«Доповідають, що кінець світа надходить. Вигинуть ті народи, що тепер є, а Бог нові сотворить».

«І творити не треба. На морях є такі острови, що на них добрі люди живуть. Не крадуть, не вбивають, не брешуть. Їх Господь на наше місце покличе, а ви йдіть собі геть, до чорта зі своїм антихристом!»

«І гетьман того не бачить?»

«Бачить, та нічого не вдіє. Заворожено його».

«Душу чортові записав, щоб не старітися».

«Невжеж?»

* * *

Табор хвилюється. Довге безділля до доброго не веде. Старі козаки не легко з молодими зживаються, дивляться на них, як на щось низше, недосвідчене й незаслужене. Хотілиб кращих харчів і більшої платні. Молоді покликаються на козацьку рівність. Лучаються бійки і розрухи, треба розсліджувати діло й карати винуватих.

Кари зражують людей, особливо молодших. Вони тому тільки й шаблю припняли до боку, що козакові море по коліна.

Табор шумить.

Гетьманове шатро осторонь стоїть.

Воно велике з непромокального полотна, як на вітрила. В середині обите шовком. Шовк гарно вишиваний у полтавські узорі.

Шатро з трьох частин зложено. В першій — гетьмана канцелярія. В середній — віц гостий приймає, у третій — спить. Шатро на помості з дощок, прикріплене сильними лінвами до паликів, кріпко в землю вбитих. Над ним гетьманська хоругва з вітрами лопотить.

Кругом його декілька інших шатер, для генеральних старшин, писаря, судді, обозного, тощо.

Майдан обведений глибоким ровом і кріпким частоколом. В частоколі гармати, висунули гирла на всі сторони світа. Обслуговують їх старі, досвідчені і вірні гармаші, котрі біля гетьмана вже нераз службу робили.

Відділи із сердюцьких полків, а також сотня Волохів стоять кругом того табору в таборі.

І Москалі є. На них козаки зпід ока дивляться, а вони на козаків. Більше з ними клопоту, ніж хісна. Гетьман знає, що колиб до розрухів прийшло, солдати перші втікалиб. Вони тільки за царя вірно буються. Цар має окрему силу над ними. Не люблять його, але бояться. Страхом їх до послуху неволить. В огонь і в воду підуть, як цар прикаже. Козаки ні. Кождий полк має свій окремий вигляд, свою думку та вдачу. Козак хоче знати, куди він іде і за що йому битися. Не хоче боротися за нелюбє діло.

Велика різниця між козаками й царськими людьми! Царські люди, це маленькі звена у великому ланцуху, котрим цар-велитень куди захоче, туди й поверне; без супротивлення підуть. Козаки не те. У них одиниця не злилася ще з загалом. Вибірність гетьманської влади мають на гадці. І теперішнього гетьмана вольними голосами обирали, після Самойловича на річці Коломаці. Дехто був

за Борковським, загал «бути гетьманом Іванові Степановичу Мазепі» — гукнув. І вибрали Мазепу. Можна, значиться, і тепер когось другого обібрати: Полуботка, Скоропадського, або Апостола. Не одному до булави спішно.

Так собі не один гадає, хоч казати боїться, бо тепер воєнний стан, — карають.

* * *

Полудне. Весняне сонце продирається крізь хмари й огріває табор. Мерехтять червоні шаравари, вилискується зброя, просихає головна вулиця і стежки поміж курінями.

Озвалися литаври, загули тулумбаси, гетьман в оточенню старшин зі свого шатра в табор виходить. Над ним бунчук хитається, перед ним прапор. Де прапор стане, там, значиться, і гетьман стоїть.

Табор заметушився. Вилазять козаки зпід своїх возів; хто в кости грав, ховає їх у карман, хто пив, — пряче пляшку, — як за багато випив, криється, щоб п'яним не лізти ясновельможному в очі. За це сильно карають. В таборі випиватися не вільно, хоч крамарі з Білої Церкви здовж шляху і собі розтаборилися, приманюючи козацькі душі до солодких чарок. Не один останнього рубля пропив. А кілька червінців пішло до крамарських загрибущих рук! — хто почислить?

Гетьман головною вулицею проходить. На право й на ліво глядить: «Здорові були, козаки!» кличе.

«Доброго здоров'я ясновельможному пану гетьманові!» — відповідають. Шапки вгору летять, з пістолів палять.

При деяких частинах своя музика є: сурми,

бубни, свирілі й бандури. Як гетьман коло такої частини проходить, — грають. Він любить музику, за нею не одного недобачить і недочує, а в кожній частині, все одно в полку, чи в сотні, є дещо такого, чого йому ні бачити, ні чути не треба.

Йде туди, де свіжі охочекомонні стоять. Ще їх не бачив. Приглядається, що за люди. Нічого собі; на полтавських та чернігівських хлібах викормлені, степовими вітрами ззеліяні, охотою помсти і кари розпалені. Заприсягає їх на вірність. Болгарський архиерей присягу проводить. Він тепер або біля гетьмана, або з гетьманськими листами. Негарний собою, та за те архиерей, не то що звичайний піп. І проповідь по нашому скаже, навчився. Ще й як? Ніби другий Теофан Прокопович, що на всю Україну київським золотоустим славиться. Архиерей до вірної служби завзиває, церкві, вітчизні і регіментареві свому, бо—«що тобі з шаблі, коли правої руки не маєш, що з хоробрости, коли вірности в тебе нема? Козак без вірности, що судно без керми, що віз без коліс, що плуг без леміша, сагайдак без стріл, фузія без пороху і куль».

Козаки, присягнувши, добувають шабель і підходять цілувати хрест. «В отсім хресті», — говорить архиерей, — «частина животворящего древа, — пам'ятайте!»

Гетьман в очі охочекомонним глядить. Не всякому добре з них видно. Не один тільки того жде, щоб грабувать. Дисципліни треба би тим людям, а на те часу нема. Хто його зна, чи не прийдеться нині-завтра в похід виступати. Не ввік же Карлові у Радошковичах стоять. А рушить він, тоді і цар двигне свої потуги, тоді й Мазепі треба йти.

Ця гадка більше всього тривожить Мазепу. Ро-

зуміє, що настане тоді рішачий мент. Сполучити останні свої сили з царськими військами, це значить, здатися на його ласку й неласку. Та ще якої сполуки бажає собі цар! Він хоче, щоб Мазепа переняв командування над кінницею, значиться, не над своїми полками, а над мішаними московсько-українськими кінними силами, між тим як піші українські полки підуть під команду Петрових генералів. Таким чином української армії не буде, а будуть тільки українські частини в московській армії. *Finis Ucrainae!*

З жалем і смутком дивиться гетьман на те море козацьких голів, що шумить кругом, на тих здорових, рослих, гарних вояків, з котрими, здавалосяб, світ цілий можна побити, — тільки Україну визволити годі!

* * *

Пронизливі Мазепині зіниці бігали по козацьких обличчях і бачили на них усе, крім свідомости тієї небезпеки, котра повисла над їх рідною країною.

Перестрій Росії на губернії, кажуть, уже готовий. Є також київська губернія, значиться, гетьманщини нема, а буде одна неділима Росія. Нема того, за що пролилось стільки крови, за що такі довгі роки боролось козацтво, чому і він, Мазепа, присвятив так багато своїх турботних літ. Побідить Петро і одним махом зробить кінець останкам самостійної України, забуваючи, що Українці помогли йому побідити. А як що перемога останеться за Карлом, так цей знову віддасть Україну Полякам, за кару, що не пристала до нього. Це закон війни. Побідник диктує свою волю, нагороджує і карає по власній уподобі.

За похибки провідників терпить загал, бо провідник повинен передбачати лихо.

Передбачити, — легко сказати!

От і тепер. Мазепа передбачує небезпеку, яка грозить Україні збоку царя. Знає, що треба порвати з Москвою і пристати до Шведів, бо тільки з ними можна добитися волі й самостійности. А як важко перевести цей намір в діло. Як обережно треба переговорювати з новим союзником, щоб не довідався старий. Ще гетьман мало кому звирився зі своїми плянами, а вже Кочубей і Искра побігли з доносом до царя. Що то булоб, колиб він провадив справу по громадські? Громада в один голос кричить: «визволи нас із власти антихриста!», а як що він притакнув би їй і сказав: «добре, визволяймося», так вона тоді другої заспівалаб. Казалиб, що Москалі, це люди одної віри, а Шведи — Лютри, що гетьман хоче шляхетські порядки завести на Україні, що з Ляхами руку держить і — почавсяб такий танець, якого за часів руїни танцювали. Важка річ вести народ до волі! Мойсей 40 літ провадив Жидів до обітованої землі і помер, не увійшовши до неї.

«Чи не так і зі мною буде...?»

* * *

Табор шумів. Він мав свої турботи. Сварився за їжу, кожний хотів нових чобіт, кращої свитки, гострійшої шаблі, молодшого, скоршого коня. Гетьман не бачив тут тієї одної гадки, того спільного бажання, котре ніби сталевим ланцом спює табор і робить його нездобутим. Почувалося, що тут, що голова, то розум, що серце, то бажання.

Як важко на таким ґрунті будувати самостійну державу!

Козаки, зроду хоробрі, але невиховані і до послуху незвичні. Щоби з них зробити вправний, воєнний інструмент, на те треба часу, треба, щоб полки привикли до себе, щоб вони стали товаришами долі й неолі, щоб перенялися одним воєнним духом. А тут, що зведеш до купи якусь нову частину, так зараз цар бере її для себе. А чого наші можуть навчитися від Москалів? І куди одним і другим міряться зі знаменитими Каролінцями? — зі шведським жовніром і офіцером?

Тільки в сполучі з вихованою і карною армією шведського короля-героя можуть козаки зробитися гострим і невгнутим мечем у руках свого ідейного вождя. А поки цього нема, поти й не може бути й самостійної держави. Годі!

З котрого боку не дивився Мазепа, бачив, що перехід на сторону Карла конечний і неминучий, хоч і як небезпечний. Вся трудність лежала в тім, як і коли зробити цей крок. Старшини наглядять, народ теж, а гетьман бачить, що ще не пора, що треба дальше збирати сили, і дальше скривати свою гадку, а між тим переговорювати з Карлом, щоб добитися як найкращої угоди. А воно так важко. От і тепер. На якийсь час треба було припинити всякі переговори, поки велося судове слідство з Кочубеем. Ніхто не знає, як журився Мазепа, коли цар казав своїм людям розбирати це погане діло. Скільки ночий він не діспав, дожидаючи, чи не покличуть і його до Смоленська та не поставлять віч-до-віч з донощиками. Іхати? Ні, того не зробив би Мазепа. Він, і царський суд! Апі гадати...

Мазепа вже раз рішився був на небезпечний крок. Цар хотів приїхати до нього до Батурина, щоб в'яяснити непорозуміння. Діло було погане. Доноси не без підстави. Гетьман боявся, щоб гостина не перемінилася в суд над господарем. На той випадок приготував 300 вірних сердюків. На даний знак мали почати бій. Але цар роздумався. Не приїхав. Потрібував грошей і війська. Лишив гетьмана в спокою. Чи й тепер цар ізза тої самої причини не вдає, ніби він доносам не вірить. Мабуть... що так.

Але могло бути инакше. Гетьман не мав певности, чи Кочубей не переловив якого тайного листу від Дольської до нього, або він нього до неї і до Карла. За гроші все можна дістати. Один писаний доказ і ціле слідство повернулося на інші шляхи, зрада Мазепи стала би безперечним фактом. Його покликалиб на суд. Це прискорилоб діло. Гетьман, замість їхати до царя, поїхав би до Карла. Розуміється, не сам, а з військом і старшинами.

Але до того він ще не готовий. Ще йдуть торги. Гетьман хоче виторгувати як найбільше, хоче пристати до нових союзників за ціну самостійности й неподільности України... Як летіти, то з великого коня.

І гетьман усміхнувся. Щастя і тим разом не покинуло його. Цар повірив, а може вдає, що вірить у вірність гетьмана Мазепи. Кочубей заперечив свій донос, Искра теж—і гетьман може дальше вести свої переговори з Карлом.

Веде і мабуть доведе до бажаного кінця. Біда тільки в тім, що Карло не слухає нікого. Гетьмана теж. Покладається на свій власний розум. Змар-

нував кілька місяців на бездільному постю і дав Петрові нагоду зібрати більше війська та краще вимуштрувати його. Петро не дурний. Він учиться воєнної штуки від Карла. А це не добре. Найгеніальніший вожд, як непотрібно перетягне війну, то може її програти, бо вороги овосяться з його тактикою і переймуть секрети його побід.

Гетьман хоче, щоб Карло йшов на Москву, а він мабуть прямус на Україну. Це також небажаний і небезпечний зворот. Союзник добрий, коли він здалеку, а ввійде в край, і з союзника зробиться неприятелем, бо народ не любить чужого війська, якеб воно не було. Тепер не люблять Москалів, а прийдуть Шведи, то й їх не любитимуть. І не дивуватися. Якеб не було військо, а для народу тягар.

Гетьман умів думати і рівночасно, як машина робити звичайне діло: приймати звідомлення, давати розпорядки, підписувати канцелярські папери. Незвичайна енергія не покидала його. Пригноблення після невдачі не трівало довго. Він скоро приходив до себе і підносиив голову вгору... Ще наше не пропало!

Так було й тепер. Думки його йшли одною дорогою, а звичайна щоденна праця, праця вождя в таборі, котилася другими шляхами.

Гетьман вислухував жалоб на харчі, на оружане постачання, розглядав усякі непорозуміння між поодинокими військовими частинами, рішав, мирив, картав і карав, — скоро, вправно та бистро, що дивував усіх. «Голова!»—казали козаки, «Гетьман!»— доповідали старшини. — Великим умом

підтримував своє значіння. Боявся одного — старости.

Колиб так справді занедужав і знемоців, колиб одної днини почув, що він старий, не літами, а духом, що вже не має тої молодечої енергії, котрій дотепер завдячує так багато, о — тоді булоб погано. Гетьман навіть гадати не хоче, що тоді булоб, бо знає, що ніхто не розмотав би того клубка, який він тримає в своїй руці, ніхто не знайшов би виходу з великого українського політичного лябіринту, котрий він так довго будував.

* * *

Сонце гріло. Бунчук непорушно висів над гетьманського головою. Прапор не розвивався з вітром, не лопотів, як птах. Погода. Починається жара. Від коний і людей лягають фіолетні тіни, білі сорочки сліпучо вражають очі, червоні шаравари горять.

Гетьман дальше обходить широкий табор. Все щось нового й небажаного.

* * *

Ось там, на право, біля головних воріт якась суматоха. Счіпилися люди, гамір, крик, щось деруть, ніби мячем перекидаються. Здалеку забуваєш, що це люди, здається, ніби жеруться вовки.

Гетьман прискорює ходи. Підручний старшина біжить наперед. Тихо там! — гетьман іде!»

Гамір тихне. Козаки розступаються. Менше сміливі зникають у товпі, цікавіші стають кругом.

На землі рушається щось. Несміливо, крадьки підносить голову, — чоловік.

Очий йому не видно: кров і болото. Рукою протирає повіки і плює. Виплює зуб, один, другий,

— сильно побили його. Здивовано розглядається кругом, чому дальше не бють, лиш насміхаються з нього. Є з чого. Він тільки в сорочці і то в такій драній, що ледви тримається хребта. Все поздирали з нього, чоботи, жупан, шапку, пояс, — все. Тільки тая сорочка на хребті і в долоні з табакою ріжок. Того ріжка ніяк дати не хотів. Кусав, драпав як кіт, — тим ще гірше своїх напасників дражнив.

Побачивши перед собою старшину, а дальше цілий гурт з бунчуком і хоругвою, він дсгадується, що це гетьман надходить і що мабуть тільки й тому його й бити перестали. Набирає відваги. Хочє встати, але пригадує собі, що без шараварів, — соромиться, сідає, підбираючи ноги під себе.

«Защо ви так його збили?» — питає гетьман.

«Шпиг, ясновельможний пане гетьмане», — відповідають.

«По чім знаєте, що шпиг?»

Шлявся по цілім таборі, підслухував, підглядав, а як спитали, до якого полку і до якої сотні належить, то став крутить, назвав полк і сотню, котрої тут нема».

«Правда це?» — спитав побитого гетьман.

Цей на губу показав, що говорити не може, вся була в крові.

Гетьман головою покрутив.

«І зі шпигом так робити не слід. Треба його судові віддати, а не знущатися над чоловіком. Це ви зробили безправно і винуватих кара не мине. А що він це в кулаці держить?» — спитав гетьман і всміхнувся, бо шпитун виглядав дійсно сміховито. В одній сорочці, до котрої притискав щось граціозно, ніби не соромився своєї наготи, а боявся,

щоб йому не відібрали того різка, який йому з цілого маєтку залишився.

«Та це він ріжок з табакою має», — відповіли козаки.

«Тай табака якась диявольська, ніби перець у ній і вално. Хто спрібував, чхає, ніби носатина в нього. Він мабуть і не наш. Дряхлий, тіло м'яке і кість тонка, — чи не шляхтич який!»

Гетьман глянув і мусів признати козакам правду. Шпигун на козака не скидався. Казав йому дати шаравари і кобеняк і відвести до свого шатра.

Писареві тієї сотні, на котрій території збулося це кровопролиття, велів розслідувати справу й подати звідомлення до полкової канцелярії.

Вертаючи в шатро думав над тим, як тяжко втримати карність на війні, коли в таборі діються такі безправства. Поняття самосуду над злодієм, зрадником і шпигуном так глибоко вкорінилося в психіку народню, що важко вирвати його з корінем.

ШПИГ.

«Ось і він!» — сказав Орлик до гетьмана, наближаючися до окопів, які ділили гетьманову квартиру від решти табору.

Поміж двома сердюками стояв середнього росту чоловік, вже немолодий, з хитрими очима, що гляділи зпід лоба, як у зловленого до клітки звірка.

Він уже подобав на чоловіка, був обмитий і причесаний гладко. Тільки лиця поцарапані і голова світить плішами.

Побачивши гетьмана, поклонився низько, раз і другий, ніби хотів звернути на себе увагу, боячись, щоб гетьман не перейшов мимо і не казав його віддати під суд.

Гетьман глянув і — став. Здвигнув раменами, підняв високо брови і мало не крикнув з дива. Але зараз запанував над собою і тільки дав рукою знак, щоб сердюки йшли собі геть, а до шпига промовив різко: «Ступай!»

Цей втретє покійно похилився і налягаючи на праву ногу пошкандибав до шатра, з котрого гордо маяла хоругво з гетьмановим гербом. Гетьман з Орликом за шпигом ішли.

Орлик мовчав, але цікавий був, що це за птиця. Невжеж гетьман знає його?»

Гетьман підняв важку занавісу, впустив зага-

дочного чоловік й вернув до Орлика й Ломиковського.

Скоро вислухав їх і велів на заході сонця прийти з Апостолом, — побалакають.

«До побачення!»

Орлик і Ломиковський не відходили.

«Не спішіть?»

«А безпечно вашу милість оставляти сам-на-сам з непевним чоловіком?» — спитав Ломиковський.

«Нікому не кажіть. Це мій чоловік. Найпевніший у світі. Розкажу вам пізніше. Варти хай нікого в шатро не пускають, нікого! Прощайте!..»

«Свят, свят, свят!» — казав гетьман, подаючи Тринітареві руку. «Алеж потерпіли ви, отче, страданія і то не від ворога, а від моїх людей».

«За добре діло варт і муки прийняти».

«А вжеж, а вжеж. Але чого це ви так невважно йшли через табор?»

«На моє нещастя сотня, яку я назвав, що ніби то до неї належу, відійшла кудись з табору і це було причиною мого страдання. Але це ніщо. Хто терпен, цей спасен. Волосся відросте, жаль тільки зубів. Здорові були».

«Ще й який жаль. Добрі зуби, той жолудок добрий, а добрий жолудок, це основа здоровля. А до того тепер такі часи, що іноді й кусатися треба», і гетьман усміхнувся, показуючи свої здорові, білі зуби.

«Сідайте, отченьку. Вас таки добре потурбували. Ов, ов, ов! Тут вино, а отсе пиріжки. Живіться. Зі страху мабуть зголодніли».

«Все, що мав, вителепали з мене. Добре, що душу лишили».

«Козаки, як вовки, не хотів би я їм попастися в руки».

«Я теж удруте не рад би. Добре, що з цієї халепи вийшов. Алеж бо били!»

«Били?»

«Ой били, ваша милосте, ой били», — ляментував патер.

Нараз гетьман, ніби щось пригадав собі і зжахнувся? «А листи? Чи не відібрали в вас також і листів? Ради Бога, кажіть!»

Патер побожно зітхав, схрестовуючи на грудях руки.

«Говоріть!» — наглив його гетьман. «Требаж їх пошукати, заки попадуть комусь у руки, що знає латинську мову».

Патер хитро підморгнув очима.

«Отже?»

«Отже лист тут...»

«Де?»

«На плечах, милосте ваша, на плечах».

«Як то на плечах?»

«Виписаний на голому тілі. А в ріжку не табака, а порошок. Треба ним обмити спину, а тоді ваша милість прочитають власноручне письмо його королівської милости Карла XII».

«Тому ти так, отченьку, боронив цього ріжка».

«А вжеж, що тому. Без нього й письма не відчитаєш».

«Ну», — здвигав раменами гетьман, — «чого вже люди в тій війні не вигадують, дальше й найбільша осторожність не допоможе, хто хоче перехитрити, — перехитрить».

«Спосіб на спосіб, аж дійде до того, що війна стане нонсенсом».

«Почекаємо ще трохи», — сміявся гетьман. «Відколи світ, відтоді й війна і поки його, поти й війни. Дурний, хто вірить, що людей можна перетворити в ангелів. Але ви, отче, кріпиться, їжте й пийте, бо хоч який ми маємо респект перед духом; але й тілу треба його т р і б у т у м віддати».

«Віддайте кесареві, що кесаря».

«А вжеж. Так ото *festina, venerabilis frater*, а то мій терпець урветься. Дуже я цікавий, що пише *Carolus rex*».

«Добре пише», — відповів, заідаючи смачні піріжки Тринітар.

«Гадаєш?»

«Знаю, ваша милосте. Ваша милість будуть вдоволені своїм покірним слугою, котрий перетерпів страсти і мало що не був умертвлен за свою вірну службу».

«Яка служба, таке й возмездіє, отче. Гетьман Мазепа розуміється на речі».

Тринітар припіднявся з місця. «*Gratias ago magnificentiae vestrae*».

«*Ergo, ad rem!*» — сказав гетьман, підводячи патра до своєї умивальні.

«В давнину гостям ноги з дороги мили, а гетьман своєму гостеві змиє спину».

«Добре, що не голову. *Carolus rex* хотів мені на голові писати, на тонзурі. Та я не дав. Тонзура, річ свята. До того, хоч як її прикрий, може вилізти на верх і тоді був би самої більшої скандал».

«І билиж би козаки, пізнавши патра».

«Ой билиж би, милосте ваша!»

«Обнажай тілесо своє, преподобний отче!»

ПІДПИСАЛИ.

Гетьман Мазепа мав повне право бути вдоволеним з того, що вичитав на спині патра. Король Карло, йдучи слідами свого попередника Карла X Густава, гарантував гетьманові й українським станам *Jus totius Ucrainae antiquae vel Roxolaniae*, на цілій області, на якій є східна церква й на якій народ балакає окремою від московської і польської, українською мовою.

Це оновлення шведсько-українського договору з року 1657 було безперечно перворядним дипломатичним успіхом гетьмана Мазепа, котрий не вдоволявся станом свого теперішнього посідання, а невтомно прямував до об'єднання всіх українських земель, кажучи, що як летіти, то з великого коня.

Цей великий кінь і стояв отсе перед ним готовий до дороги.

Король Карло признавав Україну самостійною державою, а її гетьмана титулував князем і гарантував, що титулу цього і всіх йому належних прав не порушить. Війська шведські, які увійдуть на Україну, будуть оставати під начальним керуванням українського князя-гетьмана і всі українські землі, які добудуть Шведи, належатимуть до України. В безпеку, що Україна зі свого боку додержить договору, король Карло вважав потріб-

ним на час війни обсадити своїми військами городи Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву і Гадяч.

Крім писаних пунктів отець Тринітар передавав гетьманові від короля деякі усні інструкції. Від нього довідався Мазепа, що договірний акт виготовляє перший міністер короля Карла, граф Пішер і що при найближчій зустрічі цей важний історичний документ підпишуть оба контрагенти, себ-то король Карло XII зі своїми відповідальними міністрами і князь Мазепа з українськими генеральними старшинами.

Гетьман перехрестився тричі.

«Богові хай буде дяка».

«Во віки віков», — додав від себе патер.

«А тепер», — звернувся до нього гетьман, — «підеш, отченьку, до нори».

«Я?»

«Не бійся. Нічого тобі там не станеться. Це так про людське око. Поставлю сердюків на варті коло холодної, а в ночі покличу до себе, ніби то на допит, а вдійсности на вечерю. Завтра спічнеш, а там подумаємо, як діло повести далі. Кривди за свою службу не матимеш».

«Вірю».

Патер накинув на себе кобеняк, понурив голову, як винуватець і пішов під сторожею сердюків, котрих покликав гетьман, наказуючи їм, щоб добре стерегли цього чоловіка й не дали йому зробити ніякої кривди. «Щоб йому ніже один волосок з голови не злетів!»

* * *

Находили старшини.

Орлик і Ломиковський стояли біля окопів і палко розговорювали між собою.

Головною вулицею табору надходив прилуцький полковник Горленко. Козаки робили йому дорогу і здоровили. З бічної, перехрестної вулиці видно було лубенського полковника Зеленського. Йшов зі своїм писарем полковим, живо розкладаючи руками. На всіх помітне було якесь збентеження, мало того, — тривога. «Спішно їм приставати до Шведів», — казав гетьман. «Доведу до того, що зажадають від мене, щоб не казали пізніше, що це було мое бажання, а не їх воля і що гетьман самовільно на таке важне діло рішився».

Відсунув ворітця і підійшов до першої сторожі.

Сонце сходило з полудня. Табор був озолочений його блеском. Гетьман залюбки дивився на цей великий, живий образ, повний гамору і руху. «Січ» — погадав собі. «Що ти вдієш! Де не станеш табором, робиться з нього кіш. Не так, як у других арміях. Тут є своя традиція, свій темперамент, з котрим треба вождові числитися. Віддавати тих людей під московську команду, значить, відбирати їм охоту битися за отсе їхнє, власне життя. А який це вояк, що нерадо бється? Цар хоче мене зробити вождом над своєю кавалерією, а Карло віддає усі военні сили, свої і мої, які лиш будуть на Україні, під мій начальний провід. Це ріжниця. Ще й яка!»

Орлик і Ломиковський побачили гетьмана і кланялися йому. Гетьман рукою кликав їх до себе.

«Ось і Зеленський надходить, і Горленко», — сказав гетьман.

Ломиковський кивнув їм, щоб скоріше йшли. Ті прискорили кроку.

Зеленський відправив свого писаря і звитався з гетьманом. «Про що ти так зі своїм писарем балакав?»

«Не дають мені спокою, — щоб приставати до Шведа. Вже й козаки про те саме плещуть, прямо здурів народ».

«Все та сама пісня!» — сказав гетьман, — «будь ласка в шатро».

Перейшли перший переділ, у другім, гарно полтавськими узорами вишиванім, крізь малі прорізи, ніби віконця, падало ярке сонце й золотими квадратами лягало на піл, вистелений грубим, турецьким ковром.

«Ще нам Апостола бракує», — сказав гетьман сідаючи у складане, похідне крісло. «Сідайте, будь ласка», — запрошував гостей. «Пилипе, налий чарки, на сухо не добре говорити, в горлі дере».

Генеральний обозний і полковники вихилили спори чарки угорського вина.

Надійшов Апостол.

«Можемо починати», — сказав Орлик. «Говоріть ви, пане генеральний обозний».

Ломиковський відкашельнув. «Це, що перед хрилиною сказав лубенський полковник, суца правда. Прилипають до нас люди, як мухи до меду: переходить і переходить до Шведів. Боюсь, щоб ребелії якої не було, бо і козаки, і народ такої злоти до Москалів дібрали, що довше їх у вірности пареві не вдержиш».

«Ніяк не вдержиш», — потвердив Горленко. — «Мій полк прямо зубами скрегоче, гляди, і кинуться на царських драгунів».

«Козаків», — почав Апостол, підкручуючи свій химерно закарлючений вус, — «козаків можна

ще якось здержати, то карами, то нагородами, але що робити з поспільством по селах і по городах, коли там ніякого війська нема?»

«Ось з моїх Лубнів», — жалувався Зеленський, — «доносять мені, що там зазброєні товпи всіляких пяниць та гольтіпак спокійним людям проходу і прожитку не дають. Недавно тому таке товпище побило до смерти арендаря, а старшина ледви живий утік. Бочки розбивають, трунки розливають, усякі пакости чинять».

«В Стародубі», — притакував Орлик, — «не краще. Скоропадський пише, що там шевці, кравці, лимарі і весь чорний народ напали на тамошнього війта, пограбували його, з погребів закопане вино добули, попилися і Жидів потурбували».

«Що ще?» — спитав гетьман. «Приходіть з вістями Йова, страхайте мене!»

В голосі його відчувався ніби гнів, а ніби злоба.

Старшини прикинули. Не знали, чи вести балачку далше, чи перестати, щоб не гнівати ясно-вельможного.

«Чогож ви мовчите? — Не скривайте нічого, хай знаю, що діється під моїм регіментом, тепер, коли нам порядку треба і спокою. Кажі, прилуцький полковнику, що ти чув!»

Горленка вразив тон гетьманської мови. «Бачу, що милість ваша нерадо слухаєш нас, твоїх вірних старшин».

«Годі мені радо слухати, що після 20 літ мсєї важкої праці твориться таке безладдя. Говори!»

«Доносять, що в Мглині сотника до смерти приколотили і три дні в тюрмі тримали. Колиб не товариші сотенні, то живим не остав би».

«Це вже недобре», — зірвався гетьман. «Сотник, голова в своїй сотні, управитель її. Це діло треба прослідити. Безкарно такого бешкету не пустимо. Щож дальше?»

«Сміливість гулящого народу», — зважився забрати слово Орлик, — «переступає усякі межі закону, послуху, навіть респекту, для твоєї особи, пане гетьмане, належного».

«Щож такого?»

«Гільтаї на гетьманський замок у Гадячі напали, хотіли управителя вбити і розграбити добро, добре, що гадяцькі міщане до того не допустили».

Гетьман покрутив головою. Більшої вдяки сподівався я за мою працю для добра України».

«Це не наші люди», — потішав його Ломиковський, — «а московські. Московські втікачі й мародери наш народ бунтують. Приставайте, мовляв, до нас і разом грабуймо панів і старшин. Здовж Дніпра гуляють дві такі московські шайки, одна в вісімсот душ з Перебийносом во главі, а друга в тисячу з отаманом Молодцем. Гулящий народ, як вода, напливає до них і треба боятися, щоби з тих шайок другий Булавін не вийшов. В Полтавськім, Миргородськім, Прилуцькім, Лубенськім і Переяславськім полку, скрізь-скрізь неспокойно».

«Скрізь неспокойно...» повторив гетьман і почав пальцями бубнити по столі, що було знаком його невдоволення.

«Яка причина тим небажаним познакам видимої реbelieї?» спитав по хвилині.

«Є ріжні причини», — зважився відповісти Апостол. — «Хоч би та, що ми безнастанно в походах, а відома річ, як виглядає без хазяїна хазяйство. Але найважніше те, що народ невдоволений і то

не тільки в нас, але й у московських землях. Там бунти, і до нас бунтарський дух перекидається».

«Наш народ ніколи не був вдоволений», — перебив Апостолові гетьман.

«Це правда, але ніколи він без причини не бунтувався, а тепер тих причин багато і такі вони важкі, що й виповісти трудно. Милости твоєї відомо, — так і говорити не стану. Нівечать нас, винищують, обдирають і зневажають, не лиш народові терпіти, але й нам на такі знущання довше дивитися годі».

«Годі нам дивитися довше на те, що з Україною робить Москва!» — загомоніли гуртом.

Гетьман скорим рухом підвівся з крісла і глянув крізь віконця на право й на ліво.

Не було нікого. Лиш хоругов лопотіла з вітром, лотен шатра.

Здалеку гудів табор. Він мав свої турботи. Зазрим оком дивився туди, де жив гетьман і його старшини, не прочуваючи навіть, які то в них тяжкі турботи.

«Чогож ви тоді хочете, панове?» — спитав гетьман, вертаючи на своє місце.

Як на даний знак поставали з лавок. Обступили його, схвильовані, збентежені, трівожні. Всі нараз раді були говорити, жалуватися, виявляти своє задушевне бажання. Але привикли до того, що в розмові з Мазеєю треба бути поміркованим, що його ані криком не настрапиш, ні жалісливими словами не зворушиш, з ним треба балакати спокійно і розумно.

«Регіментарю і батьку наш!» — почав Ломиковський. «Відомі тобі наші бажання, але нам не ві-

домі твої задуми і від того нам важко двигати на своїх спинах тягарі наших урядів. Подумай собі, — з одного боку Москва нас кривдить і притискає, Москва посягає на наші права споконвічні, ми не певні ні своїх урядів, ні маєтків, ні безпечного пробування, з другого боку народ бунтується, городові старшини не в силі цієї реbelie опанувати, а ми, як той степовий вітер, кидаємо собою на право й на ліво, нині тут, а завтра Бог вість де, і ніякої надії нема в нашому серці, що воно до кращого йде. Колиб ми знали, що ти, ясновельможний пане гетьмане, загадав і постановив, то не ходилиб ми як у мраці, не бачучи дороги перед собою».

«Непевність трівожить людину», — підхопив Апостол.

«Хай буде, що хоче, щоб лиш знати що», — додав Горленко. «Соромно, що старшини твої і довірені тобі люди так само не певні й несвідомі завтрішньої днини, як останній чура з обозу».

Старшини хвилювалися, насилу здержуючи жаль.

«Як бачу», — сказав гетьман, — «ви недоволені мною. Так тоді — будь ласка!» — він підніс і назад на стіл поставив гетьманську булаву. «Будь ласка!»

В шатрі зробилося тихо. Чути було, як лопотіла хоругов і як здалеку шумів табор.

«Пішліть по полковників, що осталися вдома, вдарте в литаври, скличте раду і виберіть собі нового гетьмана. Я проти волі своїх старшин рейментувати не хочу. Може я старий, може мені й важко шукати нових доріг, може очі мої не довиджують, а уші не дочувають, виберіть собі другого, кращого

й молодшого, — будь ласка! Я вже своє відгетьманував, пора й мені спочити».

Нераз чули це старшини і за кожним разом бентежила їх така погроза. Нині більше, ніж коли. А що буде, коли гетьман дійсно рішився прийняти титул герцога й зажити на своїх маєтках?

Перед ними розкрилися чорні горизонти. Цар Петро, Меншіков, війна, і вони без гетьмана Мазепи, без того одинокого чоловіка, котрого шанує і перед котрим має респект грізний, невблаганий цар. Без Мазепи почалася б на Україні така анархія, що й погадати страшно.

«Будь ласка!» — повторив стукаючи булавою гетьман.

Апостол обхопив гетьмана за коліна.

«Батьку й добродію наш! Бог свідком, не хотіли ми вразити серця й маєстату твого. Не гнівайся на нас. Ми до шабель звикли, не до політичних розмов. Знаєш, ясновельможний гетьмане, що і між мною і тобою перше щось не наладжувалося, а тепер я тобі найвірніший слуга і товариш. Що прикажеш, сповню. І всі ми так, і не лиш ми, але й багато других. Розмар своє чоло, не карай нас гнівом своїм».

Гетьман мовчки обіймив Апостола і посадив його біля себе.

«Не гніваюся я на вас, панове товариство, а по щирости кажу, як що ви недоволені мною, так виберіть собі кращого від мене».

«З тобою, Іване Степановичу, хочемо жити й умерати!» — закричали гуртом.

«Так тоді, не пускайте своїх гадок заячими слідами, а кажіть, чого собі бажаєте, панове!»

Апостол потягнув Ломиковського за полу. Цей почав тихо, але різко. «Обіцяв ти нам, гетьмане, що як Богдан вивів Україну з лясцької неволі, так ти нас виведеш із теперішньої, щоб ми не загинули, ні під царем, ні під королем, лиш добилися волі».

«Обіцяв і хочу дотримати слова, так хай мені свідком буде Господь і Христос, наш Спаситель».

«А колиж ти нас виведеш, Іване Степановичу, як не тепер? Приставаймо до Шведів, і разом з ними доконаймо того лютого дракона, що присмоктався до України!»

«Приставаймо до Шведів, приставаймо!» — гукали старшини.

«Карло на Березину йде. Цар у трівозі. Скарби свої в Білоозеро казав вивозити, городи й села палити велів».

«Як Шведи увійдуть в Україну, залізно буде».

«Або тепер спасеш нас і визволиш від ворога нашого найлютішого, або ніколи!»

Гетьман два пальці до уст приклав: «Тихо, панове, ради Бога, тихо! З таким крамом мудрі люди не виходять на торг. Гадаєте, гав ловить Мазепа? Ох, якіж бо ви! Не вам мене учити. Добре я знаю, що роблю,—обезпечаюся на всі боки. Кождий з вас відповідає за свій полк, або за свій уряд, а я відповідаю за всіх. Історія всю вину звалить на гетьмана Мазепу. Не дай Боже невдачі, народ обплює мене і обкидає камінням. Я не живу з нині на завтра, я про будучність гадаю, розуміючи, що за всіх прийдеється колись відповісти перед судом божим, бо не лиш з вибору вашого, але і з волі божої я свій уряд дістав».

Гетьман схвильовано ходив по шатрі.

«Як діти пристаєте до мене: переходи й перехо-

ди! Легко це сказати, але важко зробити. Чи погадали ви про цей перехід? Колиб тут не було московського війська, то друга річ. А так, — вони стежать за нами, підзирають кождий крок. Зараз спитають: «а куди, а як, а чому?» Козаки розкинені по всім усюдам, їм прийшлосяб перебиватися насилу, щоб до нас добитися».

Старшини очима за гетьманом водили.

«Та не гадайте, що я не хочу послухати вас. Як що ви хочете, щоб зірвати з Петром і шукати собі нового, може й кращого союзника, так я поперек вашої дороги не стану, щоб ви опісля нарікали на мене. Прошу подайте мені на письмі своє бажання, ось палір, а тут чорнило. Будь ласка!»

Гетьман рукою показував на стіл. «*Clara pacta claros faciunt amicos.* Пишіть!»

Гетьман піднявся з місця. «Пишіть, панове, а я піду й відпічну хвилину. Втомився я».

* * *

Гетьман знав, що таке письмо це не легка річ. Історичний документ. Будуть перечитися. У всякого буде своя гадка. Не скоро зведуть їх докупи. Гетьман не хотів їм мішати. Пішов до третього переділу.

«Як же маю писати?» — питався Ломиковський.

«Пиши як розумієш», — відповів Апостол, — «прочитаємо і справимо. Не зразу Рим збудували».

Товариство замовкло на хвилину. Гусяче перо скрипіло по папері.

Апостолові важко було тихо сидіти. Взяв Горленка на бік і закарлючуючи вус шептав йому до уха: «Це треба нам було давно зробити. Боюся, чи не залізно».

«Краще пізно, як ніколи», — відповів Горленко.
«А щож наші жінки й діти?» — спитав Апостол. — «Як ми їх оставимо на пом'сту Москалям?»

Горленко задумався. «Треба буде і їх покликати до себе. Перейдемо разом, а як ні, то й залишити в якомусь городі, подальше від воєнного пожару. Та об тім ми ще побалакаємо з Іваном Степановичем. Він голова».

«А вжеж, що не хвіст, такий як Кочубей».

«Гей, гей, Кочубей!» — промовив Горленко і зітхнув.

«Такий богатир, такий пан і під кнут спину наставив».

«Бо дурний. Жінці пстурав».

«Жінку люби, та ума не губи».

«Отож і я кажу!»

Підступив до них Орлик. «Цитуйте, не мішайте генеральному обозному, хай пише».

«Я вже написав», — озвався Ломиковський.

«Так прочитай вашець», — відповів Апостол.

«Хай Орлик прочитає».

«Ні, ні, хто писав, той хай читає. Не всякий його письмо розбере».

Ломиковський читав. Зараз по першому реченню його спинили. Письмо починалося звичайною формою: «Ихъ царского пресвѣтлого величества войска запорозкаго генеральниі старшины и полковники».

«Так не можна», — казав Апостол. — «Тут діло не про царя, а про нас і гетьмана».

«Про Україну», — додав Орлик.

«Пиши: Наш ясновельможний і вельми ласкавий пане гетьмане і добродію».

Довго перечилися, заки справили письмо від початку до самого кінця.

«Прочитай ще раз ab ovo», — домагався Апостол.

Ломиковський насилу прочитав сильно посправлюваний і почерканий концепт.

«Що предложивши, зичим вашей ясновельможности доброго здоровля» — кінчив.

«Ні, так не йде! — завважив Горленко. — «Краще пиши: ,Що предложивши, наше вірно прихильное вашій ясновельможности засилаємо поздоровленіе»».

«І так ні», — противився Зеленський, котрий довго мовчав, ніби з останніми сумнівами борючись. «На мою гадку ось як слід написати: ,Сіє докладаеть, не тільки радячи, але і велиці просячи, жеби старшіи над нашим войском козацким будучіи не рознилися для своїх приват мислями своїми і один над другого чести своєї не приносили, але спольною братерскою вяжучися любовію, щирим совітом діло тое Божое, великое вкупі з регіментарем, паном гетьманом своїм орудували, котрому доброго і довготривалого здоровля і щасливого во всем поведенія заживати зичим і Господу Богу Оного в сохраненіе свое особенное із глибин душ наших щире йому вдячних поручаєм»».

Перечилися за чергу в підписах, аж і вирішили, щоб підписувати поазбучно.

Підписали.

«Фу! Тай утомився!» сказав Апостол, передаючи Горленкові перо. «Аз, буки, віди, глаголь . . . так, це на тебе черга».

«А тепер, хай писар гарно начисто перепише».

Орлик не згоджувався. Хто начорно концептував, хай і начисто пише.

«Ей, Орлику!» — наживував йому пальцем Апостол, — «щось ти мені нині дуже від усього відпрошуєшся. Чи не маєш ти, мосьпане, яких задних гадок і інтенцій?»

«Я?»

«Ти, Орлику, ти».

«От і вигадав миргородський полковник».

«Уважай!»

Ломиковський переписав на повному листі паперу і старшини підписали вдруте.

«Це для Івана Степановича, а чорновик хай Ломиковський для всякої безпеки сховає. На ньому теж наші імена стоять».

Розійшлися.

ПІДДАВСЯ.

Гетьман слухав, як гуторили старшини. Знав, що і як вони напишуть. Не важне. Важне, щоб написали. Хоче мати доказ у руці, що не самовільно поступив, а пішов за їхнім бажанням. Бог вість, як діло скінчиться, не завадить забезпечити себе.

Переговори з Карлом припинив був на деякий час. Через доноси Кочубея. Погано діло тоді стояло. Добре, що вдалось перехитрити царя. Потерпить Кочубей.

І гетьманові гадки пішли шляхами, до Батурина, Диканьки, до Ковалівки.

Пригадав собі своє довголітнє товаришування з Василем Леонтієвичем, як жива явилася перед ним Любов Хведорівна, побачив Мотрю... Мотре, сонце мов!..

Як недавно це було, а як далеко відійшло від нього! Мотря не його, а Чуйкевичева дружина. Видно, так Бог хотів. Не жалує того, що в Бахмачі було. Передвечірне сонце, осінний погідний день. Боже ти мій! Яка благодать—гарна й умна людина..!

Ні злости, ні помсти не почував у своєму серці. Хотів, щоб Мотря щасливою була. Але, чи буде? Ось і тепер, яка чорна хмара надвигається на її небо. Батька цар покарає. Як не дістав Мазепи, мусить

Кочубея скарати. Цар Петро нічого безкарно не пускає. Маєстат свій не тільки силою і умом підтримує, але й страхом. При помочі страху все в своїх руках держить. Деспот. Тільки хитрощами можна поборювати його. Цар Кочубея скарає на горло. Мазепі ніяк ратувати його. Або Кочубей, або діло. Діло від Кочубея важніше. Діло найважніше з усього. Для діла кожда жертва добра. Треба робити діло...

І гетьман снував далі свої пляни. Роздумував, як і коли перейти йому до Карла. Є два способи: або щоб Карло попрямував на Москву, або щоб скорим ходом увійшов на північну Україну і відрізав її від Москви. За шведськими тилами можна тоді підготувати край до великої зміни. Біда, що Карло не слухає нікого. Своім розумом робить. Вожд і філософ. Гетьман рад був як найскорше побачити його. Цікавий чоловік, — геній.

Невжеж їх у нас не було? А Хмельницький, Виговський, Дорошенко, — може й другі.

Тільки нашим бракує того, що чужим доля дає: авторитету й традиції. Карло хлопцем одно й друге дістав, наш чоловік мусить їх здобувати, нашому треба боротися за те, що другі готувим до рук разом зі скиптром дістають. У нас боротьба на всі фронти і тому така важка перемога.

Гетьман ніяк не може уявити собі українського Карла, ані Петра.

З тим і засипляє.

Це його щастя, що сон послухно приходить. Люди дивуються, коли Мазепа спить. Він працює не раз до пізної ночі, а скоро світ встає. Але ті дві-три години сну, кріпкого й безтурботного, сну, ніби на його власний приказ, покріплюють його. Нераз

у повозі притулить голову до подушки й засне так, як другий навіть на лебединих пухах не спить.

Цей добрий сон, один із секретів його молодечого вигляду.

Мазепа опанував свій сон. — силою волі...

* * *

Орлик двічі відхилив саранісу і двічі подавався назад. Гетьман спав, скинувши контуш і сап'янці. Біля його похідного ліжка лежало світляне віконце. Вечоріло.

Орлик ждав, аж гетьман покличе його. Кендзеровського відпустив, нікого не було в шатрі.

Генеральний писар тримав прохання старшин і думав.

Пригадав собі свою молоду дружину і своїх маленьких синів. Що станеться з ними? Вониж у Батурині. Колиб так Мазепина зрада виявилася скорше, ніж вєпіє спровадити їх до отсього табору, — пропали.

Орликові мороз пішов по спині. Невжеж він має право ставити добро і життя своїх найблизчих на нелепну ставку? Невжеж вірність гетьманові рід святіша від щастя його рідних дітей і коханої дружини?

Він пригадав собі ту ніч, коли гетьман, дякуючи сліпому випадкові, був приневолений розкрити перед ним тайну. «Йди і молися Богові, казав, ти молодий і по божому живеш, може Бог вислухає тебе. Молися, яко хочет Господь, да устроїт...» Хитрун! Усіх нас на шнурку водить, як хоче, так наструнить, а тоді: «Йди і молись Богу!»... Злість підступала до Орликового серця. Як може один чо-

ловік володіти таким великим гуртом? І то не товпою, а людьми як не образованими і вченими, так бувалими і досвідченими?

Бунтувався проти насили. Це, що нині робив гетьман з отсим письмом, це чиста комедія, — лицедійство, коли не лицемірство. Гетьман давно рішився, все своїм Богом чинить, а старшинами так крутить, що ніби то не він їх веде, а вони його провадять. Один чоловік усіми заправляє, всі під його дудку танцюють, усе вертиться, як він собі бажає. Старий, дряхлий чоловік.

Забував про добродійства, яких від гетьмана зазнав, — бунтувався.

«Велике діло, що мене з консисторського канцеляриста генеральним писарем зробив, першим при собі, значиться, чоловіком! Не будь у мене снаги, генерального пера не встромив би в руку. Але, що я таке при нім? Ні то син, ні то пахолок. »А підити, Пилипе, а зроби-но ти, Пилипе!« Так раз-у-раз. Знаряддя я у його руках, більш нічого. Послушне знаряддя в гетьманових руках. А як приманює мене! Все мені тую булаву показує, мовляв, по моїй смерті може вона тобі припаде, тобі, або Войнаровському».

Орлик хвилювався. Сердився, що гетьман заїздив перед ним свої звязки з княгинею Дольською. «Єзуїт Заленський і болгарський митрополит розстрига більше в нього віри мають, ніж я. А Тринітар?»

Орлик пригадав собі нинішню пригоду зі шпигуном, котрий ніби то в холодній сидить. «Але під

вартою, щоб йому волос з голови не злетів». Комедія, котра могла скінчитися трагічно. Чи не скінчиться трагічно ціла тая велика комедія, котру старий гетьман затіяв?

Раб бунтувався проти влади господина свого. Вічна залежність, безнастанний послух, повсякчасна тінь, у якій йому доводилося ходити, бо велитень Мазепа тую тінь на його постать кидав, проймали болем його палку, честилюбиву душу.

«Гарно! Регіментар ти еси, а ми підчинені тобі міністри, маємо слухати тебе і сповняти прикази твої вірно... Так скажи це. Не крийся, скажи, що ти деспот, що монархію з гетьманату робиш. А то він так мягко прибрав нас у свої руки і крутить нами, як куклами в вертепі. Танцюємо на його шнурку. Тю!»

Кинув Ломиковського письмо на стіл.

«Такі поважні старшини, а не бачать того. Пишуть, не знаючи, що він диктує їм. Наскучило дивитися на те. Страшний чоловік. Петро тілом, а він духом страшний. Духом своїм поневолює нас».

Орлик бунтувався проти перемоги Мазепаїного духа. Ще раз гадками в тую ніч вертав, коли від гетьмана з тайною на печерський двір побіг і гроші нищим роздавав, щоб молилися до Бога. Мало на якогось чоловіка не впав. Лежав серед дороги, як колода. І йому гріш у долоню вткнув. «Молися, щоб Господь устроїв усе по добру». Не прийав. Він не нищий. «А чогож ти тут лежиш?» «До Кієва вмірати прийшов. Вмерти не можу. Може тут Бог смерти мені пішле».

Хотів упевнитися, чи Київ ще наш. Подивитися на Лавру, на Мазепині церкві, на академію, гетьмана побачити хотів, Степановича Івана. Чи гетьманує він, чи антихрист?

Орлик до богодільні його відвів, а на рано до гетьмана попровадив.

Ще й нині тямить цей мент. Старий козак, що за Витовського, за Дорошенка і Сомка в походи ходив, за Мазепи праву руку втратив, підступив до гетьмана і доторкнувся до його одежі. Впевнився, що гетьман ще є. Мазепа руку йому подав: «Здоров був, батьку!»

«Доброго здоровля вашій милости у Господа прошу», — сказав і повалився трупом.

Орликові на цей спомин мурашки полізли по шкірі. «Духом своїм насилує нас. Такої жертви, як він, ніхто не жадав від козацтва. А слухають його. Навіть на Січі свою партію має».

Орлик горячий лоб до зимного стола притулив.

«Але й насилі кінець. Годі, щоб він нас до нещастя провадив. Нас — то ще. Але що винні жінки й діти наші? Ми, батьки і мужі їх маємо їх добровільно в руки московських катів віддати? Ні, ніколи й нізащо в світі! Такої жертви ніхто не сміє вимагати від тебе, навіть гетьман від свого генерального писаря ні!»

Орлик встав. «Щож тоді?..» питався сам себе трівожно... «Сказати йому це? Знищить чоловіка. Назве зрадником і бунтарем, прихвостнем Кочубея. Під суд віддасть...»

Найпростіша річ, — вбити. Лежить сам, нігде ні живого духа. Спить. Один, добре виміреним удар шпиглету і всій трагедії кінець. З шатра є потайник у балку, про котрий не знає ніхто. Можна вийти, вернути в табор другим боком і — кінці в воду».

Орлик гірко всміхнувся: Фантазії. Зрада Валештайнових офіцерів, український Хеб». Він неспосібний до того.

Чув жар в очах. Чи не яка недуга?

Прикладав руку до висок. Рука дріжала й була горяча.

«Всі ми, ніби в бреду. Він один здоровий, він один знає, чого хоче і що йому робити, отсей старий, дряхлий чоловік, що так опокійно спить за шовковою стіною, тоді як його генеральний писар, молодий і дужий Пилип Орлик з ума сходить. Кінець тому, кінець! Піди, кинь йому цей лист і скажи, що довше гратися в політичні піжмурки не буде. Складай перо й печать і йди собі від нього, до жінки і дітей, тиж муж і батько. А як непустить? Так в ночі вихопитися з табору і поїде геть, щоб не бути при ньому й не відповідати, як генеральний писар, за тую небезпечну затію...»

«Пилипе!» — почувся Мазепин голос з третього переділу. «Є ти там, Пилипе?»

Орлик встав, поправив пояс, пригладив рукою чуб, взяв Ломиковського письмо і відхилив занавісу. «Йди геть! Геть!» — приказував собі в душі.

Гетьман глянув на свого писаря, піднявся, сів на ліжку, очі в нього впиалив.

Орлик хотів видержати цей погляд. — не міг. Повіками зіниці накрив.

Турецькі узорі затанцювали на долівці, соняшні квадрати засустилися, як живі, гетьманська хоругов залопотіла, як крилами птах.

«Втікати, втікати, втікати!»

Ноги трималися землі.

Рушитися не міг.

Стояв у ногах постелі. Лист «дурницями» записаного паперу дріжав у його руді.

«Пилипе!» — почув м'який оксамитовий голос.

«Слухаю, милости вашої», — відповів, підступаючи до гетьманської руки.

Перед ним лежав гетьман Мазепа.

«Важко тобі, Пилипе. Гадаєш мені легко?» — казав гетьман, беручи Орлика за руку і притягаючи його до свого ліжка. «Сідай. Побалакаємо хвилину. Богато часу не маю, бо нині ще треба бачитися з Тринітарем, з отсим шпигом, знаєш».

Орлик сів на краєчку лавки. Голова йому горіла.

«Хвилюєшся?» — почав гетьман. — «Розумію тебе. Жінка, діти. Щож! Кажі. Коли в тебе сили нема, я не налягаю, іди до них. Важко мені оставатися без тебе, але не хочу, щоб Орлик в куропатву перемінився. Краще випусти його з клітки, хай летить».

Орлик віри ушам своїм не йняв. Чи справді він це чує, чи лиш йому в бреду верзеться.

«Кажі, Пилипе, кажі! Ще час. Ще можеш умити руки свої, як Пилат, простятъ тобі. За декілька днів може буде запізно. Рішайся!»

Орлик не счувся, коли коліна його опинилися на долівці, а голова припала до постелі. «Пане мій! Не проганяй мене від себе. Не гідний я ласки твоєї, не варт бути вірником твоїм, бо я лиш чоловік. Але — поборю я ворога в собі, не зраджу тебе, як жінці і дітям своїм щастя бажаю».

Почув долоню гетьмана на своїй голові.

«Не добру клятву проговорив ти, Пилипе. Щастя жінці й дітям своїм бажати і мені вірним оставатися, — не все одно. Родина — щастя, і служба вітчизні своїй — теж щастя. Подружити ті два щастя з собою, це вже за багато добра. Треба забути про одно, щоб другому служити. Я про все думав, Пилипе. Про жінок і дітей ваших теж. Не хочу їх безпомічними лишати, бачить Бог, як не хочу. Та чи зможу я захистити їх перед важкою рукою царя, котрий навіть Меншікова в злости не щадить, не знаю. І тому, жалуючи тебе, ще раз кажу, як хочеш, іди до них».

«Остануся біля тебе, Іване Степановичу, аж до смерти».

«Моєї?»

«Ні, свої. Так мені, Боже, допоможи!»

Гетьман підніс його і казав сідати.

«Щож там письмо?» — спитав нараз другим голосом, спокійним діловим. «Написав Ломиковський?»

«Покажи!»

Гетьман прочитав. «Оттут ще треба справити, Пилипе, щоб сумніву ніякого не було».

Подиктував в однім і в другім місці змінені речення в тій самій актовій мові, в якій зложено було

письмо і якою він писав свої універсали й листи до полковників і до старшин.

«Підеш до Ломиковського, щоб ще раз переписав це прохання і щоб завтра вранці приніс мені. Хай прийде також Апостол, Горленко, Зеленський і, розуміється, ти. А тепер зайди до холодної, виведи звідтам нашого шпига і достав його тут. Покич Кендзеровського».

Орлик розпрощався з гетьманом. Цей ще раз завернув його. «Яко хочет Господь, да устроїт. Пригадуєш собі?»

«Пригадую».

«А всеж таки маєш час до завтра, роздумай гарзд. Діло велике й важке. Якщо не почуваш у собі сил витривати біля мене аж до кінця, щасливого, або ні, так краще скажи і відпущу тебе».

«Витриваю, милосте ваша».

* * *

Кендзеровський перший прийшов. Поміг гетьманові вбратися і накрив стіл до вечері.

Робив це, коли гетьман не хотів мати ні чурі, ні служок біля себе, довіряв йому. Стародубського полковника свояк, дослугувався раніш біля гетьмана, до котрого приляг цілим серцем.

«Що чувати?» — спитав його гетьман.

«Нічого незвичайного. В таборі, як в улику шумить. Так перед кожним походом буває. Козаки хвилюються».

«Що кажуть?»

«Всячину торочать. Той клянеться, що на Шведів у степу наткнувся і ледви втік, другий Запо-

режців бачив, як із Січі до нас тягнули, третій короля Станіслава десь пізнав, — чого хто собі бажає, те й увижається йому».

Гетьман усміхнувся. «Нашим усе чогось нового захочеться».

«Надокучила Москва».

«І ти на тую нуту співаєш? А дух у таборі який?»

«Як звичайно, козацький. Молодики сумують, а старші розважають себе, і їх, то жартами, то чаркою».

«Розважають?»

«Розважають, милосте ваша».

Кендзеровський бачив, що гетьман не від того, щоб щось веселого почути. «Вчора був я свідком веселої приключки».

«Якої?»

«У вдарній сотні прилуцького полку гостилися старшини. Сотник Федір, випивши трохи, куняв. Нараз хтось гримнув: В удар! Старий сотник зірвався, вискочив з куріня, допав коня і сів, але лицем не до голови, а до хвоста. Товариство в сміх. Котрийсь із молодших і каже: „Ваша милість їдуть назад“».

Сотник страшно подивився на нього.

«Не знаєш, куди їду, так і знати не можеш, чи вперед їду, чи взад. Це одно, а друге, як треба, то поверну конем і поїду вперед, а третє, піді-но ти краще та купи мені табаки (він родом ізза Збруча й нюхає табаку). Насилу зняли його з коня».

«Краще жартувати, аніж сумувати, але ось і Орлик шпига веде».

Гетьман гукнув на шпига: «Увійди!».

Цей згорблений увійшов у шатро. Але як тіль-

ки опустила за ним занавіса, випрямив спину і латинським привітом повітав гетьмана. Кендзеровський подав зимну вечерю, і налив чарки. Гетьман відправив його з шатра з тим, щоб, як затрублять у таборі на сон, прийшов до нього.

Гетьман з Тринітарем по латинськи балакали. Гетьман дякував йому за корисну і справну вислугу, нагородив щедро і вгостив на славу.

«Діло добігає до кінця, а тоді пічнеться що лиш властива акція з новими союзниками. Поїдеш, отче, до княгині Дольської і перекажеш їй наш привіт і щире подяку. Завтра мої старшини довідаються правди. Нині я їх приготував до того. Покищо все складається щасливо. Старшини написали мені прохання, щоб я переходив до Карла. Завтра письмо буде в моїх руках».

Тринітар затирав руки. «Ad maiorem gloriam Dei. Все в божих руках, ясновельможний пане».

«А вжеж, що не в наших. Волі божої нікому не минути. Робимо, що можемо, совість наша спокійна. А тепер скажи мені, де гадаєш сю ніч ночувати? Я казав би, оставатись у таборі. Кендзеровський відпроводить тебе до Орлика. Це зараз недалеко від мене. Добре?»

«Як ваша милість прикажуть».

Гетьман добув зі скрині одяг, шаблю і шапку. Тринітар перебрався.

«І вперед і ззаду, хоч куди козак», — жартував Мазепа, повертаючи ним вправо і вліво. «І рідна мати тебе не пізналаб, такий молодець».

В таборі трубили на сон.

Пустіли майдани і мовкли вулиці. Над табором зоряна ніч розпинала свій великий намет. За та-

бором, якраз проти головних воріт на задуманім виднокрузі викочувався місяць, великий і червоний... «На розлив крови», казали вартіві.

Надійшов Кендзеровський. Гетьман велів йому провести гостя до мешкання генерального писаря.

Гетьман вийшов перед своє шатро. Здалеку дивився на табор, на курені й намети, на вози і коні, що вкрили собою широкі поля, аж геть під виднокруг.

Хто і пощо стягнув тих людей з цілої України, відірвав від землі і від родини, від звичайного життя? І що станеться з ними за місяць, за два? Чи багато лишиться в живих, а ті, що згинуть, чи гадають про те тепер, в ту зоршливу ніч, що так і тягне тебе в рідне село, у вишневий садок?

На чий зазов прийшли ті люди сюди, на гетьманський, чи царський? Свідомість їх пригнала, чи послух і мус, гроза царської карі?

Гетьман дивився на зорі, ніби відповідь у них читав. І вони розсіяні по небі, як у безладдю, а на ділі в карності і в порядку. І вони кружляють там, а тут люди, скрізь мус. Позбутися страху, визволитися з примусу сліпого і пройти свою власну дорогу, слухаючи розуму й совісті своєї — це найбільше завдання людини...

Гетьман глянув на місяць... Який же він червоний! Грізний!

Вернув у шатро і засів до своєї роботи.

Писав поза північ.

* * *

Десь далеко в хуторах і селах співали другі півні, коли нараз почувся тривожний крик. Гетьман підійшов до віконця. Вартіві стояли на своїх міс-

цях, але по вулицях бігли люди, одинцем і гуртами. Лускали чоботи, дзвеніли шаблі, лунали незрозумілі крики, зливаючися в один тривожний гул. Гармати підбігли до гармат, лаштували їх.

«Без мого окремого приказу ані одного стрілу!» крикнув до них гетьман. «Під карою смерти, зрозуміли?!»

До гетьманського шатра біг генеральний писар. Побачивши гетьмана спинився. «Прохаю милість вашу в шатро, — в потайник», — додав ледви чуто.

«Що такого?»

«Бунт».

«Де?»

«В прилуцькому полку почався. Скрізь по таборі піде».

«Де обозний?»

«Обозний сотні на вдар готовить».

«На вдар?»

«Щоб придавити бунт».

«Що ви це? На вдар? Битву робите в таборі? Подуріли!»

Сердюцькі відділи виступали зі своїх курінів і окружали майдан, на котрім стояло гетьманське шатро. Тихо, скоро, справно. Ніби живий мур виставив кругом гетьманської домівки.

На право від головних воріт клекотіло. Гадав би хто, повинь прориває греблю і грозить потопою табору. Вже й стріли починали лунати, а по них пронизливий крик.

Ломиковський відмежовував певними й вірними сотнями прилуцький полк від решти табору.

На кордон напірали; він хитався, то подавався взад, то випинався вперед.

Козаки з других полків, що забарилися були в

Прилучан, хотіли вертати до своїх, їх не пускали, гадали, що бунтарі, приходило до рукопашного бою... Крик, шум, рев...

З бічної вулиці біг Апостол. «Ваша милосте», — говорив задиханий, — «не експонуйте себе! Благаємо вас, Іване Степановичу, іти в шатро! Табор нездисциплінований, люди непевні, товпа». Брав гетьмана попід руки.

«Лиши! Не піду! Чого хочуть?»

«Всіляко кажуть. Хтось вість пустив, що гетьман військо покинув, — утік».

«Коня!»

«Милосте ваша, стійте!»

«Коня мені в цю мить!»

Привели три.

Червоний місяць зайшов, небо хмарилося, в таборі робилося темно.

«Посвітити мені!»

З шатра винесли кілька смолоскипів, запалили, підняли вгору.

Гетьман скочив на коня, праворуч Апостол, ліворуч Орлик.

«Перша сердюцька сотня зі мною!» — подав приказ.

Гаркнули бубни, залунав тупіт чобіт, білий гетьманський кінь гордовито ступав.

Смолоскипи, як огненні бунчуки маяли над головою.

Спинилися біля кордону, який насилу вдержував Ломиковський.

«Нас зрадили!»

«Нас продали!»

«Москалям на знущання!»

«Віроломники, торговці! — Де гетьман? Пускайте нас до гетьмана!»

«Я тут!» — озвався нараз гетьман, висуваючи свого білого коня вперед.

«Милосте ваша, не експонуйте себе!» — благав його Апостол.

Орлик вхопив гетьманового коня за уздечку.

«Пусти! Зі смолоскипами тут! Овітїть, хай бачать темняки, невірні Фоми, — хай бачать, — бешкетники, що я ще не втік, ані не заковяз зі страху перед ними. Доторкайтеся мене, впевніться, що це Іван Степанович, не кукла, котрою обдурюють вас. Чогож ви стоїте крикуни, бешкетники, ревуни безсоромні? Чого дивитеся на мене? Горляйте, ревіть, покажіть, які хоробрі!»

Передні мовчали. В задних рядах озивалися ще несміливі погрози, як по бурі громи.

«Гарчиш, як зпоза плота собака! Виходи наперед, хай побачу тебе, бо певно ще у бою не бачив. У власному таборі воювати хочеш, — лицарю безіменний, виходи!»

«Гетьман, гетьман!» — загомоніло кругом.

Товпа хвилювала. Ставали навищипиньки, щоб глянути в гетьманське обличчя.

«Він...»

«Іван Степанович».

«Не втік».

«Не передав нас Москалям».

«Хай живе гетьман Іван Степанович!»

«Хай живе!»

Перша сотня прибічного сердюцького полку вдарила в бубни. Гетьман скинув шапку з голови.

«Козаки! Бешкетів у таборі не стерплю. Не рейментую над язикатими бабами, а козаків про-

ваджу по волю і по славу. Кому зачочується ребелій, кого сполошиш бабською сплетнею, як віхою невїдженого коня, — хай іде з табору, геть, до повних мисок, на теплі запічки, до сидниць. Мені трусів не треба, мені треба козаків таких, як були за Острияниці, за Наливайка, за Гуні, за батька Хмельницького, Виговського, Дорошенка, таких, як ті, котрими я рейментував досі. Гетьманське слово даю, що нікому за це волос з голови не спаде, може йти, але зараз, у цю мить, поки я тут. Хай бачу тих, що остануться біля мене, готові так само, як і я на дальші труди, походи, бої, на рани і смерть за нашу віру святу, за вольности козацькі, за жінок, дітий, батьків і сестер, за Вкраїну, її добро і славу. Хай нинішня тривога, як лопатка у руці хазяїна відвіє половину від зерна, бо з половиною нема мені чого возитися. Виходіть!»

Товпа подавалася взад, дальше. Між нею і білим конем росла широка смуга, озарена червоним світлом смолоскипів, з котрих на стоптану мураву скапувала перетліла смола.

Товпа втікала перед білим конем і перед очима гетьмана, що росли й пламеніли, як зорі, як смертоносні кулі вилітаючі з цівок. Влучали, разили, спричинювали біль. Біль сорому, глуму, згідливої наруги. На смугу між білим конем і чорною товпою не виступав ніхто.

«Нема таких?»

Тишина.

«Нема таких?»

Відгомін повторює: та-ких!

«Втрете і востанне питаюся вас, панове козаки, чи нема між вами таких, що завтра спроможні зро-

бити новий бешкет, новим соромом обезславити наш останній козацький табір?»

«Нема! Нема! Нема!» — загомоніло кругом.

Гетьман шапку знову з голови скинув, на право й на ліво нею майнув: «Вітаю вас, що обіцяли доховати віри батькам своїм, вітаю козаків українських, котрих обіцяюся повести крізь огонь і воду по добро і славу. І знайте, скорше місяць відірветься від неба, ніж я покину вас!»

«Хай живе Іван Степанович! Хай живе гетьман!»

«Спокійно й карно розходіться по куріням своїм. Ніхто за нинішню тривогу не буде відповідати. На це вам моє слово».

«Спасибі, батьку наш!»

«Але, як що ви ще раз зважитесь заколот який піднімати, покараю гостро, безмилосердно, за нині і за той раз. Розходіться!»

Білий кінч стояв на чорнім майдані, поки останній чоловік не зійшов із нього.

Меркли зорі. Лягали поранні імлі. Проймаючий вітрець потягав від лугів.

* * *

«Звичайний інцидент», — казав до Апостола гетьман, — «а панове-товариші реbelieю з нього зробили. Доброї ночі вам. Заходьте вранці до мене».

ГОДІ.

Ломиківський, Горленко, Апостол і Зеленський ранним ранком ішли головною вулицею табору, прямуючи до гетьманського шатра. В таборі було спокійно, як ніколи.

Козаки милися, кормили коний, дехто мовив поранню молитву.

Нігде ні сліду вчорашньої тривоги.

Деяка була зломана шабля, втоптана в болото шапка, відірваний від жупана рукав, позапрятували і кров попритрушували землею.

«Тільки зуб не один у болоті остався», — завважив Данило Апостол.

«В козака зубів повна губа, як вибють два-три, не почує».

Гетьман дожидав їх у шатрі.

Гладко вибритий, гарно вбраний, вітав їх своєю звичайною усмішкою.

Ломиковський добув в киреї зложений удвоє великий лист паперу.

Гетьман прочитав його уважно. «Тепер гаразд. Усе, як слід, виразно і ясно. Знаю, чого хочете від мене і постараюся зволити вашу волю».

«Не нашу, а й свою».

«Рад буду, як що ваша воля моєю стане. Підпишіть же тепер».

Поклав лист на столі, старшини підписували, як учора.

«Так. А тепер принеси, Пилипе, Євангеліє і хрест, знаєш, котрий».

Апостол заглянув до одного й до другого переділу шатра, — не було нікого.

Зеленський заирнув крізь віконця, — ні живого духа крутом.

Горленко викресав огонь, роздмухав чир і за-світив свічки.

Святочний настрій запанував у гетьманському шатрі. Крізь віконця, заслонені шовковими тонкими занавісками, пробивалося поранкове сонце. Блідо горіли свічки. Полинялими красками розцвіталися вишивані на шовках квіти.

«Присягніть на святе євангеліє і на хрест з часткою животворячого древа, що це, що написали ви мені, написали свідомо, щиро і що не відступите від того ніколи й за ніяку ціну, а так само і не відступите від мене, коли я згідно з бажанням вашим перейду до короля Карла».

«Присягаємо!» — повторили за гетьманом, підносячи праву руку вгору, і поцілували хрест і Євангеліє.

«А тепер і я, гетьман Іван Степанович Мазепа, присягаю вам, старшинам моїм, у слухний час перейти з вами на бік і під протекцію його милости короля шведського Карла XII, щоб визволитися з неволі московської і зробити Україну незалежною державою. Так мені, Боже, допоможи...»

Гетьман уста до Євангелія і до Христового Розп'яття приклав.

Скінчили.....

Зеленський погасив свічки, Орлик сховав Євангеліє.

Гетьман просив старшин сідати. «Не гошу вас, бо ще рано».

«Рано і непотрібно», — відповів Ломиковський. «Після такої хвилини краще постити й причащатися».

«Важна хвилина!» — докинув Апостол.

«Преважна», — повторили й другі.

«Може», — казав гетьман, — «важнійша навіть від коломацької ради. Не важко бо прийняти до рук булаву, а важко її щасливо донести до гробу. Під нову державу основи кладу. Поможіть мені. Як не підставимо спин усі враз, і хата впаде, і будівничі згинуть. Побе. Так нераз бувало».

«Не бісурмени ми, додержимо присяги».

«Я також. Вірте!.. А тепер, як своїм одномишленникам і співробітникам, кажу ваш, що в мене є посол від Карла».

«Від Карла?»

«Від Карла XII, шведського короля, його милости.. Цей шпит, що його вчора мало не роздерли козаки, — чули?»

Всі, як сиділи, зірвалися з місць.

«Іване Степановичу!»

«Батьку ти наш!»

«Посол від шведського короля?.. Боже!»

«Кажі, з чим прибув?»

«Що каже король?»

«Чи бере нас під свою протекцію?»

«Не під протекцію бере, а іваранцію самостійної держави дає», відповів, заспокоюючи їх гетьман.

«Самостійну державу іварантує Карло? Невжеж це правда? Не жартуєш ти?»

«Король Карло з військом на Україну прийде. Поможє нам визволитися епід власти Петра. Українські землі, які вкупі відібемо собі, до нас придуть. Усі українські землі належатимуть до одного українського гетьмана-князя, ціла Україна під одною булавою заживе».

«Ціла?»

«Неподільна. Карло ні гербу нашого не нарушить, ні титулу. Королівське слово дає. Його міністер, Піпер, документ укладає».

Старшини гетьмана за ноги обіймали. «Батьку ти наш, спасителю наш добрий!»

По руках цілувати хотіли. Один другого обіймав.

«Не лобзаніє ти дам, яко Юда», — казав Апостол, хлипаючи в гетьманових обіймах.

«Воскресенія день і возвеселимся людіє», прочитував Зеленський.

«Кінець діло хвалить», — втихомирював їх гетьман. — «А це лиш початок, хоч і добрий. Подбайтеж, щоб і кінець був гарний».

«Гаразд!» — відізався гетьман. — «А тепер побалакаємо про діло. Сідайте. І слухайте вважно».

Посідали і гетьман почав:

«Того, що знаєте, нікому покищо не кажіть. Покищо треба нам тайну тримати. Але близьких собі людий наструнюйте відповідно, прихильно до Карла й до Шведів. Требаж їх зустрінути не як ворогів, а як союзників наших».

«І наструнювати не треба. Самі люди того хотіли».

«Шведи, що придуть на Україну, будуть під своїми генералами, але під моїм начальним командуванням, платню даватиме їм король Карло, а хар-

чі ми. Це не-аби-який тягар. Треба подбати, щоб не бракло харчів».

«Подбаємо».

«Королівським військам для воєнних операцій і для запоруки, що ми додержимо угоди, треба віддати городи: Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву і Гадяч».

«Віддати?.. А тож то як? Навіть гетьманову столицю Батурин віддавати?»

«Тільки на час війни. Король гваранцію дає не рухати нашої землі, титулу, гербу, прав і привілеїв наших».

Заспокоїлися.

«Карлова перемога, це визволення наше. Розум велить усіма способами помогати йому до перемоги. Треба Дон прихилити до Шведів і калмицького хана Люку з усіма його полчищами. Для нас ще й тая користь, що краще їх зробити союзниками, ніж ворогами».

«Борони мене, Боже, від приятелів, бо з ворогами сам собі дам раду», — завважив Апостол.

«Пословиця не до кожного випадку підходить», — відповів на те гетьман. «І твоя тепер не годиться, бо на всі сторони воювати ніхто не може. Слухайте могого пляну. Він такий. Король Карло повинен з одною армією простувати до Москви, а інші сили післати на Петербург. Зруйнувати його, забрати землю новгородську та псковську, щоб приневолити Петра податися в північні надволжанські землі, де земля не так родить, як від Москви на південь. Випертий з укріплених городів цар мусітиме прийняти баталію в чистому полі, а в чистому полі його салдати проти хороброго шведського війська не устоять».

«Ніяк не устоять», — притакнули старшини, починаючи балачку над воєнним пляном. Був це предмет найлюбійший їх серцю. Запалювалися і забігали в подробиці, яких до загального пляну годі втягати. Гетьман не перебивав. Хай вибалакаються. Даром такі розмови не минають. Можна з них дечого навчитися.

«А ми?» — спитав Зеленський. — «Яке наше pensum, гетьмане?»

«Наша річ відбивати українські землі і прибирати їх до наших рук. По чуже не підемо. І в себе роботи багато. Шведському війську, як знаєте, маємо давати харчі, а воєнні наші операції залежатимуть від головного пляну, на котрий згодиться Карло. На нині хіба досить. Дякую вам. А язик за зубами добре держіть, бо цар не спить».

«Царський кнут, як меч Дамокля висить над нами».

«Відсунемося від нього».

«Краще зломити його».

«Цар, стиснутий з ріжних боків, попросить Карла о мир».

«І підпише пункти, які він подиктує».

«Поки підпише», — завважив гетьман, — «треба написати до нього. Годиться привітати царя з днем Петра святого, це тезоіменство його. Побажаємо йому вікторії і таке друге».

«Чеши дідька зрідка», — усміхнувся Горленко.

«І ще одно. Відомо вам, чи ні, що цар велів нам двигнути табор під Київ і ждати там, аж до другого приказу».

Старшини здивувалися. Зачували, що приказ такий прийшов, але від гетьмана вчули його вперше.

«Підемо?» — спитали всі враз.

«Будемо поспішати помаленьку», — відповів усміхаючися гетьман. «Не зашкодить пройтися».

* * *

Біля воріт спиняла когось варта. Гетьман післав довідатися хто.

З Києва гонець від Веляминова Зернова.

«Зернов, це той, що Кочубея віз. Певно щось про його діло переказує», — завважив Орлик.

«Про Кочубея?» — повторив гетьман і нахмурило чоло. «Це не гаразд. Нічого доброго з того діла не вийде, чує серце моє».

«Сам собі винен», — завважив Зеленський.

«Перейдіть, панове-товариші, до моєї відпочивальні, а я гінця в першому переділі прийму», — сказав до старшин гетьман.

Переійшли.

Апостол хвилювався.

«Журишся сватом?» — пристав до нього Ломиковський.

«Невжеж тільки ним? — Ціле це діло вельми небезпечне. Бог зна, як воно скінчиться».

«Будемо борониться».

«Але як?»

«Один за всіх, а всі за одного. З нами гетьман».

«Тільки й потіхи, що він».

Пильно поглядали на занавісу... Не розхилилася.

«Довго гетьман бариться».

«Колиб не щось лихого».

«І на найгірше треба бути готовим».

Увійшов гетьман. В правій руці тримав письмо, ліву за пояс ховав, щоб не показати, що дріжчала.

Старшини очима до уст гетьмана прилипали. Він мовчав.

Мовчанка робилася нестерпно довгою.

Над шатром лопотіла хоругов. Її кінці попали на віконце, і в шатрі зробилося тьмяно, ніби хмара повисла над шатром.

«Царський суд присудив Кочубея й Искру на смерть. Цар присуд ствердив», — сказав гетьман. Голос його звучав виразно, але придавлено.

Апостол відвернувся до вікна. Не крутив закарлюченого вуса, не підносив лівої брови, стояв, як мур. Ніхто не відзивався до нього, хвилину всі мовчали. Шанували його жаль.

«Вічний упокой даруй, Господи, неспокійній душі Василя Леонтівича», — прочитав Зеленський.

«Вічний упокой йому й Искрі», — підхопили другі.

«Хоробрий був козак».

«Аж на старість лихий його опутав».

Апостол шукав своєї шапки.

«Ось вона, пане полковнику», — подав йому Горленко. «Йдеш?»

«Піду пройтись».

Розпрацався.

* * *

«Жаль миргородському полковникові свогого свата», — завважив Ломиковський.

«Все воно свій чоловік... Колиж їх скарали?»

Гетьман розгорнув лист. «Ще не скарали. Саме повідомляв мене Зернов, що обох донощиків на царський приказ до Києва привіз. Цар доручає мені езекуцію Кочубея і Искри».

«Велика честь!»

«І я так гадаю. Велика мені честь сповняти такий приказ. Невжеж я кат? Судити не давали, а на горло карати кажуть. Ніби то в мене мордівня яка, чи що!»

Гетьман сердився. Долішня його губа тряслася. Чоло то морщилося, то вигладжувалися складки. Аж сів і лице лівою рукою накрив.

«Гей, гей Кочубей!» — зітхав Горленко. «Такий знатний старшина і на горло карають. Оставляй маетки, землі, гроші, усяке добро і голову на колоду клади».

«Щастя його, що в Москві не карали. Там умертвлюють помаленьки, щоб посмакував, що таке смерть».

«Дикуні!»

«А як же ти, пане гетьмане, зробиш?» — питався Зеленський. «Скараеш, чи ні?»

«Власне з думками бюся, карати, чи ні? На всякий спосіб пішло по них і спроваджу тут».

«Зроби так. Хай не знуцаються над козаками. Погано зробили Кочубей і Искра, що в донощики пошились, а всеж таки вони колишні товариші наші. Як треба покарати, то покарати, але знуцатися не слід. Це не по людськи».

«Про знуцання і бесіди нема», — тер чоло рукою гетьман, — «думаю, чи не ратуватим їх».

Старшини переглянулися по собі. Пригадали собі ту велику небезпеку, на яку виставляв їх Кочубей. Розуміли, що колиб цар повірив був у донос, то покарав би був на горло не лиш гетьмана, але й усіх вірних йому старшин. Так звичайно робили царі виходячи з того заложення, що гетьман радиться своїх старшин і тому вони вкупі з ним

мають відповідати. Ні одного з них не було б нині на світі. А жінки їх, а діти? Чи не подумав об тім Кочубей? Не тільки думав, а може й хотів. Він і його дружина, горда Любов Хведорівна. Помилувати Кочубея, значиться, і на будуче виставляти себе і діло на нову небезпеку. Хто раз ступив на таку дорогу, цей не заверне з неї. Доносив цареві, побіжить з доносом до короля. Натура вовка до ліса тягне.

Довго думали старшини.

Гетьман, ніби заснув.

Ніхто не догадувався його гадок, його важкої боротьби між розумом і серцем.

Серце пригадувало Мотрю, розум казав покінчити раз із Кочубеем. Поки його, поти й небезпеки. Що значить донощик Кочубей супроти діла, на котре рішився гетьман!.. Хай гине!.. «Спасай його!» — благав голос, що нагадував Ковалівку, Бахмач, останню любов, як останній погідний день осінний.

Не міг рішитися, рішення віддав старшинам.

«Що мені робити з Искрою і Кочубеем? Порадьте, кажіть! Як скажете, так і буде».

Питання заскочило старшин.

Зеленський: «Маємо їх судити?»

Горленко: «Ніби так, тайним, товариським судом».

А Ломиковський: «Треба виконати присуд».

«Конче?» — спитав гетьман.

«Так».

«Чому?»

«Бо не виконати, не можна».

«Але можна зробити так, щоб і виконувати не було на кім».

«А як знов до Москалів підуть? Чому ж не втікали, заки їх арештовано? Мали час. В Осіпова протекції шукали. Берім таке. Ми переходимо до Шведів, Кочубей та Искра остаються на Україні і — тріюмфують. Цар нагороджує їх, вони все до своїх рук прибірають. Подумати тільки, що станеться тоді з родинами й маєтками близьких тобі людей».

«А з воєнного боку», — почав Горленко, — «ще гірше. Залишиться таких двох визначних старшин як Искра й Кочубей. Кочубей знає всі ходи й переходи, всі наші секрети. Підіймуть народ проти тебе, счиниться нова домашня війна. Годі милувати їх».

«Не знаю», — відповів гетьман, — «чи цар мені їх до помилування пропозити. Мабуть ні. Мав би милувати, помилував би сам. Цар тільки присуд виконати велить, тут для більшого постраху, щоб ніхто на гетьмана доносити не важивсь».

«Отож то і є!» — підхопив Ломиковський. — «Кара на Искру й Кочубея піднесе авторитет гетьмана в очах старшин і народу. Може це і здержить не одного від подібного кроку. Будуть бояться. А пустиш, чи дозволиш виховзнутися їм зпід меча Теміди, так скажуть: «можна доносити на гетьмана. Не карає».

Гетьман бився з гадками. Пригадувався йому Пилат і вмивання рук. Не хотів того. Шукав якоїсь розв'язки. «А колиб я здержав езекуцію і від себе царя о помилування прохав, — як гадаєте, панове?»

Ломиковський стояв на своїм: «Того ніяк не годиться робити. Цар може наново розглядати діло, може й нас покликати на суд, а в першу чергу Апо-

стола. Не знаю, чи видержить хто катування московські, а говорити на мучках є тепер що».

«Це правда, є тепер що зізнавати», — притакували старшин.

«А винен же Кочубей, чи ні?» — спитав нараз гетьман.

«Перед царем — ні, перед Україною — так».

«Щоб придобритися цареві, зраджував наші тайни».

«Свого гетьмана продавав».

«Давнього товариша й добродія».

«Що дякуючи йому дійшов до мастків і значіння».

«Треба раз покінчити це діло».

«Треба».

«Треба».

Всі притакували, один Орлик мовчав.

«А твоя гадка яка?» спитав його гетьман.

«Моя річ, ваша милосте, писати. Хай говорять старші».

Гетьман глянув на свого писаря зпід ока.

«Молися, Пилипе, яко хоцет Господь, да устроїт».

Орлик очі спустив.

* * *

Гетьман відпустив старшин і лишився сам.

«Значиться, треба покарати. Важко».

Нараз пригадав собі Чуйкевича. Не слід, щоб він був у таборі. Він же Кочубеїв зять. Казав покликати його.

* * *

«Ти не жінка, а козак. Не потрібую тайти перед тобою правди. З тестем твоїм погано діло стоїть».

Цар хоче скарати його на горло. Присуду я ще не читав. Може він і не такий то жорстокий, Бог ласкав».

Чуйкевич мовчав. Дивився перед себе. Гетьман глянув на його і продовжав: «Тесть твій завинив. Не передімною, а перед справою. Доносом своїм міг на цілий край стягнути велику біду, міг поспувати всі наші сподівання».

«Міг», — potwierдив Чуйкевич.

«Жаль мені тебе. Хоч вчинок тестя на зятя ніякої тини не кине, а всеж таки прикро, бо це тесть. Розумію і спочуваю тобі».

Гетьман подав Чуйкевичеві руку. «Ще більше жаль мені твоєї дружини. Цеж донька, котра всеж таки батька свого любила. Не треба її самою в такому горю оставляти. Ідь у Батурин, розважай, потішай, кріпи. Скажи, що гетьман жалує Мотрю Василівну і спочуває її горю, але, бачить Бог, — для загального добра треба завдати івалт своїм почуттям особистим».

Чуйкевич поклонився.

«Ідь тоді зараз, таки нині. Возьмеш козаків, десятків два, Батуринців. Дорога не близька, поспішай. Ломиковському скажу, щоб вирядив тебе».

А помовчавши хвилину: «В Ватурині маю для тебе роботу. Слухай!»

«Слухаю милости вашої».

«Батурин резиденція наша. У війні всяко з резиденціями буває. Вони в першу чергу виставлені на небезпеку. Там усякого мого добра чимало. Дам тобі повновласть порядкувати ним. Що можна добре в землю зарити, або замурувати зарий і замуруй, що ні — приладь, щоб скоро можна на палуби покласти. Опіці Божій поручаю тебе».

Гетьман пригорнув Чуйкевича до груди. Цей чув, як щось здавило його за горло, запекло в очах.

Насилу здержуючи сльози вибіг з шатра.

Гетьман провожав його очима.

«Так воно, так! Терплять невинні люди. Жаль такого доброго козака. Пильний і терпеливий. Не висувається вперед, не жадає для себе багато. Таким найгірше на світі. За те нагородив його Бог тим, чого другим відмовив, — Мотрею. Терпить за себе і за неї, бо любить її. Тяжко йому. А невжеж мені легко?»

Гетьман подзвонив на чуру.

«Подати мені коня!»

«Хто поїде ще?»

«Двох дежурних старшин і ти. Більше ніхто.»

* * *

Гетьман обїхав табор і повернув на полеву дорогу. Пустив свого сивого вперед. Оподалік їхали старшини і чура.

Хвилювала степова трава, пахли цвіти, сонце пекло.

Гетьман довго не вертав до табору.

В БАТУРИНІ.

Чуйкевич їхав і думав про Мотрею. Знав, що вона вернула з прощі і з хутора переїхала в Батурин у батьків двір, на котрому декілька світлиць відведено для молодого подружжя. В другому дворі жила Любов Хведорівна, відокремлено, як покутниця.

Біля неї була лиш одна людина з прислуги, варта недопускає нікого, можна собі уявити, що діється в душі тієї гордої жінки.

Чуйкевич не жалувал теці. Богато нагрїшила. Тестя жаль було, слабий, дав намовити себе до злого.

«Що робить Мотря?»

Не так то давно розлучився з нею, а здається, — роки, не вазнав її ласки, а тужить, як за коханкою, не жалувала його, а він віддав би тепер половину свого життя, щоб облекшити її горе.

«Що робить Мотря?» І на тую згадку принаглявав коня. Козаки Батуринці насилу поспїшали за ним. Нігде не спинялися довго. Спочивали стільки, щоб не заїхати коний. Добрий кїнь, річ дорога. А ще в час війни.

На останньому нічлігу снилася Чуйкевичеві Мотря. Нищим роздавала гроші. З піднесеною головою, горда.

Такою на своє превелике диво він і застав її.
Стрінулися в городі, як тоді, в Ковалівці, коли з листом від гетьмана приїхав.

Не дзвонили пильні дзвінки, не цвила дівина, стара няня не шкандибала в покої, підпираючися костуром.

Мотря, почувши тупіт кінських копит, пустилася до брами.

Зіскочив з сідла, підбіг, пригорнув до себе.
Усміхнулася усміхом сумовитим.

«Ти звідки тут узявся?»

«Гетьман прислав».

«Гетьман? Пощо?»

«Невжеж не рада, що приїхав?»

«Рада, але пощо він тебе прислав? В канцелярії тепер багато роботи».

«Більше ніж сил і часу. Але і в Батурині не сидітиму даром».

«Сподіваюся».

Прямували до оброслого виноградом ганку і Чуйкевич розказував своїй дружині, пощо його гетьман прислав.

«Видно, нічого доброго Батуринові сподіватися».

«Звичайно, — війна, — а це столиця».

«Так я собі й гадала. Знаєш, Батуринці начеб щось прочували, готовляться. Направляють вали, прочищують рови, частоколи скріпляють. Звідси видно. Ось глянь».

Стояли на східцях і Мотря рукою показувала в напрямі замку. «Бачиш, навіть вежі лаптують. Час дозрушував каміння. Такий гарний замок. Гармати теж попрочищували й наготовили кулі», — додала тихійшим голосом. Не боронила, коли муж взяв її руку і приклав до своїх уст.

«Ходжу туди що днини».

«Куди?»

«А на замок».

«Щож ти робиш на замку?»

«Помагаю. Жінки теж працюють. Невжеж я гірша від них?»

«Краца».

«Не жартуй».

«Говорю щирю правду».

«Тихо вже!»

І рукою затулила йому уста.

(Боже ти мій, вона мабуть не знає! Мабуть ще вість до Батурина не наспіла про допити Кочубея, про муки і кару! Як їй це сказати?)

«Тільки й моєї потіхи, Іване», — казала змінюючи голос. «А то не знаю, щоб я тут робила сама, без батька, мами і — без тебе».

Пригорнув її до грудий і гладив волосся рукою. Яке гарне, буйне і м'яке, як шовк... (Як їй це сказати?)

«Підемо в хату. Ти здорожений. Скажу подати води, перезуйся і перебери білля».

(Ніби музики грали).

Побігла. Стояв серед світлиці, простуючи кости. Тріщали.

Про козаків забув.

Вибіг до них.

Там уже ціла товпа: батьки, рідня, дівчата. Боже ти мій! Яка радість. Скільки питань! Де таких слів узяти, щоб ними виповісти усе зараз, — скоро, скоро, скоро!

Тільки чура осторонь стояв. В нього не було нікого. На людську радість крізь свій смуток дивився.

Чуйкевич козаків до завтра відпустив, чуру з собою забрав.

Вертаючи до ганку питався кожного дерева і кожної квітки: «як їй це сказати?»

Важнішого питання в цей мент не було для нього на світі.

Вмитий і перебраний увійшов до світлиці, де чекала на нього з вечерею Мотре.

Про перше забув, на другу задивився.

«Не бачив мене?» спитала всміхаючися злетка.

«Не надивлюся, Мотре. Ти що раз краща стаєш. Тільки приблїдла мені».

«Сонця мало, а багато хмар».

«Над Батурином?»

«Над нами».

«Знаю, Мотренько, знаю».

(Як їй це сказати?)

«Гетьман здоровив тебе. Поздорови, казав, Мотрю Василівну, і передай, що щире спочуваю її горю».

«Спасибі і за спочуття... Щож він? Постарів?»

«Ні, такий, як був».

«То й добре. Тепер молодніти треба, не старітися. Кажуть, над цілою кіннотою, нашою і московською, командувати має».

«Ти й це чула?»

«До Батурина всякі вісти доходять. А щож у таборі нового?»

«Особливих новин нема, хіба те, що перед кількома днями мало до проливу крові не прийшло».

«Аж так? Щож сталося? Розкажуй!»

Чуйкевич розказав про нічну тривогу в таборі.

Повисла йому очима на устах. Аж горіла. Ко-

ли дійшов до того місця, як то гетьман явився перед товпою, встала. «Невжеж?» І присілася близьче до нього.

Як скінчив, спитала: «Ти був?»

«Був біля гетьмана».

«То добре. Треба віри доховати йому, бо ані він без нас, ані ми без нього не вдіємо нічого. Треба забути геть усе, треба забути, Іване, навіть біль, навіть кривду найбільшу, треба тямити, що й він лиш чоловік, хоч незвичайний, бо без того не сповниться те, чого бажаємо собі».

Уста її наливалися, як вишні, очі більшали, лиця паленіли.

Чуйкевич глянув і погадав собі: «Нема їй що казати».

«А війна?»

«Розгорюється, як пожеар, з кожним днем більшає. Король Карло в Росію вступив».

«А на Україну прийде?»

Чуйкевич глянув на свою дружину.

«Чекаєш його?»

«Як спасення».

«Я також».

Руки їх спочивали на собі.

«Може й прийде», — говорив Чуйкевич. — «Карло вже з Радощкович двигнувся. Говорять, до Березини прямує. Ніхто не знає, чи на Москву піде, чи на Україну поверне. Москалі ніяк не можуть вгадати його плянів».

«Так і треба. А гетьман?»

«Гетьманові наказ прийшов, з Білої Церкви до Київа йти».

«Близче Батурина буде».

«Дав би то Бог, щоб наші з України не виходили».

«Гадаєш, щоб прийняли тут Шведів і сполучилися з ними?»

«Так булоб найкраще».

Мотря зітхнула. «Знаєш, я впевнена, що наші бажання здійсняться. Чув серце моє. Ні книжка, ні шитво не тягнуть мене, щось мене кличе на замок, до окопів, до валів. Скріпляй їх, обновлюй, будуй, щоб не було запізно! Ми все спізнємося, Іване. От добре, що ти приїхав».

«Добре?»

«А вжеж. Будемо вкупі журитися й працювати».

«Моя ти!» . . .

«Але не так, ні», — перечила, відсуваючи його голову від себе, — «а там у кріпости. Богато там роботи».

«З тобою ніяка робота не страшна».

Журилися й розважали себе.

Чуйкевичеві так дивно було. Недавно табор, військова канцелярія, шум, гамір, крик, а нині старий двір, в городі зелень, квітки, він з Мотрею за столом сидить, балакають з собою, вона така добра до нього, ввічлива, щира. Ніби з пекла до раю ускочив.

Чи надовго?

І він зажурився.

«А про батька мого не чув?» — спитала нараз Мотря.

Чуйкевича ніби хтось у болючу рану вразив . . . Як їй це сказати? . . .

Відразу, так як воно є, не затаюючи нічого . . .

Ні, ні! Ще хвилину стривай. Пощади її. Диви, яка гарна, добра, як можеш біль їй завдавати!

«Про батька мого не чув, питаю тебе».

«Нічого доброго не чув, Мотре».

«Доброго я й не жду. Знаю, що хто цареві в руки попав, тому вже добра не буде, кажи».

Приказувала; спокійна, рішуча, горда, як королева . . .

(Пощади її, пощади! . . . Краще не томи тривожним дожданням. Правда гірка, але здорова. Кажі!)

«Є така вість, що царський суд признав Василя Леонтьевича ви-ну-ва-тим».

«Його, Искру й усіх, крім Осіпова».

«Перед царським судом за ним вини нема. Винуватий він перед нашою будуччиною. Бач, яка справедливість царська!»

«Це треба їм було знати вперед».

«Тепер запізно».

Чуйкевич глянув на свою дружину. Змінилася, зівяла. Деж тая гордість королівська, пурпура уст, сяєво очий, від котрого ясно ставало в хаті?

Припав до неї, потішав.

«Не попадай у розпуку, Мотре. Бог батько, може простить».

«Бог простить, а Україна?»

Цілував її руки — — — — —

«А якоуж то карою покарають його? Може вже й покарали?»

«Ні, Мотре, ще ні. Як я відїздив з табору, Василь Леонтьевич пробував у Києві. Ще до Білої Церкви не прибув».

«До Білої Церкви його привезуть?»

«До гетьмана? Гетьманові цар карати велить?»

«Мабуть. Василь Леонтьевич гетьмана генеральний суддя».

«Щоб більшої нечести завдати і в більшого жалю. Ох, Іване, Іване!»

Перший раз у життю сама притулилася до нього.

«Мати в запертю...» почала тихо.

«Матері нічого не зроблять».

«Батька скарають»... Жалувалася, як дитина.

Нараз: «А яку кару йому присудили?»

«Знаєш, як цар карає, Мотре».

«Жорстоко».

«У його милосердя нема».

«Може на — горло?»

«Не-зна-ю».

Без крику повалилася на землю.

ВЕЗУТЫ

Був кінець липня. Жара невиносима. Кругом табору скошені і зжаті поля. Нігде ні одної копи, ані стіжка. Селяне до місяця косили, жали і, що могли захопити, везли до дому. Знали, що на полі до рана не престоїть. На те під Борщівкою табор.

Табор хвилювався. Даний був приказ зивати його і йти на Київ. Та скоро цей приказ відкликали. Козаки не знали чому і, як звичайно в подібних випадках, толкували собі всіляко.

«То йдуть, то вертають, — колотять».

«А тобі що на тім псується? Така тут каша, як і в Києві».

«До Києва час не пустять. Знов десь на полі поставлять. Хіба може хрести на київських церквах здалеку побачиш».

«Отож то є. Тому мені й байдуже. А ти хвилюєшся, рвеш, як молодий кінь».

«Скучно стоять».

«То сідай».

«З тобою не договоришся».

Козацькі гуртки більшали. Як з муравльська мурашки, вилазили козаки з курнів і зпід возів. Позіхали від уха до вуха.

«Кажуть, Швед знову Москалів побив».

«Ще й як! У містечку Головчині був сильний бій».

«У Головчині?»

«Так».

«А де той Головчин?»

«Там, де Шведи Москалів побили».

«Ага».

Старі козаки реготалися.

«Дивно, що цар не встоїть проти короля».

«Проти нього, навіть ти не встоїш».

«Дурний!»

Липнева жара до сварки охоту відбирала.

«Багато русских полягло?»

«Я їх не числив».

«Хочеш, щоб я тобі почислив зуби?»

Старші розборонювали молодших. «Тю! Скачуть до себе, як когути. Стривай, скакатимеш до Шведа».

«Тиб волів у гречку?»

«Не в твою».

Побачили сотника, що любив з козаками побалакати. Пристали до нього. «Ваша милосте, чи правда, що Швед знову русских розгромив?»

Сотник покрутив носом. «Так не треба казати. Говориться: рускі дрались, як льви, та атступілі».

«Ага, атступілі. А хто тим атступленієм командував?»

«Самі найбільші генерали, Шереметєв і Меншіков».

«А цар?»

«Досить з вас, більше нічого не скажу».

І сотник відганяючись від козаків, як від мух, пробивався у свою полкову канцелярію.

«Чули?»

«Хто не оглух, той чув. Або що?»

«Тепер знаємо, чому гетьман під Київ не йде».

«Чому?»

«Бо не знає, куди Швед поверне».

«Влучив, як пальцем бабці в око. Гетьман генерального бунчужного Максимовича з сотнею компанійців по Кочубея післав».

«Така честь?»

«Не честь, а щоб не втік».

«Хто?»

«Дурний! Кочубей і Искра. Їх мають на горло карать».

«Де?»

«Тут у таборі, тому й не двигнули його».

«Не вірю. Таких старшин, щоб на горло карали!»

«А ти гадаєш, що в них не таке горло, як у тебе?»

«Не вірю!»

«Ведуть, ведуть!» — залунало кругом і козаки як мухи обсіли вал, що замикав табор від сходу.

«Ведуть!»

«Де?»

«Не бачиш? На київськiм шляху. Ось яка курява здіймається, як хмара. А в ній, як блискавки у хмарі, компанійців шаблі».

«Наголо, аж страшно. Такі пани і під топір голови покладуть».

«Було, що й королям голови стинали».

«Хто?»

«Люди. Королі людям, а люди королям».

«Ти бачив?»

«У книжках пишуть».

«Або то правда?»

Сурми заграли на збірку.

«Бодай би їм! Навіть глянути не дадуть. Котрий Кочубей, котрий? Кажі!»

«Отсей у повозі на право. Ходи, бо замкнуть на хлібі й на воді, не чуєш? Збірка».

Нерадо спішив усякий на свій майдан, де уставляли сотні, щоб не було тумульту, при візді Кочубея й Искри у табор. Гетьман не хотів непотрібно своїх колишніх старшин на позорище виставляти. І так мають з себе досить. Перебули вони муки царські.

Майдани лежали здебільшого по другому боці дороги, звідтам, зпоза курінів і шатер не видно було того сумного візду. Хіба який чура вискочив, як горобець зпід стріхи, й роззявив з дива рот.

На переді генеральний бунчужний Максимович на чорному коні. Всі коні підібрані чорні. І компаніїці у чорних мазепинках. Половина сотні за Максимовичем перед повозом, друга ззаду. Декілька їздців по боках. Всі з шаблями наголо, ніби не знати яких небезпечних розбишаків везуть. А Кочубей і Искра, колиб їх навіть пустили, не зайшлиб далеко. Ледви живі сидять, скатовані такі. Попідпухали, очий їм не видно. Кочубей насупився, як сич, Искра злісно дивиться перед себе, втікає від людських очий.

Переїхали табор і повернули на ліво, перед канцелярії.

Искрі помагають вилазити з повозу, Кочубей прибує встати сам, захитався, паде. Його беруть попід руки, як раненого в битві, і зносять. Компанійська сотня околює будинок, до котрого ввійшли, двох стає при вході на варті, з набитими фузіями при ногах.

Вечоріє.

ЧИТАЮТЬ.

На другий день, коло полудня, весь табор виляг на майдан, Козаки своїми сотнями уставилися кругом.

По середині невеликий круг, туди не пускають нікого. До круга перехід від гетьманського шатра. Сердюцькі старшини пробігають ним, відганяючи людей.

Вже добру годину ждуть. Розмовою скорочують час.

«Замість з ворогом воювати, своїх бють».

«Буває, що свій від ворога страшнійший».

«Не знати, чи й Кочубея приведуть?»

«Мабуть ні. Хорий дуже».

«Я сам бачив, як гетьманський хирург до холодної ішов».

«Хорий, то хай би вмирав. Пощо голову відділювати від тіла. Без голови на страшному суді стане».

«В руках свою голову принесе».

«Не він один. Буде таких багато».

«Цар ласкав».

«Тихо, вже йдуть!»

Всіх очі повернулися в один бік.

Гетьман з Веляміновим Зерновим наближались до майдану. Гриміли литаври, тулумбаси ревли.

Над гетьманом червоний бунчук хитався, як огнений язик.

Гетьман був у чорній кереї, горностаями підбитий, пояс на сумний бік. На рукоятці шаблі червоний рубін горів. Гетьман задуманий, похмурий, ніби нікого не бачить, ніби всьому не рад. За ним старшини, всі як є в таборі, канцеляристи теж. Тільки Чуйкевича нема.

Велямінов-Зернов в парадній, золотом шитій уніформі, з орденами. В руці в дудку скручений папір, — на шнурку звисає печать.

Входять вільною вулицею на середину майдану. Гетьман по старому звичаєві повертається на всі сторони світа, козаки віддають йому честь. Перша сотня прибічного сердюцького полку стріляє з мушкетів угору, всі враз, як один, «тра-рах!» Птахи зриваються і кружать неспокійно, в воздуху чути порох. Орлик оповіщає зібрання, що цар гетьманові грамоту прислав і царський посол передає її Мазепі. Гетьман розгортає, перебіга оком і каже Орликові, щоб прочитав у голос. Орлик читає голосно, але беззвучно, так і видно, що не з доброї волі читає.

В маніфесті сповіщалося козаків і весь народ, що царський суд присудив генерального суддю Василя Леонтієвича Кочубея і полтавського полковника Искру на смерть за брехливий донос на гетьмана Івана Степановича Мазепу, котрому його величество цар довіряє за його вірну, довголітню службу й за великі для царя й отечества заслуги.

Гетьман, слухаючи, голову схилив додола. Зеленський переступав з ноги на ногу, Апостол крутив вус, Ломиковський стискав рукоятку своєї

шаблі, Горленка кашель напав. Він рукою прикривав рот, щоб не перебивати читання. Орлик читав:

«Його величество цар ствердив справедливий присуд свого високого суду і пересилає лжеклетветників і облесливих брехунів гетьманові Іванові Степановичеві Мазепі, для покарання. Покарати їх треба негайно та прилюдно, для постраху другим, щоби всякий знав і відав і затамив собі добре, яка доля чекає того, що зважиться безчестити гонор і добре ім'я свого зверхника і впроваджувати в блуд його величество царя. Такому не буде ніякої пощади».

«Аміль!» — промовили духовні, що в святочних ризах з хрестами й іконами вважно й побожно слухали царського маніфесту, який приказано було прочитувати також у церквах.

І знов загули литаври й тулумбаси, примнули стріли, народ захитався і гетьман з царським послом в окруженню старшин пустився тою дорогою, котрою і прийшов.

Під хмарами літали наполохані вистрілами птахи і кракали чорні галки.

Присуд став правосильний. Ніякого відклику не було, ніхто помилування не прохав.

СПОВІДАЮТЬ.

З Борщатівки привезено старого попа.

Сповідник відвідав перше полковника Искру, а тоді до Кочубеєвої в'язниці увійшов.

Кочубей довго сповідався. Хотів пригадати собі всі свої гріхи, ціле своє довге, багате в добрі і в злі вчинки життя.

Важко. Память згубив. Рветься, як трухла нитка.

Відгребував з хламу минулого давно забуті події і вони розсипалися перед ним, як порохно.

Кілька разів переривав сповідь. Падав горілиць на тапчан і лежав, закривши руками повіки. Пан-отець терпеливо сидів біля нього і ждав, поки безталанний мученик не набере сил і не виявить ще якого нового гріха. Було їх багато, політичних, родинних і буденних, людських. Великий маєток і гріхи чималі.

«Тисячу червінців моєї покійної доньки, по чоловікові Забілихи», — говорив уривисто, — «обіцяв я дати на будівлю церкви в Батурині і не дав. Як що їх знайдуть, а цар, або гетьман не заарештують, хочу, щоб на церкву в Батурині пішли. Може Бог милостивий який гріх за це мені простить».

«Велике милосердя Боже і нема такого грішника, щоб його Бог відтрусив від себе, бачучи каляття у серці його».

Кочубей так щире зітхнув, що пан-отець уважно подивився на нього, чи це не його останнє зітхання. Ні. Старець відчинив очі і потер чоло: «Ніяк не пригадаю, де я ті тисячі червінців заховав. Дружина моя Любов Хведорівна знатиме. Перекажи їй, всечесний отче, як що вона ще жиє».

«Любов Хведорівна здорова. Гетьман за нею і за цілою родиною Искрів та Кочубеїв до царя вставляється, щоб їм кари ніякої не було, щоб вони могли без жадної біди і туги в господах своїх спокійно та мирно пробувати і зі своїх маєтностей користуватися, бо досить, що їх батьки й чоловіки за свою вину слухну кару потерплять».

«Гетьман вставляється за нашими жінками й дітьми, що ти кажеш, отче?»

«Гетьман кривди ніякої не дозволить їм зробити. Це він сам велів переказати тобі, щоб ти не турбувався туземним, а про позагробне думав».

В наболілій душі Кочубея була окрема рана — гетьман. Вона його не боліла, а пекла. Завинив перед гетьманом, бажав його упадку, це правда. А всеж таки дожидав його великодушності. Гетьман не одному простив, Кочубей сподівався, що свого колишнього друга помилує. Аж бачить — ні. Мститься. Певно й на родину його та Искри покладе важку руку, маєтки забере, бо вони великі, в землі, будинках, в посуді, вбраннях, в образах і в дзвінкому гроші. Страх, щоб воно таке не сталося, затроював Кочубеєві останні години життя. Аж отсе від священника чує, що гетьман їх родини під свою опіку бере. Видно, не мститься, лиш помилувати не може, видно, так цар рішив.

І Кочубеєві зробилося легше на серці, ніби ка-

мінь важкий зсунувся з нього. Перехрестився і очі до неба підвів.

«Більше не пригадуєш собі нічого?» — питався священник.

«Бачить Бог, більше пригадати не можу, пам'ять не слухає мене, туман очі вкриває, ніби з другого берега дивлюсь».

Священник розгрішив його. Покути не завдавав. Незабаром спокутує усе.

«Яке твоє останнє бажання, Василю Леонтієвичу, кажи, гетьман обіцяв сповнити, крім одного...» речення не докінчив. Кочубей доповів собі: крім життя.

«Гетьмана побачити хочу» — відповів.

«Доложу йому».

* * *

Чура з ліхтарнею, за ним гетьман, за гетьманом кількох гайдуків.

Табор спить. Тільки варті стоять. Хоч гетьмана по ході пізнають, здержують і питають о гасло.

Біля в'язниці старшина сторожить.

Зривається на рівні ноги і втворює перед гетьманом двері. Гетьман ліхтарню від чури бере і входить. Сам.

«Останню твою волю сповнити прийшов», — каже, кладучи ліхтарню перед себе на землю.

Кочубей хоче встати. «Лежи, Василю Леонтієвичу, лежи».

«Досить лежатиму, милосте ваша, але і встати важко. Ціле тіло болить».

«Не з моєї вини, Василю Леонтієвичу. Я тебе не скривдив».

«Сам я собі найгіршим ворогом був, — знаю».

«Самого себе найтяжше побороги».

«В тій боротьбі паду».

Він дійсно впав на тапчан і лежав, як мертвий. Гетьман глянув і відвернувся. «Що вони зробили з чоловіка!»

Пригадав собі колишнього Кочубея, веселого, хитрого, готового на все. Пригадав свої з ним затії ще за Самойловича і пізніше. Чи одну чарку вихилили разом, чи одну негоду перетривали, а тепер лежить перед ним не Кочубей, а його тінь, привид, котрий міг би перестрашити найвідважнішого козака... Царський суд... Так міг лежати гетьман з ласки Кочубея. Хто під ким яму гребе, сам у неї паде...

Кочубей наглим рухом зірвався і сів. Гетьман притримав його: «Заспокійся! Хочеш, — хірурга пришлю».

«Не треба. Хай випю чашу до дна».

Десь далеко гукали сичі, як тоді, в Ковалівці, коли занедужала Мотря... Розбита бандура...

«Іване Степановичу», — почав нараз генеральний суддя, — «прости мені».

Гетьман узяв його за руку. «Не маю що тобі прощати, Василю. Бачиш, я такий, як був, ніякої шкоди ти мені не вчинив».

«Але міг, — хотів, — прости».

«Ти міг пошкодити ділу. Добре, що не пошкодив».

«Не пошкодив, кажеш?»

«Ні, Василю Леонтієвичу, не пошкодив. Наше діло добре стоїть».

Кочубей ухопив гетьмана за руку: «Добре, кажеш?» — і в очах його явилася тривога.

«Нині добре, а завтра — як Бог дасть».

«Хай Бог стереже нас від московської протекції і ласки, хай Бог допомагає тобі, Іване Степановичу!»

«Прости, Василю, що я не допомагаю тобі. Бачить Бог — не можу. Ти в моїм таборі, але в московських руках. Зернов каже, що присуд правосильний і невідкличний. Не моя власть застановити його».

«І не треба. Донесу свій хрест. Раз треба вмерти. Мені не до життя. Краще гріб, ніж такий сором...»

«Люди забудуть», — потішав його гетьман. — «Люди все забувають, і добро, і зло».

«А історія?»

«Всіх нас перед її суд покличуть. Нікому не простять. Невжеж я знаю, як вона осудить мене?»

Кочубей думав. Силувався думати. Силувані слова вибігали на губи й верталися назад. Аж спитав: «Кажеш, діло добре стоїть?»

«Гадаю, що так».

«Спасибі, що потішив. Захищай Україну перед Москвою», — просив крізь сльози, — «щоб не зробили з нею того, що зі мною. Глянь, який я став».

Гетьман глянув на свого колишнього товариша і морозом повіяло на нього, хоч і як тут душно було.

«Жаль мені тебе, товаришу», — відповів, стискаючи його руку. «Колиб ти сильніший був...»

«Гадаєш, утікав би? Ніколи! Завинив і кару прийму. Згину для постраху других, щоб не пугали чужих богів, а свого берегли. Хоч тим послужу рідному краю, хоч тим. Ох, Іване Степановичу, колиб ти знав, як я відмінився в душі, як я тепер инакше дивлюся на світ, колиб ти знав, як я турбуюся нашою долею. Запізно».

Зі зворушення дріжав, як у пропасниці. «Помилуй мя Боже по великій милості твоїй» — почав псалом покаяння, але пам'ять не слухала його. Пе-

реплутовав слова і вертався назад, — «помилуй мя... Кажеш, діло добре стоїть..? Борони його, захищай, захищай, Іване Степановичу!» — упав на тапчан і повіками накрив піддухлі очі.

Гетьман на ліхтарку дивився, на нетлі, що пхалися до світла.

Кочубей не будився.

Гетьман встав і пустивсь до дверей.

З порога ще раз озирнувся.

Кочубей спав.

Спав, чи — не жив?

ТРАТЯТЬ.

Ніч, — але ясно, як у день. Тихо. Навіть дерева не шумлять. Верби здивилися в ставок, тополі в небо пнуться. Птахи перестали співати.

Чути тільки глухий луск сокир.

Між Борщаківкою, а табором, на майдані поміст будують. Високий, як хата. До помосту східці.

Салдати пильнують рубачів та сокирників і наглять. Заки сонце зійде, поміст повинен бути готовий. Приказ такий.

Сокирники балакають тихцем: «Стоять, як чорти над душею. Поспішай, коли ніч, хоч і ясна. Треба вважати, щоб пальців сокирою не відрубать».

«Ім мають голови рубати, а ти собі пальці рубай Ладно!»

Перешіптуються, щоб салдати не вчули.

«А наглять!»

«Чортиб їх так до горючої смоли наглили!»

Тихнуть. А по хвилині:

«Котрого стинатимуть перше, Кочубея, чи Искру?»

«Не знаю Хіба не все одно? Поживе хвилину довше, чи не поживе».

«Кажуть, чия вина менша, того перш карають».

«Так тоді мабуть перше Искри голову відітнуть».

«А кат вже є?»

«Хіба мало Москалів?»

«Правда».

Підійшов старшина: «Не разгаварівать! Екій народ! Лінтяї, озорники! Тут, гляди, двох архи-брехунів за вас голови положать. Скарають їх».

«Скарав би вас Господь», — відповідає сокирник під носом.

Працюють.

Луск сокир бентежить нічну тишину.

* * *

Поміст готовий. Великий і кріпкий, щоб не заломився. Кругом дощок поруччя, круг помосту сгорожа, щоб не напирал народ.

Сходяче сонце малює дошки на червоно.

Сокирники сокири за пояси заткнули, — ідуть.

«Не заждемо, щоб подивиться?»

«Я не цікавий. Приправити голову, це штука, а відрубати — велика мені річ! Іду до дому, — голодний».

«А мавш хліб?»

«З корою. Доброго хліба давно нема. Салдати як круки деруть. Не накормиш їх. А ти?»

«Я задолував дешицю. Боюсь, щоб не знайшли».

«Кажуть, у кого зерно задоловане знайдуть — смерть».

«Маю з голоду вмирати — хай гину з їх рук. Може Бог якого гріха відпустить».

«У нас, то ще сяк-так. Але у Чернигівщині! Там по четверику житного борошна з хати беруть. Гетьман такі великі магазини на хліби для Москалів поклав, як церкви».

«Покладе і в нас. Не бійся. Все для них, а ти з голоду гинь. Навіть ночі спокійної не маєш, помсти будуй. Тю!»

Салдати відганяли народ, що з усіх боків напливав, щоб побачити, як тратитимуть Искру й Кочубея.

Московський старшина молодицю за юпку по сходах на поміст тягнув. «Коли така цікава, то ходи! Покладеш голову на колоду—цюк!—і нема».

Жінка в крик. Вихопилася, біжить. Народ відступає від помосту.

«Та це він шуткує».

«І шуткам московським не вір. Шуткуючи заріже чоловіка».

Яксь жінка з маленькою дитиною стояла.

«Ви його чому не лишили?»

«Не мала з ким. Сама я одна, як той палець. Чоловік на війні».

«А не перестрашиться воно?»

«Хай привикає. Я не хотіла йти, — пігнули».

«З усіх доколишніх сіл зганяють народ, як череду. Не скоро таке побачиш».

«Може й скоро. Хто його зна, що завтра буде. Тепер щось таке твориться, що перше й не снилося нікому».

«Антихрист...»

Зацитькували себе. «Ще не дай Бог почує салдат і пропадеш ні за цапову душу».

«В Московщині винищили за те сила народу».

«І нищать ще».

Баба діда безногого на тачках везла.

«Дорогу дайте бідному каліці, дорогу!»

Люди розступалися, скрипіли тачки.

«А ти, бабо, кращого повозу вже не мала?» — питає Москаль.

Баба вистрашено дивиться на різкатиї капелюх, на волосся, посипане білим борошном і хреститься.

«Богато нищих назлазилося», завважує хтось. «Як на прощу йдуть».

«Тягнуть, як круки на жир».

«Кажуть, Кобучей перед смертю гроші роздаватиме».

«Які? Від нього останнього сфимка відібрали, ще й мучили, що мало. Питали де заховав скарби».

«Може за те й голову йому зрубують».

«Для гроший все зроблять з чоловіком».

«Навіть з таким, як генеральний суддя».

«Навіть з таким. На війну гроший потребують».

«Малчать!»

Москалі бігають кругом огорожі і прикладами відштовхують цікавих: «Атступісь!»

«Бодай би тебе відступив Господь, як конати-меш, — вдарив мене у груди!»

«Малчі».

Народ мовкне, але перестрашені діти плачуть і кричать. Мами присідають з ними, щоб не бачила Москва, й зацитькують. «Пить, донцю, пить, мамка тебе не дасть».

«Кажуть, що йому сталося таке через новий двір».

«Кому?»

«Та Кочубееві. На старі літа нового двора не будуй».

«Бузину перед вікнами повикорчовував, а то зле. Бузини не кивай, в ній лихий сидить».

«От плещуть казна що, яка там бузина!» — перебив їм дядько. «Булави захотілося Кочубеєві, а гетьманської булави ще ніхто щасливо не носив».

«А Іван Степанович двадцять літ її носить».

«Ще не доніс, потривайте».

Дідусь з голубом сивим на голові йшов. Перед ним розступалися люди, навіть салдати, — юродивого бояться.

Ніхто не спіяв його. Підійшов під самі сходи і став. Голуб знявся, злетів, закружив довкола помосту і знову на голову сів.

Дідусь головою крутив.

«Колода і топір... Що це? Скотобойня?»

Тишина.

«Гріха не бояться. З тих дощок дзвінницю по-строїти можна, щоб з неї дзвони імя Господнє благовістили».

Люди притакували: «А вжеж».

«Дерева Господь у лісі не садить, щоб на йому людей мордувати, воно росте людям на користь».

«А вжеж, а вжеж...»

«Кого це мордувати будете?» — питав псвертаючись до товпи.

Ніхто не відповідав.

На салдатів подивився: «Кого?»

«Кочубея і Искру», — відповіли йому.

«А життя ви їм дали?.. Бога ви не боїтесь? Господь велів ближнього свого любити. Накого приодіти, голодного накормити, недужого посітити, — так то ви сповняєте волю його? Беззаконіє творите повсякчасно і гнів Господній стягаєте на землю. Такий то ви храм Бога живого есте? Так ви соблю-

даєте заповіді його? Таку то церкву вселенськую строїте на землі?»

Борода його тряслася, ноги дріжали, як у пропасниці, — тремтів. Голуб крилами махав.

«Собаки кровопивні! Діавольського кодла сімя, поки знуцатися будете над образом і подобиєм Божим? Поки в крові будете мити руки свої? Відійдіть, старці, щоб не скарав вас Господь, що гляділи на таке беззаконня. Кара Господня гряде, Господь брань сотворить, і превратить престоли, і сожжет огнем городи і веси ваші, і кости псам на зяденіє предасть...»

Піною покрилися уста, повалився на землю і тілом його корчило й підкидало, — від східців помосту до огорожі товкло.

Голуб знявся і високо літав йому над головою.

«А від нього не полетить», — дивувалися жінки.

«Голуб духа святого символ», — пояснював дячок.

«Дух святий з ним, він божий чоловік».

«Всі ми божі люди, та до діавола на службу пішли».

Двох людей взяло божого чоловіка за руки і ноги і повернули ним так, що де були ноги, там лежала голова, а де голова, там ноги.

Не допомгло. Підкидало ним дальше.

«Алеж трясе!»

«Чорт душу вителепати хоче, за те, що правду людям голосить».

«За правду муки терпить».

Голуб знижував лет.

«Ідуть!» — загомоніло в товпі. «Заберіть старого, віднесіть його геть! Не треба, щоб дивився на кару».

«Хіба він бачить? Очі заплющило йому».

«Не годиться, віднесіть!»

Несли, як мерця, народ робив дорогу.

«Ідуть, ідуть!»

Глухо бубни гули, чорним сукном прикриті, не гули, а харчіли.

Жінки хрестилися: «Ісусе, Христе, Сине Божий, помилуй нас».

Тая з дитиною на руках плакала, дитина собі.

«Ще нічого нема, а вона вже реве. Пощо йшла?»

«Я не хотіла, пригнали».

Чути було різкий тупіт трьох московських рот.

«Аж три роті їх супроводжують».

«Кочубей не хто-будь».

«Алеж вони на возі!»

«Бо сил не мають іти».

«Так їх скатували, Боже ти мій!»

«На простім драбнястім возі ідуть, а перше їздили в золочених каритах».

«Байдуже ракові, в яким глеку його варипш».

«Тай страшні які!»

«Ізбави, Боже, душу мою від крові», — молився сивоусий дідусь спираючися на кійок. Кійок аж тріщав. «Умиєши мя ісопом і паче сніга убілюся», — прочитував його сусід.

«Зсаджують їх з воза; не пручаються, послухно йдуть. — Дорогу, люди, дорогу там!»

Салдати прикладами мостили широкий перехід до східців помосту. Народ колисався, як вітром розгойдана в озері вода, на право й на ліво. Один другому кризь голову зазирнути хотів.

«Чого штовхаєшся, чорте!»

«Мене штовхають ззаду».

«Може ще на голову вилізеш? Ти не голуб, не бійся. Пішов геть!»

Одна рота увійшла на майдан. Окружила його, салдат коло салдата стояв попід пліт. Набиті фузії при ногах, ноги розставлені широко.

«Чого це вони так ноги розкочують?» — питає свого батька хлопчина.

«Фузія важка. Як кріпко не стоїш, то звалить».

Друга рота двома кольонами обставила прохід кризь товпу до східців, третя лишилася на полі. — Готово!

Напереді священник з хрестом у руці, за ним Кочубей і Искра. Кочубей на Искру спирався, цей підтримував його. «Відваги, свате, відваги, вже недалекий кінець».

«Боже великий, вічний, святий, допоможи мені!» — молився Кочубей.

«Истинно, истинно говорю вам: наступає время і наступило уже, когда всі находящієся в гробах услышать глас Сина Божого і услышавши оживуть», потішав їх священник словами евангелиста.

«Господь утішеніє мое і приближище мое Господь», — шептав Василь Леонтьєвич Кочубей.

За злочинцями йшов Велямінов-Зернов, червоний, надутий, — посол від царя. Він не бачив трагедії тих двох, бачив себе, гордий, що перед численним народом являється заступником царським, царська воля в його руках, на його приказ тим двом кат голову зрубає. Дасть знак і — ніби свічку здмухнув, одну і другу; були, і нема!

Зернов гордо ступав.

За ним декілька достойників московських і козацькі старшини.

Проходять. Скриплять сапаянці, побренькують шаблі, шелестять шовкові контуші.

«А гетьмана нема».

«Не хотів дивитися на смерть товаришів».

«Колись товариші, а тепер вороги. Доноси на нього писали. Ліжеклеветники».

«Гетьман хорий, подагричні болі».

«До гетьмана все хвороба приходить, як йому її треба».

Недобрі, що гетьмана не бачать. Нарікають на нього, а дивитися люблять. Гарний такий.

«Тож то був козак!»

«Кращого на всій Україні не знайти».

«І старість не береться його».

«Є таке яблуко, що до нового червоним і здоровим простоїть, а є, що в осени порепається і зігніє».

«Тихо! Маніфест читають!»

Зернов прочитав маніфест царський по московськи, старший гетьманський канцелярист переклав його на нашу мову.

Сурмачі затрубili, рота, що стояла на полі, випалила з мушкетів.

«Ведуть!»

«Кочубей спотикається. Який же він слабий!»

Кочубей на східці ступив.

Глянув на колоду і на ката з сокирою і очі рукою закрив.

«Потихоньку та полегоньку» — потішав його

Искра.

Увійшли.

Зернов руку вгору підняв...

Заметушилася товпа.

Кождий навшипиньки вставав, щоб бачити кра-

ще. Напирали на пліт і на салдатів, що стояли як мур.

«Тягнуть... шапку з голови здіймають... кладуть, — Боже!»

«Не убий!» — чути нараз голос від поля, тонкий, високий, як свист.

Божий чоловік біг на майдан.

Сиве волосся розкуйовдане, піна з рота тече. «Не убий!»

Білий голуб летить над його головою, високо-високо.

«Потоптал народи во гніві своїм, попрал їх у ярости своїй і кров їх паде на ризи його, заплямував все одиння своє, — не убий!»

Салдати з третьої роти, що стояли в полі, пустилися за ним.

«Не доторкайтеся мене, слуги антихристові, гнівом Господнім поражу вас!»

Насилу народ втягнув божого чоловіка в товпу.

Він ще звідам кричав: «Не убий!»

Але стук сокири заглушив цей крик. Раз і другий. Глухий стук. За кожним разом стон і зойк, короткий пронизливий, гідкий...

Тихо...

Томляча тишина...

А по ній шум.

Шумить і гуде товпа.

Дивуються, розказують собі, перечаться.

* * *

З борщагівської дзвінниці дзвони гудуть, — на Службу Божу.

Салдати розганяють товпу. «Чого стоїш? Не бачив трупів? Пашол вон!»

Прикладами фузій штовхають людей.

Діти плачуть, жінки заспокоюють їх, а самим сльози течуть.

«Е-ей!»

— — — — —
Розходяться.

* * *

На червоних дошках два трупи лежать. Голови біля них.

Навіть червоною китайкою не покрили.

Лежать на позорище вселюдне.

В борщаківській церкві Службу Божу правлять.

Церква світла й кадила повна.

Під церквою божий чоловік.

Ледви стоїть.

«Тиранство лютоє!» — говорить до людей. «Вбивають і моляться Богу. Ділами Богу поклоняйтеся, не співом і кадилом. Господа не обдурите, лицеміри!.. Не вбивайте!»

Його зацятькують і відводять.

Білий голуб на його голові.

* * *

Салдати кругом червоного помосту на варті стоять. Покійних стережуть, хоч їх ніхто звідтіля не вкраде. Такий приказ. Стоять і позіхають. Для них це не новина.

У Москві карають не так. Там є на що подивитися, ой є!..

Чути дзвони. Службу Божу священники скінчили. Люди вертають в село.

Дехто все ще кругом помосту ходить, хоч знає, що нічого нового не побачить. Хіба ті домовини дві, великі, дубові, що привезли їх на возі, запряженім у чотири чорні коні.

За домовинами священник прийшов, той старий, що сповідав Кочубея і Искру.

Проказав молитву за усопших, поблагословив, покропив і покійників у домовини вложили.

Зносять по східцях, східці тріщать.

«Куди їх повезете?» — питають візників.

«У Київ».

«Аж у Київ! А там?»

«У Лаврі Печерській поховають, біля трапезної церкви».

«Хоч голови їм зрубали?»

«Вони й без голов важнійші, ніж ви зі своїми головами дурними».

«На боже не щадили грошей».

«Черцям і черницям щедрою рукою давали».

«Кочубей пять церков власним коштом поклав».

«Щей у Батурині муровану церкву покласти обіцяв».

«Обіцяв, та Бог не дозволив».

«Не все Бог дає, чого чоловік хоче».

«Ой не все. Деж коли покійні такого кінця сподівались!»

«Навіть не снилося їм».

* * *

Чорна четвірна з місця рушає.
Віз котиться київським шляхом.
«По тихоньку да полегоньку...»

* * *

14 липня гетьман весь день з відпочивальні своєї не виходив.

Хірург доглядав його.

Нікого не впускали.

«Гетьман нездужає», — по таборі пішло.

Під вечір гетьман Орлика до себе прикликав. Сидів у постелі, біля нього Євангеліє лежало.

«І так, Пилипе, — Кочубея і Искри вже між живими нема», — промовив сумно.

«Хай з Богом спочивають», — відповів Орлик.

«Про жінок і дітей їхніх треба нам подбати. Не хочу, щоб їм сталася кривда. Хай спокійно й мирно живуть у домівках своїх, хіснюючися маєтностями своїми. Одної копійки не хочу зі спадку по них. Все хай дістануть родини. Сідай і напиши до Головкина письмо. Кажі, що важко недужий Іван Степанович вставляється за жінками й дітьми покійного Кочубея і Искри. Зворушливо пиши».

Орлик сів при столі, гетьман Євангеліє читав.

«Готовий?» — спитав свого генерального писаря, побачивши, що він відложив перо.

Орлик написане подав.

«Гаразд. Гарно ти компонуєш, Пилипе, і швидко. Можна переписати на чисто. А тепер у мене є ще друге діло. Що нам робити з отсим приказом царським, щоб я командування над усею його кінницею переняв? Як гадаєш, Пилипе?»

«Нема тут що, ваша милосте, багато й гадати. Після того, що постановлено між нами, вашій милости до царя ніяк не можна йти».

«І я теж так собі гадаю. Напиши і друге письмо, цареві, що я ніяк до нього прибути тепер не можу. Цар кличе до себе, а Бог до себе, колиб не цей другий приказ, то певно за першим пішов би. Гарно все по пунктам скомпонуй, ти їх стиль знаєш».

Орлик і друге письмо написав і гетьманові до ліжка приніс.

«Опісля прочитаю. Дуже втомився я, не лиш тілом, але і душею. Поклич мені архиєрея, — Болгарина. Кажі, хай зараз іде».

* * *

Гетьман довго з розстригою сам-на-сам балакав. Тоїж ночі розстрига з табору зник. Пропав, як камінь у воду.

Ранком гетьман розіслав людей, щоб шукали його.

Не знайшли.

В МОГИЛЕВІ.

Від Дорогобужа пливе Дніпро на захід. Ніби центрально-російська плита не хоче пустити його на Україну. Що лиш біля Орші він визволкоється з її твердих обіймів і владуваній біжить на полудне, до Могилева, до Київ, до порогів і Великого Лугу, щоб розплистись, мов душа Гіндуса у Нірвані, в глибинах бурливого Чорного Моря. Радуеться Дніпро поспішаючи на Україну. Він уже не річка, а ріка, велика й могутня, третя з черги в Європі.

Зелені луки й левади виходять йому на зустріч, з шовковими травами і з пахучими квітками.

Товпищами непереглядними вітають його шелестливі шувари та трепетливі осики. Спиняє свій скорий хід і задумується над долею країни, в котру вплива. Тоді він глибокий, дуже глибокий, люди говорять — бездонний.

То знову ізгибом могутнім скручує, розливається широко, лишаючи броди й млини, щоб людям легше було передістатися на другий беріг.

«Гарна ріка!» — каже молодий шведський офіцер-каролинець до свого товариша.

Вони гріються до сонця і дивляться на шведських вояків, що купаються в Дніпрі. Моряцький народ рад гарній воді. Поринають у хвилі з головою

і вишпливають далеко від того місця, де пірнули, обсмалені, всміхнені, веселі, як Тритони. Дехто прибує переплисти ріку.

«Гарна ріка», — притакує другий офіцер, з обличчям, як у дівчини. Молодий, йому ще й двацять літ не минуло.

«Бачиш, як радо купаються наші вояки».

«Змивають піт і кров, сліди останньої, головчинської битви».

Мрійливо, великими синіми очима дивляться на лівий беріг, на якому рисуються гори.

«Чи це хмари, чи гори?» — питає молодший.

«Гори, товаришу, як у нас».

«Як у нас», — сумним відгомоном повторює другий.

«В багату й урожайну країну входимо мабуть».

«Збіжжя й худоби чимало. А всеж таки за Швецією скучно».

«За рідною землею мабуть чоловікові і в небі скучно».

«Скучно».

«Але тут дивно якось почуваєш себе. Ніби тобі давний, дуже давний сон сниться».

«Наші предки ходили туди, перед віками. По слідах предків провадить нас Carolus rex».

Мимохіть, відрухово шапки з голов скидають і кладуть на мураву.

«Який хосен з тих колишніх походів?»

«На будь колишніх, можеб і нинішнього не було».

«Правда. Король Карло знає, що робить».

Молодий офіцер, студент упсальського університету, studiosus upsalensis, задумався.

Король фіольософію любив, його молодші офі-

пери теж радо філософічні книжки читали. Буває иноді, що король ненадійно офіцера стріне й балакати з ним стане, як з рівним собі, що товариськи. Про що балакати з ним?

«Над чим задумався, друже?»

«Про короля нашого думаю. Дивнішого вожда мабуть від Олександра Великого не було».

«А Ганнібаль, а Цезар?»

«Не те. Великі, але другі. Ганнібаль розпучливо рідне місто перед римською загладою обороняв, Цезар будував імперію римську».

«Може Карло шведську буде...»

«Може..., але він неподібний до них. Королі-філософ, фантаст, студент, авантюрист, иноді Арес, то знов Гамлет, імператор, то знову Дон Кіхот..., ніяк не розбереш».

«І не треба. Над головами святих сяєво гльорії палає, над головами великих людей — легенда».

«Колиб я на власні очі не бачив короля Карла в таборі, в поході, в битвах à cheval і en rêvant, колиб не чув серед найбільшої небезпеки його голосу хлопячого, ніби розбавленого студента на суботнішній кнайпі, гадав би, що Карла видумали люди, щоб скучно на світі не було, бо людство потребує героїв. Звичайна людина — скучна».

«Героїв потребує людство. Карло їх творить».

«Творить і нищить».

«Як Хронос».

Шведським воякам не хотілося вилазити з Дніпра, вода така чиста, так любовно обіймає їх м'язисті тіла, сонце так гарно гріє, — розкішно тут.

«Чи не здається нашим каролінцям, що вони в

купіль своїх пращурів попали? Не один мабуть і про рани забув».

«Гарно тут. Та, на жаль, не посидимо довго. Carolus rex цілий світ підбити хоче, мріє про одну державу, одного Бога, про велику спільну культуру. Поки того нема, поти не буде щастя, люди воюватимуть за землю, віру, мову, за королівські роди».

«Homo bestia domestica».

«Дежурив я раз біля короля на квартирі. Король нагло вийшов зі своєї бідної домівки, в котрій тільки свічки й воску, що велика, срібна умивальня, вийшов, і я мимохіть заглянув у книжку, котру він читав і лишив не закривши. Вгадай яка?»

«Плютарх».

«Тим разом ні. Були це ворожби Урбана Гіярна, ученика Парацельза. Король нігтем на книжці якраз те місце назначив, в котрому кажеться, що північний Золотий Лев подужає Чорного Орла і владу свою на Азію і Африку розпістре».

Замовкли. Незгоєні рани, під Головчином добуті, і підгорячковий стан, мрійливо настроювали шведських героїв на порозі української землі.

«Україна», — почав старший, — «теж льва у гербі має і краски її такіж, як у нас, золото-блакитні, як їхне небо і пшеницею покриті лани. Може Урбан Гіярн і не збрехав, може воно й здійсниться».

«Тільки не знати коли, нині, чи завтра?»

«За нашого життя, чи коли порохом розсипляться наші кістки. Вірить король, треба вірити й нам».

«Vivat Carolus rex!» — вихопилося їм із уст.

«Vivat Carolus rex!» — підхопили вояки і Дніпро той виклик на своїх хвилях геть далеко поніс.

Старшини лежали горілиць і вдивлялися в сонце. Українське сонце гріло синів Швеції.

Думали про своїх батьків, про рідню, про фантастичні заливи своєї північної країни. Але думки все до короля вертали, — він їх підбив, взяв у полон на віки.

Хотіли визволитися з тієї неволі, — не могли. Шукали плям на сонці — не знаходили. Король смішний, король фантаст, король студент, непрактичний, загонистий, дивний!.. Зражували собі його всіми способами — не могли. Чули, що поки живе, він переможець над ними і що навіть по його смерті оставатимуть під непоборною силою тієї могутньої, дивної індивідуальності.

«Що він має з життя?» почав молодший офіцер. «Нічого. Ходить у старому плащі, їсть те, що ми, дереться на вали, як звичайний вояк, тільки хісна, що титул королівський».

«Навіть жінок не любить».

«Знаєш? Може й любить більше від нас».

«Нічого я про його амори не чув. Ще й нам цей солодкий овоч відбирає. Перед переправою через Березину сестер жалібниць, маркетанок, весь жіночий народ казав по цей бік лишити. Кажі, що хочеш, — це вже не по людськи. Певно, що жінки, які за армією ідуть, не ргіта, а всеж таки — жінки. Знав Карло, що з ними робитимуть Москалі».

«Тямив, що Даліля з Самсоном зробила. А тобі мабуть все ще румяної Німочки Лізи жаль. Потішишся, як на Україну прийдемо. Там, кажуть, дуже вродливі дівчата...»

Біля них, недалеко в комишах, счинився крик. Зразу не помічали, бо вояки бавилися в воді, голосно сміялися й гукали. Але кризь цей шведський

галас продирався жалісливий, чужинецький голос, ніби хтось з чоловіка душу дер.

Старшини встали і побачили такий трагічно-комічний образ, що до чиста розігнав і розвіяв їх мрійливий настрій.

З комишів тягнули заболоченого чоловіка. З чобіт і з одежі його, невідомого й нерозгаданого крою і фасону, цюрком спливала вода. Він зі страху давонив зубами і потрясав приправленою бородою, котра вже тільки трохи трималася підборіддя. Маленькі чорні очі трівожно визирали з глибоких очодолів, як миші з ямок, а кирпатий ніс моргав широкими ніздрями, як у гончої собаки.

«Водний божок!» — сміялися Шведи.

«Нерей, чи Трітон?»

«Шпіон».

Водяник, побачивши старшин, зігнувся в чотири погібелі, доторкаючися відлітаючою бородою землі, причому вода ще жвавіше стікала з його спини і з пошарпаних рукавів і він виглядав ще смішніше.

Старшини, аж клалися на землю.

«Помилуйте! Деж ви це опудало зловили?»

«На човні в комишах сиділо. Так і видно підзирав нас».

«Невжеж шведське військо Амазонки, щоб мені їх у купелі підзирати?» — озвався нараз водяник клясичною латинською мовою.

«Legatus ducis ucrainiensis Joannis Maseræ sum», сказав, кланяючись старшинам у пояс.

«Помилуйте, панове», — реготався studiosus upsalaensis, — «таж то зі сміху вмерти можна».

«Legatus ducis ucrainiensis Joannis Maseræ sum», повторив водяник голосніше, навіть різкіше.

«Жадаю від офіцерів його милости короля Карла, щоб узяли мене під свою протекцію і допомогли вскорі оглядати королівське лице».

Старшини перестали сміятися. Повставали, підійшли до дивного гостя.

«Знак?»

Зняв з руки перстень.

«Гаразд, побачимо».

Дали знак до збірки і незабаром від Дніпра у город Могилів машерували шведські голубі однострої, а між ними чоловік космополітичної краски авантюристів. Під пахою ніс свою бороду і живо розкладаючи руками говорив зі шведськими старшинами мовою Ціцерона.

Сильно поруйнований Могилів, з котрого Петрові салдати тільки що втікли перед побідоносним Карлом, виглядав, як город у казці.

Шведські вояки, що за час свого довгого походу сильно обносилися, повтягали на себе частини московського вбрання, особливо штани й камаші. Хто запопав московський зелений каптан, обертав його підшивкою на верх, а товариші сміялися і казали, що то від уроків тутешнього жіноцтва.

Що раз то нові частини надтягали, обдерті, брудні, заболочені, очий людям не видно. Але ті очі все таки світилися воєнним завзяттям і вірою в геній свого вождя.

«Vivat Carolus rex!» — гукали, підкидаючи капелюхами, «vivat victoria, vivat!» Дула канон пообтулювані ганчірками, на ляфетах і муніційних возах гармаші з пообв'язуваними руками, ногами, навіть головами, завдяки бандажам, великими не вміру. Ледви тримаються канон, але покинути їх не хочуть.

«Vivat Carolus rex!»

За відділами вози з тяжко раненими, котрі вже йти не годні. Повідтинані пальці, порозвалювані голови, кров крізь бандажі протікає наверх. Але й вони дивляться в напрямі королівської квартири і притомленими, хорими голосами кричать:

«Vivat Carolus rex!»

За раненими небіщиків везуть, тих, що по дорозі померли. Товариші не хотіли їх без військового похорону лишати. За них візники кричать: «Vivat Carolus rex!»

Між шведськими частинами відділи польські, шляхтичі на конях, кождий в іншому вбранню, інша зброя, попадаються навіть сталеві шоломи й мисюрки. В деяких шаблі предківські, дорогоцінні, рукоятки в ящурі, в сталі, оздоблені слоневою костою, або насаджувані дорогим камінням. Усякої породи коні, усякої форми списи, луки, скалкові довгі рушниці з підпірками, бо самої не вдержиш, у вистрілі дрігне.

За військом женуть стадами худобу. Реве. Чує свій кінець.

Бубни, сурми, всякого рода дудки, сопілки, мультанки і другі крикливі інструменти. Справжня мандрівка народів, воєнний маскарад.

Викупані Шведи розходяться по своїх постоях, в о д я н и к а до королівської квартири ведуть.

Перед воротами звичайної міщанської хати два високого росту трабанти з аркебузами на варті стоять. Старшини щось їм говорять, вони перечать головою. Пропускають одного з них, другий перед воротами з підозрілим гостем остається.

За хвилину виходить прибічний офіцер і проводить його крізь варту.

* * *

Зільник, вузка доріжка до дімка з танком, обвинитим лозою дикого винограду.

Перед східцями на бубні сидів мущина літдвайцять і кілька, і дивився на карту, розпостерту на другому бубні перед ним. Високе чоло в лисину переходить, по боках жмутки каштановатого волссся торчать. Заходяче сонце озолочує їх. Виглядають ніби королівський, невправною рукою з золота викутий вінець. Між бровами глибока складка вгору, до поперечних зморщин на чолі. Очі спущені вділ, під ними сині підкови — з трудів і від недоспаних ночий. Уста нетерпівливо дріжать, ніздря роздуваються. Карта мабуть не зівсім годиться з тим, що бачить і що йому розвідчики приносять.

Оподалик старшини; перешіптуються, але не підходять. «Vivat Carolus rex!»—кричить ще якийсь запізнений, шведський відділ, котрий що лиш тепер до Могилева входить.

Король нетерпівливо стрясає головою, підноситься і бачить старшину з несподіваним гостем. Очі його блищать дитячою втіхою, уста всміхаються, виглядає, як хлопець, котрому нараз щось цікавого показали. Але в ту мить радість покривається серпанком утоми. Встає, складає карту, ховає у кишеню, відсуває бубен і підходить до гостя. Високий, стрункий, вузкоплечий, ніби величень, котрому не дали гаразд розвинутися й набрати тіла. Йде, не спішучись, сильно згинаючи коліна, як гірняки. Йдучи заклопотано кланяється, раз, другий, третій. На нім калтан, колісь синій, тепер непевної краски, золота трава на ковнірі, на рукавах і при тузиках потускла, її покрив порох, як патина.

«Архирей?» — спитав голосом, що нагадував його клопотливий усміх.

«Так, ваше королівське величество, найпокірнійший слуга».

«Багателля, отче, багателля, рад вас побачити, будь ласка!» Правою рукою показав на двері, ліву на спину поклав.

«Можете відійти!» — звернувся до старшин. «Як ваше імя? — Драке? Зі шведського шляхетського полку? ... Ви під Головчином гарно свій відділ вели, доволі гарно... Кажете, хоробро билися Москалі? ... Ляпаліі, мій пане, ляпаліі. Москаль танцює, як на блясі медвідь. При найблищій нагоді дістанете полк. Щоб я не забув, пригадайтеся хоробрим вчинком, браваурез...»

На його устах по'являється та сама хлоп'яча, добра усмішка, і зараз гине, ніби король засоромився того, що сказав.

«Ваш швагер лишився там...» — головою кивнув на захід. «Під Головчином були великі втрати. Кондоленція, мій пане...» Руку старшині подав, але теж так якось несміливо, ніби боявся, чи цей не відтрутить її».

«О ревуар!.. Отче! — будь ласка...!»

Розстрига поклонився в пояс.

«Будь ласка!»

«Ваше королівське величество...» розстрига десницею чверть круга зробив, прохаючи, щоб король перший увійшов.

«Багателля, отче, багателля, — ходім!»

Увійшли в світличку білену, колісь може й обставлену заможню і прибрану чисто; тепер у ній, як звичайно в хатах, з котрих хазяї перед неприятелем втікли. Що можна було забрати, забрали,

вони, чи Москалі, які що лиш подалися з міста, не вгадаєш. Лишилося тільки ліжко, дубова здовж стіни лавка, така сама скриня і якась стара комода, не достроєна до світлиці, ніби гість. На лавці срібна умивальниця, а біля неї такий самий збанок з водою. На кілку білий, чистий рушник з королівським знаком.

«Ти від його милости пана гетьмана, отче?» — питає Карло латинською, не досить вправною мовою.

«Від нього, ваше величество».

«Давно бачився?»

«Днів тому кілька».

«Значиться, поспішав? »

«І дуже».

«Де тепер гетьман?»

«Я оставив його в таборі, миль вісім від Білої Церкви, тепер він уже мабуть до Київа доходить».

Король добув карту з кишені і на скрині простер. Шукав Білої Церкви. Відміряв цирклем віддаль звідси до Київа: «Скорим походом іде».

«Козаки до скорих походів привикли».

«Чув я про те. В Європі козак, це легкий кавалерист, — а я їх за кращих піхотинців числю, а що найкраще в них, так це піоніри». Пригадував війни Богдана Хмельницького.

«Перед доброю кавалерією респект, але певна піхота, це ґрунт. Вона і в полі добра, і на окопах, і на барикадах у місті, пригодиться всюди... Богато в гетьмана піхоти?»

Розстрига вичислював полки і подавав число сотень. Король рахував у голові. «Колиб трета часть того — досить... А провіянт?»

«Хватить!»

«Хватить, але чи в евіденції він? Які магазини, млини, достава?»

Не легка була річ дати вдоволяючу відповідь на всі ті питання.

«Московські апетити звісні, а московського війська чимало на Україні і чимало його проходить».

«Алеж і козаки служать в армії російській».

«Це теж не добре. За багато їх гетьман цареві посилає».

«Мусить».

«Що значить мусить, коли край війська потрібує».

«Ваша величність не знають, у якій опресії знаходиться Україна».

«Не розумію, як такий великий народ таку велику опресію терпить... А як народ ставиться до свого гетьмана і як поставиться до нас?»

«Гетьман тішиться повагою і сплендором, який належить державним володарям, а Москалів народ ненавидить за їх здирства. Шведів почитає, як своїх спасителів».

«Я не так дивлюся на діло, скептично. Так легко воно не прийде. Степ має свою психологію і свої права. Не легко їх переломити. Простір — це сила, з котрою треба боротися. Не важко побідити царя, куди важче боротися з вашими дімензіями і дістанціями».

Цирклем водив по карті. «А чого це ви нараз кличете мене на Україну? Перше справляли на Москву, а тепер на Київ».

Розстрига не сподівався такого питання.

«Я, ваша королівська величносте, не стратег, боюсь, що відповідь не буде вдоволяюча».

«Хочу її почути».

«Є всілякі причини. Перше, що земля під ногами горить».

«Як мені це розуміти?»

«Гетьман дуже політично свою акцію веде, але його контрагенти ні».

«Я?»

«Ні. Але король польський. У Польщі не досить тайни бережуть. Царські люди довідуються від Поляків, чого їм знати не треба».

«Приміром?»

«Король Станіслав хвалився перед турецьким посланцем, що гетьман Мазепа за одно з ним стоїть і почне помагати йому проти Москви. Від того посла чув це стольник Кантакузен і даліше подав подібно, як цар за випивками позаушники або й поличники своїм людям дає».

«Як це?»

«Дуже просто. Цар вдарить у лице свого сусіда на ліво, цей свого, так обійде кругом, аж царський сусід з правого боку мусить ударити царя».

«І вдарить?»

«Як часом».

«А як ударить?»

«І тоді ріжно буває. Часом цар тішиться, а часом розізлиться, що обидили його маєстат».

«Монгольська фантазія. Але ми відбігли від речі. Кажеш, отче, король Станіслав не добре секрету береже?»

«Колиб гетьман не був на чотири ноги кутий, давно спотикнувсяб. Особливо небезпечно було підчас процесу Кочубея».

«Чув я про це. Тому то мабуть і зі мною гетьман припинив був переговори».

«Довше годі обдурювати царя. І це одна причина, з котрої впливають інші».

«Котрі?»

«Ось цар гетьмана Мазепу на вожда всеї своєї кінниці у війні з вашою величністю кличе».

«Може з усією кінницею в час битви перейти».

«Вонаж мішана, українсько-московська».

«Правда. А даліше?»

«Даліше те, що цар кожної днини нових полків від гетьмана жадає і гетьман мусить давати. Як що він скоро не сполучиться з вашою величністю, так військо його до особистої сторожі змаліє. А врешті цар хлібів від України вимагає. Чим більше візьме, — тим менше останеться для нас».

«Можливо, та все це не стратегічні причини».

«Про них я не беруся казати. Я не спеціаліст по тому ділу».

«Подумаю, отче, і пораджуся з моїм штабом. А тепер порадь ти мені, де маю примістити гетьманового посла?»

Посол зробив покірну міну: «маленька записочка з підписом його величності, щоб мене не молестували варти, і покірний слуга короля Карла і гетьмана Мазепи дасть собі раду».

Король написав кілька слів своїм характеристичним письмом і ніби засоромлений подав записку гостеві. Клянявся і наступав на нього. Цей назадгузь подавався до дверей.

ШВЕДИ..!

Квартірмайстер Гілленкрок обома колінами клячів на лавці. Лівою долонею підпер голову, а правою рукою водив по карті, розложеної на великім столі.

Біля карти лежав лист білого паперу. Гілленкрок цирклем бігав по карті між Могилевом і Вітебськом, скакав у Ліфляндію, вертав назад у Могилів, звідси мандрував до Київa, і знов, і знов.

Було горячо, робота не йшла, пляни й обчислення не вдавалися.

Лист білого паперу від гори додолу покритий усякими лініями, всякими геометричними фігурами, поруч котрих стояли цілі колумни цифр. Гілленкрок перечеркував лінії і цифри, і, невдоволений вислідом своєї роботи, рисував на маргінесі ніби для відпочинку, плян якоїсь твердині з палисадами, редутами, шанцями і траншеями.

Мухи сідали йому на червону потилицю, а з лобу капали на карту краплини поту. Він витирив їх хустиною і працював далше.

Генеральний квартірмайстер так захопився своєю любовою роботою, що не чув, як у хату увійшов ексцеленція граф Піпер, старець з поморщеними лицами, з поораним чолом і з роздутими, безна-

станно дріжучими ніздрями. Піпер нагадував заїздженого расового коня.

«Працюємо!»—сказав, кладучи протекціонально руку на плече Гілленкрока.

Цей відвернувся, а побачивши всемогучого канцлера, зіскочив з лавки і заметушився по хаті, шукаючи місця, на котрім Піпер міг би вигідно сісти.

«Прошу не турбуватися, я тільки на хвилину, хочу довідатися, яка ваша гадка про наш дальший похід».

«Моя гадка, ексцеленціє, що треба простувати на Вітебськ, щоб бути близьче Ліфляндії і генерала Левенгавпта».

«Так гадаєте?»

«Гадаю так, ексцеленціє, бо поки ми не получимось з корпусом Левенгавпта, поти нам нема що заганятися в безмежну Україну. Її дімензії великі на наші сили, проковнуть нас степи».

Піпер, досвідний дипломат, котрому не були чужі також тайни стратегії, підняв брови і роздуб свої широкі, ніби шкурятяні ніздря.

«Тішуся, що оба ми тої самої гадки. Я також пишуся на похід у напрямі Вітебська».

Він узяв Гілленкрока за руку і попровадив його до стола. «Покажіть, де тут у вас цей Вітебськ?»

Гілленкрок вказуючим пальцем ткнув у карту. «Ось він, а тут Могилів, а отсе дорога до Київa. Мої обчислення ще не скінчені, але і з того, що вже готове, видно, що нам треба прямувати на Вітебськ, щоб не відбігати, а наблизатися до Левенгавпта, бо як ні, то ворог побе його, а опісля зверне всі свої потуги проти нас».

Нахилилися над карту і потонули в лябірінті цифр і ліній, так, що не счулися, коли увійшов

польний маршал Реншільд, мущина гарний, рослий, з гострим носом і червоними, як у дівчини устами. Махав капелюхом, як віялом, навіваючи прохолоду на своє, спочене обличчя. «Алеж горячо, — уф!»

«Горячо», — відповів Піпер, відвертаючись від стола. «І чим даліше посунемося на південний схід, тим гірше буде нас припікати».

Реншільд підшивкою свого каптана стер порох з лавки під стіною і сів. «Температура змінюється». — говорив, надуваючи рум'яні губи. — «Нині горячо, а завтра може бути зимно. Добрий вояк му- сить поборювати не тільки ворога, але також жару і стужу. Правда, Маєрфельд?»

«Правда, пане графе», — відповів входячий у квартиру генерал Маєрфельд, товариш і однодумець Реншільда. «Панове на воєнну раду зійшлися?» — спитав, обкидаючи оком квартиру.

«Воєнна рада, без короля?» — відповів роздумуючи ніздря Піпер.

«Його милости короля, що лиш не видно. Приглядається до вправів на майдані», сказав, відчиняючи вікно Маєрфельд. «Алеж жара. Фу, чорт, яка жара! Почуваєш себе, як бефштек на сковороді. Чи не краще булоб сісти на коний та поскакати до Дніпра. Річка гарна, купіль славна».

Та ще він не скінчив тих слів, як у двері увійшов молодий хорунжий, придлений до служби біля квартирмайстра Гілленкрока і вдаряючи за- каблуками, а рівночасно підносячи руку до капелюха крикнув, як із просоння: «Його милість, король!»

Піпер, Гілленкрок, Реншільд і Маєрфельд зірвалися з місць. Перші два стояли випрямлені біля стола, другі між дверми і вікном, далеко від себе,

як далекі були собі симпатіями і переконаннями, представники двох партій, двох напрямків, котрі поборювали себе.

З шаблею під лівою пахою і з капелюхом у правій руці появився у дверях король Карло. Холяви високих чобіт згиналися в колінах, король, ніби присідав, кланяючися на право й на ліво, кожному з присутніх окремо. Ті відклонювалися ще низче. «Добрий день панам! Добрий день!»

Ніби не знав, від чого почати розмову, ніби виправдувався, що прийшов. Каптан з синього, полинялого сукна, заціпнутий на дванадцять мосяжних гудзиків, на шиї хустка з чорної, шведської крепи, сподні зі шкури рена, довгі шкурятяні рукавиці, весь одяг по приписам, як у других офіцерів, може й гірший і більше знищений, ніж у деяких. Тільки голова инша, виїмкова, незвичайна, з височезним чолом, зі жмутками неслухняного волосся, з очима, що нагадували загадочні фйорди.

«Пан полковник», — звернувся до Гілленкрока, — «як звичайно, працюють. Правда? Так. Праці в нас багато. Перед нами похід. Кудиж, гадаєте, панове, двигнутися нам? Прошу, не вяжіться, говоріть. Знаю, що перервав балачку на тую тему. Продовжайте санс женад'».

І знову кланявся на право й на ліво, очима блукаючи кудись далеко.

Королівські старшини мовчали.

«Інкомодую?»

«Ні, ваша милосте», — почав Піпер, моргаючи ніздрями, як дівчина бровами. «Ніраз. Ми дійсно балакали про те, куди нам прямувати, на Вітебськ, чи на Київ».

«І що?»

«Я і наш квартирмайстер гадаємо, що краще на Вітебськ».

Король узяв шаблю зпід пахи, вдарив нею об долівку і сперся на рукоятці. Піпер підставив йому стілець. «Ваша милість зволють присісти».

«Спасибі, спасибі. Сідайте і ви, панове. Побалакаємо».

Реншільд присів на футрині вікна, Маєрфельд став біля нього, Піпер і Гілленкрок примістилися на тапчані.

«Панове все окремо; праве й ліве крило, а я по середині».

Біля королівських уст появилася на хвилину ледви помітна усмішка і щезла. «Чомуж то, на вашу гадку, ексцеленців, нам треба йти на Вітебськ?»

«Тому», — відповів Піпер, — «бо це диктує нам льогіка дотеперішнього нашого походу».

«Воєнна льогіка окрема. Тут Арістотель і Ляйбніц ні при чім. Тут не консеквенція важна, лиш оригінальність. Треба думати так, щоб ворог твоїх думок не догадався».

«Наскільки такому думанню не противиться конечність».

«Конечність?» — спитав король і його очі вплилися в канцлерове обличчя, поморщене, як видавлена цитрина.

«Конечність?» — повторив спираючи бороду на рукоятку шаблі.

«Конечність велить нам триматися близько Ліфляндії, щоб скорше получитися з корпусом Левенгавпта», — відповів канцлер, обтираючи хустиною чоло.

Як старий, вправний дипломат, котрий був правою рукою ще попереднього короля, він догаду-

вався, що Карло противної гадки, і з досвіду знав, що нема що тратити багато слів, щоб його перекопати. Карло XII питався о раду своїх генералів, але робив, як йому хотілося. Так буде й тепер. Видно, король схиляється до плянів Реншільда, котрому спішно на Україну і котрий мабуть не бажає собі злуки з Левенгавптом, а може навіть жаде на його загибель, щоб позбутися визначного суперника.

Реншільд сидів на вікні, баламкаючи злегка ногами, а його дівочі уста прибирали форму букви «о», ніби свистали.

Це доводило канцлера до злости.

Оба вони, графи й ексцеленції, не любилися стихійно.

«Колиб, не дай Боже, Москалі побили Левенгавпта», — почав квартирмайстер Гілленкрок, — «тоді...»

«Тоді, гадаєте», — підхопив король, — «і ми пропали. Не бійтеся. Левенгавпт досвідчений генерал, а ми теж якось дамо собі раду. Не в одній „опресії“ бували».

«У Левенгавпта», — відізвався Реншільд, — «16-тисячний корпус».

«Цар Петро може кинути на нього 50 тисяч», — завважив Гілленкрок.

На королівському обличчі появилася знову та сама легка усмішка. «Не штука», — сказав, — «побідити рівносильного ворога. Це річ звичайна. Від Шведів треба вимагати незвичайних побід, про котрі говорив би весь світ».

В кватирі на хвилину запанувала мовчанка. Тільки мухи жужжали сідаючи на голови старшин.

Маєрфельд ловив їх рукою і кидав крізь вікно: «Тю! Проклята мушва».

«Московське військо», — перебив мовчанку Реншільд, — «настільки не вишколене, що дивно булоб, колиб Левенгавпт не дав собі з ним ради. Треба сподіватися, що він своє завдання добре сповнить. Нам треба йти туди, куди нас льогіка фактів кличе».

«Льогіка фактів?» — спитав Гілленкрюк.

«Так. Нам треба відтяти від Росії що найбогатіші провінції, себ-то Україну, з котрої цар Петро бере харчі для війська і що раз то нові полки від гетьмана Мазепи. Український народ чекає нас».

Піпер не втерпів. «Не знаю, чи є на світі такий народ, котрий чекав би чужого війська. Цеж тягар».

«Алеж ми йдемо визволяти Українців з московського ярма».

«Це розуміють може деякі козацькі старшини, а народ знає тільки, що Шведам треба дати квартири, харчі і т. д. А що жаден народ не дає того радо, так з того приводу мусять виникнути непорозуміння. На прихильність українського народу нам нема що числити. Це народ православний, а ми протестанти. Не дурім себе».

«Козаки сильно озлоблені на царя. Його вважають прямо своїм катом. Краще з Лютром, як з Бельзевувом, говорять».

Обличчя Піпера ще більше поморщилося, а його очі заблистали насилу здержуваною погордою. «Пане графе», — казав, звертаючися до Реншільда, — «не малюймо собі будучности надто рожевими красками. Увійдемо в край чужий, невідомий нам, між народ, котрого не розуміємо. Треба числити на власні сили, а не на його сприятливість і допомогу».

«Себ-то?» — спитав, ніби свиснув Реншільд.

«Себ-то, — відповів роздуваючи ніздря Піпер, — «треба нам получитися з Левенгавитом, щоб з малими силами не пускатися на велику небезпеку. Надто велике ризико, це не хоробрість, а очайдушність, авантюра».

«Лицар і авантюрист, недалекі поняття», — завважив король, перериваючи тим висловом суперечку двох своїх ексцеленцій. «Жалую, що не можу бути одною гадки з паном канцлером. Рожеві скла, це прикмета молодих, а чорні — старих. Я хочу голим оком дивитися на світ».

Піпер скривився, ніби йому гірко подали і відкашельнув значучо. Король порушився на своїм стільці.

«Не хотів я вразити пана канцлера, котрого гадку високо собі ціню, але після побід, яких нам не пощадив Господь, не маємо причини дивитися надто чорно в будучність. Козаки народ воєнний. Це воєк иншого типу, ніж наш, але хоробрий. При добрім проводі він може стати дуже корисним союзником».

«А кілька тисяч того союзника приведе нам гетьман Мазепа?»

«Приблизно відомі мені сили гетьмана Мазепи», — відповів король. «От і тепер є у мене післанець від нього, — розказує».

«Алеж цар щораз нових формацій вимагає від Мазепи і цей відмовити не може», — завважив Гілленкрюк.

«І якраз тому», — перебив король, — «нам треба поспішати на Україну. Скорше прийдемо, більше козаків перейде на наш бік. А не забуваймо, що також великий везір обіцяв мені свою допомогу. Не

гадаю, щоб падишах супротивився політиці свого везира».

Реншільд і Мазрфельд тріюфували. Король стояв на їхньому боці. Ексцеленція Піпер, наймудрійша шведська голова, вірний дорадник двох королів, про котрого казали, що король Станіслав в руку його цілує, — програв. Стояв безмовно, похитуючи своєю червоною, спеченою головою.

«Алеж бо душно»,—говорив, щоб щось сказати.

Нараз гаркнули бубни, заграли сурми й обої, загуділа земля від тупоту тисячів ніг.

Реншільд зіскочив з вікна і відступився на бік, щоб король міг бачити, як переходить військо.

Йшли сірі баталіони високих і худих, бородатих Фінців, а за ними голубі полки шведські з синьожовтими прапорами, з грифами, яблуками, схрещеними стрілами з ренами й цвитучими деревами. Прапори полинялі в боєвих огнях, зі слідами крові, подерті, пошарпані, як вірлині крила, що в бурю попід небо літали.

Король стояв з шаблею під лівою пахою, з капелюхом у правій руці, і очима, що нагадували фйорди, летів кожному прапорові на стрічу. Не кланявся, стояв випрямлений, як свічка, як статуя. Військо побачило його. «Vivat, Carolus rex!»—роздалось з тисячів грудий.

Музика тихла, мовкли сурми й бубни, військо здоровило свого улюбленого вождя, — полк за полком, кожда чета, кожда четвірня, аж до останньої.

Перейшли. А король все ще стояв посеред квартири з шаблею під пахою, з капелюхом у руці і очима, що нагадували фйорди, відправляв свої полки. Високий, худий, гордий.

Нараз уста його задріжали, як уста дитини,

обличчя осінила усмішка повна безмежної любови, і він вимовив одно тільки слово: «Шведи».

В тім однім слові було все: любов, гордощі, жаль.

«Шведи», — повторив ексцеленція Піпер, стираючи хустиною піт з чола і сльозу зі свого ока. «Шведи».

«Кудиж підемо, панове?» — спитав король, перебиваючи нараз довге мовчання.

«Куди нас ваша милість попроведать», — відповів граф Піпер.

Забув про самовпевнений погляд Реншільда, про його уста, що ніби на весь світ зневажливо свистали, не бачив його гострого носа, що здавалося рад був скрізь устрявати, — бачив тільки свого молодого, великого короля і в ушах і в серцю його лунали слова: «Vivat, Carolus rex!»

«Підемо, куди нас ваша милість попроведать», — повторив граф Піпер.

Король кланявся, як звичайно, несміливо й покірно: «Дякую, дякую панам». А звертаючись до Гілленкрока просив: «Пане полковнику. Будь ласка, продовжайте свою працю. Вона важна, вона дуже важна. Позвольте глянути на карту».

Гілленкрок відсунув сталець від стола і цілий стіл хотів присунути близь вікна.

«Спасибі. Не турбуйтеся. Я й без того бачу».

Похилився над карту і бігав по ній своїми синіми, розміряними зіницями. «Тут Дніпро, а тут ріка Сож, тут наш Могилів, а там Смоленськ, там Мстиславль».

На хвилину здержався на тих двох містах, ніби рішав, котре з них вибрати має. «Прошу, працюйте дальше. Не перебиваю».

Взяв шаблю під паху, ще раз поклонився і вийшов.

Реншільд підступив до Піпера і простягнув до нього руку. «Ексцеленціє!»

«Ексцеленціє!» — відповів Піпер, і поміж ними ніби нічого й не було.

Реншільд і Маєрфельд вийшли. Гілленкрок узяв циркель, лівим коліном прикляк на стільці, лівою рукою підпер голову, а правою водив на північ і на схід від Могилева, туди, куди перед хвилиною перебігали сиві зіниці короля Карла. «Могилів, Дніпро, Сож, Мстиславль», — повторяв, вгадуючи королівські гадки. «Значиться, перейдемо Дніпро в напрямі річки Сожі, підемо на Мстиславль».

«Підемо, куди король велить»,—повторив Піпер.

ДВАНАЙЦЯТЬ ТИСЯЧІ

Літо стояло в повній красі. Життєва сила природи добігала до свого вершка, — місяць серпень. Незабаром і Спаса. Освятять цвіти, овочі і мід, відпичнуть спрацьовані руки хлібороба і діти з жалем глядітнуть на небо, пращаючи відлітаючих журавлів: кру, кру, кру!

Настане осінний відпочинок, а там і вечорі довші, і казки, і пісні, і вечірниці.

Так звичайно, — та не тепер.

Хоч і тепер соняшні дні чергуються з ночами зорішливими, по спеці приходять дощі, по погоді громи, на полях дозрівають збіжжя, а в садах овочі, хоч у природі не видно ніякої зміни, ніякого відхилення від звичайного щорічного порядку, так на землі, поміж людьми, інакше. Людий обгорнула тривога. Бентежаться, тривожаться, не можуть собі місця прибрати.

Звіється курява на шляху, — кидають серпи і коси й біжать у село, кажуть, що вороже військо надходить, гремять, — гадають, що гармати ревуть, в шумі вітру чують крики і стони людей... Війна.

Казав би ти, що привикли до неї. Не від нині тріває. Рік-у-рік набирають молодь у полки і шлють у далекі походи в Польщу, в Литву, в Московщину, Бог вість де. Не один пішов здоровий, як дуб, а

вернув без ноги, без руки, обезвіченим калікою, т-гарем для громади і для родини. Богато не верне ніколи.

Невжеж можна привикнути до того?

Війна...

Гетьманська столиця, Батурин, ще не бачить її. Тут тільки трохи московського війська постоем стоїть, для порядку. Пишні батуринські сади вгинаються під яблуками, грушами та сливами, солодкими, як мід; зародили поля, худоба теж здорова. Та не тішаться своїм добром мешканці гетьманської столиці. Почувують себе, як перед відлетом птахи. З тривогою дивляться на північ і на захід. Звідтам хмари надходять, — буря іде.

Всіляко про Шведів говорять. Кажуть, що добрі люди. В Могилеві нікому кривди не робили. Платять за все. А всеж таки страшно, бо це чужий, невідомий народ і лютерської віри. А найстрашнійше, що цар велить перед Шведами городи й села палити, спустошити край.

Тривожиться Батурин. Робота людей не береться. Гуртами по вулицях стають і розговорюють. Кожда вість блискавкою перебігає город, кожде слово стосотним відгомоном відбивається, росте, до розмірів велитенських, страхітних.

Богатіші по погребях, клунях, омшаниках закопують добро, по лісах ями для себе заздалегідь гребуть, щоб було де перетривати негоду.

Свідомійші горodu не гадають кидати. Цеж кріпость, треба тільки направити її. Направляють. Дивуються, чому гетьман не велів укріпляти Батурина, хоч, кажуть, укріплює Стародуб, Чернигів, Ромен і Гадяч. Мабуть не гадає, щоб ворог облягав його столицю. Потішаються.

На замку з раннього ранку до пізньої ночі гремять молоти, скрегочуть пили, глухим гомоном відбиваються від старих замкових стін удари сокир. Самі міщани проводять тую роботу, захищають себе і своєї столиці.

Мотря на лавці під хатою сидить. Вона в чорному вбранню, лиця приблідли, що лиш перебула недугу. Дивиться на небо синє, горяче, на дерева, повні овочів і листя, на силу і красу природи і так їй дивно на серцю, що й виповісти не може... Кривавий поміст, колода і сокира... Батько... Того образу не забуде ніколи. Хоч як бажає, — не може... Дивується, як Любов Хведорівна може ще жити на світі. Поїхала на хутір і безвихідно пробуває у ньому. Вона, — причина такого нещастя...

Повіки опускаються на очі, голова подається взад, на білу, теплу стіну, перед очима літають рожеві листочки троянд, руки пашать, ніби хтось мурашок до них насипав, — чорно...

Мотря будиться на білій постелі. Біля неї сидить її муж. Чому він, чому не той другий?... Судженого і конем не обідеш... Той другий у Києві тепер. Військо туди зпід Білої Церкви привів. Київ ожив. Гетьмана дзвони св. Софії вітали. Та не так, як вона собі того бажала, як тітці розказувала колись. Де він, де його побіда, де цей великий день? Як важко дожидати його?..

* * *

Сумно й тривожно дивиться Чуйкевич в очі своєї любої дружини.

Мотря підносить повіки. «Ти тут?»

«Біля тебе, Мотре?»

«А робота?»

«Я її пильную».

«Правду кажеш?»

«Невжеж я коли брехав тобі, Мотре?»

«Не хочу, щоб ізза мене терпіли твої діла. Не забув якого приказу, Іване?»

«Вони в мене списані на папері. Роблю, що гетьман велів, не турбуйся!»

Очима повними вдяки дивиться на нього.

«Що нового? Є вісти які?»

«Вісти, як птахи, не знаєш звідки прилетіли. Не важні».

«З Київа нема якої почти?»

Чуйкевич замнявся, мовчав.

«Таїш що передімною? Може щось недобре?»

«Ні, Мотре. Нічого доброго і нічого злого. От так собі».

«Чомуж ти тоді не говориш? Не бентеж мене».

«З Київа післанець прийшов».

«З Київа?» І Мотря сіла на постелі. «Хто такий?»

Чуйкевич взяв її за руку. «Не трівожся, сотник один із сердюцького полку, ти його не знаєш».

«З чим прибув? Може гетьман нездужа, може його цар до себе покликав?»

«Заспокійся. Гетьман здоровий і здоровить тебе. Цар його кличе, та він не спішиться. Нема дурних. Казав перебрати і наготовити акти, що я і зроблю».

Мотря заспокоїлася, але за хвилину стала знову питати: «Тільки всього? Не таїш ти що передімною?»

«Як на сповіди кажу, якаж бо ти!»

«Хочу все знати, все, все, — розумієш? Не хочу бути куклюю до забави, дитиною, перед котрою закривають правду, підросте, довідається. Коли я

дружина тобі, так нічого не скривай передімною. Не бійся, я сильна, не вгнуся. — Кажи!»

«Нічого незвичайного не привіз цей сотник. Вір мені».

«А що розказує про Київ, про гетьмана, про діло?»

«Богато».

«Хочу почути. Мушу!»

«Підожди. Він ще нині не їде. Завтра запрошу його до себе, розкаже. А нині ти хвора, — спіchnи!»

«Не можу. Це недуга не тіла, а душі. Ти знаєш: душа спокою не має».

«Оповідайня ще гірш збентежать тебе».

«Збентежать і заспокоять. Знаю свою вдачу. Поклич його. Ось, бачиш, я вже здорова, сильна, — поклич».

Чуйкевич не міг відмовити. Згодився, і післав за сотником чуру.

«Кажи, що просимо пана сотника до себе на вечерю».

* * *

Чуйкевич пішов перебратися, щоб гідно привітати гостя. Вернувши до світлиці, здивувався. Побачив Мотрю відсвіженою і причепуреною. «Яка сила волі у тієї жінки», — погадав собі. «Такий удар перебула й не зломилася. Цікавість до справи тримає її».

Мотря прибирала в світлиці. Стара мебель творила гарний контраст до її молодечої появи.

«Мотре, невжеж у нас прислуги нема?»

«Не можу всидіти без діла. Тривожуся, сама не знаю чого».

«Лиши тривогу мені, я мущина. Найгірше вже поза нами».

«Хто знає, Іване», — відповіла, сідаючи в старосвітський фотель, «нераз здається, що гірше як є, вже й бути не може, а поживеш, і побачиш, що ні. Бездонний ящик Пандори. Невжеж ми знаємо, який дарунок готує нам доля?»

«Як поганий, то не приймемо. Хай ворогам нашим підносить».

«Доля не питається нас, — що хоче, те й дає».

«Поборемо злу долю і заживемо щасливо».

Говорив зі щирої душі, бажаючи не так собі, як своїй дружині тихого, безтурботного щастя.

«Дай Боже», — відповіла Мотря. «Ось і наш гість».

Чуйкевич вибіг назустріч.

«Мир дому сему і всім живущим в нем», — промовив гість, переступаючи поріг. Перехрестився до образів, а побачивши хазяйку, відрекомендував себе і поклонився впояс. «Гарною дружиною поблагословив вашу милість Господь», — повернувся до господаря дому.

«Йй Богу, ненаглядна краса. Тільки стій і дивися, забуваючи про шаблю, війну і про всякія другія о к о л и ч н о с т и». (Гетьманський післанець старався актовою мовою говорити).

Мотря подала йому руку. Обтер хустиною вус і поцілував грімко. «І солодкаж яка! Йй Богу, як марципан».

«Пан сотник компліменти любить», — завважила Мотря.

«Люблю, чого мені Бог не зволив дати».

«Нежонатий?»

«Парубком залишуся до смерти».

«Не вподобалась жадна?»

«Була одна і тую Бог до себе покликав. А другої не хочу».

«Вірний».

«Добрий козак вірний Богові, гетьманові, шаблі і дружині. Зломиш одному віру, — як же вірити тобі?»

«Знає гетьман, кого посилати».

«Хай Бог милує його милість пана гетьмана!» — відповів сотник.

«Розгостіться, будь ласка!» — просила його Мотря. Чурі казала прийняти шаблю і шапку. «Сідайте та розказуйте, що в Києві чувати».

Гість рукою махнув. «Розказувати багато, а слухати мало. Нічого тепер доброго не чувати».

З його широких грудий добувся голос подібний до сопоту ковальського мішка, — сотник зітхав.

Його обличчя, що нагадувало старий, почорнілий ремінь, ще гірше потемніло, а очі сховалися під брови. «Сумно в Києві тепер».

«Невжеж?»

«Так сумно, що, вірте мені, який я старий, а радувався, як молодий хлопчина, що мене гетьман в Батурин посилає. Гадаю, розважу себе».

«І розважили?»

«Як же не розважити, побачивши таку красу, не во гнів пану Чуйкевичеві кажучи. Боже ти мій! Пощо тієї війни? Чи не краще жити по законам Христовим та раювати біля гарної і доброї дружини?»

«Пан сотник, як проповідник балака», — завважила Мотря. — «Війна за волю, діло святе, і не хотілаб я, щоб мій муж ізза мене відтягався від того святого обов'язку».

«Війна за волю», — повторив зітхаючи сотник. «Добуваємо тієї волі і ніяк добути не годні. От і тепер. Здається, тільки простягни свою руку і воля твоя. А чи зловиш її? Бог святий знає. Так нас тії Москалі обсіли, що обігнатися годі. Гетьманові прожитку не дають. Все якісь посли то від царя, то від Меншікова, гетьман хвилюється, та нічого не вдіє, мусить робити, що йому велять. От яка тут воля!»

Перейшли до столової і за вечерею балакали дальше. Чарка розвязувала язик. Гість довіряв господарям, як рідним.

«Від першого серпня в Києві стоїмо. Боже ти мій, як віджив наш старий золотoverхий Київ! Козацтва, як того макового цвіту. Аж за очі бере. Самої кінниці тисяч кілька, може шість, як не більше. Подумайте!»

Очі старого козака заблистіли притаєним огнем. Мотрині зіниці розгорювалися від того огня. Оживала. Білі лиця наливалися кровю.

«Як вийдеш бувало на який майдан, як глянеш, — скрізь червоні шалки, скрізь гострі списи в сонці горять, як хрести на київських церквах. Не знаю, чи коли від Богданових часів стільки війська в нашій Києві бувало. Щоб не збрехати, кінниці й пішого тисяч може двацять, як не більше. Погадайте! Цеж армія, і ще яка! А гармат, а возів з муніцією, з харчами, з припасами всілякими, — сила-силенна!»

«І що?» — питався Чуйкевич.

«І що?» — повторила Мотря.

«І, ніщо», — відповів сотник. «Ніщо...»

Його брови підлізли вгору, уста скривилися жа-

лісно, а з грудий добулося те саме зітхання, що нагадувало сопіт ковальського мішка.

«З такою армією, можна собі гадати, в десятеро сильніші царські полчища розібеш, Україну на ноги поставиш, мир подиктуєш, — ага! Ні армії, ні мира, ні волі, нічого нема».

І він руки сумно опустив по собі.

«Щож сталося такого?» трівожно питалася Мотря.

«Що? Стривайте, зараз вам скажу».

Він випив чарку за здоровля хазяйки, обер уста і розказував дальше: «Ще ми не надивилися на наш святий Київ, ще не спочили з далекої дороги, як вже і посол від царя прибігає: посилає йому чотири тисячі кінниці на допомогу полковнику київському й білоцерківському, котрих раніше виражено в Польщу для руйнування тих панів, що з королем Станіславом тримають. Помилуйте, чотири тисячі кінниці! Цар гетьмана вождем над кінницею настановляє, а чотири тисячі кінниці від нього бере. І будь тут мудрий! Кажуть, гетьман як зварений ходив, не знав, що йому робити. Перше мати розважала його, тепер ігумені Магдалини вже в живих нема і гетьманові в нікого розради шукать».

Мотря довгими віями свої зіниці прикрила.

«Післав?» — спитався Чуйкевич.

«Викручувався, як міг. Казав: скорше булаву покладу, як таких сил позбавлю Україну. Хто захистить її, таж мене народ проклене! — А посли один за другим прибігали: посилає і посилає!».

Сотник замовк. Його обличчя, як ремінь, стало мякнути і морщитися, робилося подібне до шкіри. Чоло пооралося, сердився козак. «Бог його побив би!» — вихопилося з уст. «А я! Побє!» — сам собі

доповів усміхаючися гірко. «Коли йому Швед не дасть ради, то ніхто йому нічого не зробить, проквітне нас з чобітьми».

Мотря припрошувала гостя до страви. «Мені вже, ваша милосте, і страва не смакує, і чарка не веселить душі. Забути не можу, як тії полки з Київа відходили. Дві тисячі Гадячан, що попереду в київській фортеці стояли. Не один до того Київа приріс: побратався, покумався, дівчину собі знайшов. А тепер кидай усе, що серцю твою любе і спіши в тую Польщу, не знати за що й за яке. Хочуть пани Станіслава, хай їм буде Станіслав. Що Гадячанам мішатися до панських поррахунків. Так розум каже, а цар приказує друге. Дві тисячі Гадячан у Польщу виступають, а за ними тисяча молодиків, що тільки свою військову службу починали. Деяким ще й вуса не засівалися,—молодики! Тих найгірший жаль. Ще вони й не викохалися, ще матері не натішилися ними, а вже—іди! Знаєте, старий я козак, всячину бачив, а того забути не можу... Ніби молодий ліс рубають... Ранок був.—Літний, ясний ранок. Небо чисте, сонце тепле, жарке, а вулицями ніби хмари чорні перевалюються, відділ за відділом іде, невесело, нерадо. Що нерадо! Одного погідного обличчя я не бачив, одного ясного ока, всі, як той проклін. Навіть коні голови поспукали. Не порскають, лиш оглядаються позад себе і жалібно іржать. Звірина теж щось розуміє».

«Не всяка», — перебив Чуйкевич, — «але коні, то так».

«Кінь — товариш козацький, він усе розуміє. Я ще до нині те іржання жалібно чую... Пішли...

За Гадячанами тисяча молодиків, ніби буря цвіт із наших садів обірвала і на чужі дороги несла.

Провожав їх весь Київ. Плачуж було, плачу! Як на похоронах. Хоронили ми нашу надію. Пішли... Гетьман довго дивився за ними. Я недалеко від нього стояв, бачив його, і вдроте таким бачити не хочу. Жаль його ломив. Робив, чого робити не хотів, а мусів».

«Дуже наш гетьман подався?» — спитав Чуйкевич.

«Не знаю, що вам відповісти. На око — такий, як був тому рік-два, може й більше, але хто його частіше видає, каже, що змарнів і по ночах не спить, нервується».

Важкі переживає часи. Яка відповідальність! Подумайте! Кождий з нас відповідає за себе, а він за всіх. Не легко такий тягар на своїй совісти нести. Я козак, в політиці не розбіраюся, та не хотів би я тепер у його шкурі сидіти».

«Чому ж то так?» — питався Чуйкевич.

«Чому?»—і сотник потер рукою чоло. «Питаєте? Ніби не знаєте сами?» Він оглянувся кругом, чи не слухає хто, а тоді присунувся ближше до Чуйкевича і шепотом почав: «Швед наближається до нас, кажуть, на Україну іде, хоче нас від Москви відірвати. Погадайте, який преважний мент. І що тут гетьманові робити, тримати з царем, чи приставати до Шведа?»

«А на вашу гадку що кориснійше?» — спитала сотника Мотря.

Сотник глянув на неї уважно і без вагання відповів: «До Шведа!»

Хвилину мовчали, а тоді відітхнули всі трое, ніби їм камінь зсунувся з грудий. Зрозуміли себе.

«До Шведа... Але з чим?» — говорив дальше сотник. — «Не гадайте, що на тих трьох тисячах кінець. Цар, як вампір, щораз нової крові хоче: давай йому козаків, і давай! Гетьман мусів післати на Литву до Пропойська чотири з половиною тисячі мійських козаків і 1600 компанійців, а до Смоленська теж тисячу компанійців і вдвоє тільки піхоти. Счисліть те все, знаєте, скільки вийде? Два-найцять тисяч з лишком. Погадайте, дванайцять тисяч нашого козацтва вкинуто тому Молохові в зуби. З чим же залишився гетьман, з чим йому переходити до Шведа? А не перейде, так і решту візьмуть, оставляючи його й Україну без усякої сили. Ось що в нас у Києві чувати!» — додав затискаючи кулак.

Чуйкевич і Мотря уважно слухали оповідання старого сотника. Відома їм була залежність гетьмана від московського царя, а всеж таки зжахнулися, почувши такі високі цифри. Україна стратила 12 тисяч війська, — навіть у великій битві мало коли так багато народу гине, цеж погром. І перед ними виринуло важке питання: з чим гетьман перейде до Шведа і чи перейде він тепер? Чи краще оставатися тепер там, де його військо, себ-то при Петрі.

З острахом глянув Чуйкевич на свою дружину. Боявся, щоб невеселі вістки не пошкодили її здоровлю. Але, на своє превелике диво, завважив, що Мотря виглядала краще, ніж перед розмовою, місце втоми й обезсилення заняв новий душевний підйом, якесь нове завзяття.

«А Карло? Де тепер Карло?» — питалася старого сотника.

«Кажуть, з Могилева рушає».

«Куди?»

«Бог його зна».

«На Москву, чи до нас?»

«Невідомо нікому».

«Так воно й повинно бути. Ворогові не треба знати, куди він піде».

«Щоб тільки не відбився далеко від Левенгавпта», — завважив Чуйкевич. — «У Левенгавпта великий корпус і сам він добрий генерал. Боюсь, щоб Москалі не вбилися клином поміж них. Тоді цареві не важко булоб побити зразу Левенгавпта, а потім і Карла».

Замітка Чуйкевича стурбувала старого сотника. Він задумався, думала і Мотря. Душний серпневий вечір пригнічував думки. Важко було, гнітучо, як перед бурею.

Чуйкевич встав і відчинив двері. Зашелестіло виноградове листя на ганку. Падали зорі. Сотник хрестився: «Свят, свят, свят, Господь Саваофт».

Глянув на Мотрю і ніби засоромився. «Стара звичка, ще з діточих часів. Покійна мати хрестилася, як падала зоря. Казала, що душа якась летить. У битвах тисячі душ вилітають з тіла і не хреститься ніхто, хіба шаблею, а серед мира хреститься на вид падучої зорі».

«Змінюються люди, — інші в бою, а інші в час мира», — завважив Чуйкевич.

Сотник встав і поклонився хазяйці, дякуючи їй за вечерю. «А за гарну розмову ще більша вам дяка».

«Це я вам повинна дякувати за вісти».

«Простіть, що кращих не привіз, лиш самі турботні».

«Не ваша вина, пане сотнику».

«Чим хата богата, тим рада, а наша Україна богата в турботи».

«Розбагатіє і в добро», — відізався Чуйкевич, щоб перебити сумовитий настрій. «Ще наша козацька мати не пропала».

«І я так кажу», — відповів сотник, — «як у бій іду, а поміж добрими людьми інші гадки приходять, жаль їхнього щастя».

«Нічого не жаль для такого діла, як воля», — сказала встаючи з крісла Мотря. — Очі її горіли, на лицях цвіли румянці.

Чуйкевич з острахом глянув на дружину. Боявся, щоб не було з нею нового припадку. Але Мотря говорила спокійно. «Карло на Україну прийде, привітаємо його. Я перша вийду назустріч. Не з гарним словом, а з ділом. Забрав цар наших козаків, тепер на жінок пора. Невжеж жінки безсилі? Не всяка з нас любить веретеном крутити, деякій руці буде любійший меч».

НА КВАТИРЫ.

Листки облітали з дерев, птахи відлітали до теплих країв, бабське літо буяло над стернею. У воздусі дріжала безліч струн. — Незримі руки грали на них. — Пісню осінньої задуми, вічну пам'ять буйному процвітання. Наближалася осінь. «Знов пічнуться дощі, болота, ломання костий, біль зубів. Гармати грузнутимуть по осі, мука для коний, і мука для людей. Підводи тягнуться довгим пнуром: а гей! а гей! Виснажена коняка паде, відтяли посторонки, ззаду напірають вози. Переїхали, — один, другий, десятий. З конини нема сліду. Поторощені кости хрупотять, як сухе гіляччя на невїдженій дорозі. Дощ за обшивку паде, все мокре, ослизле, скучне... З землі повстав еси і в землю перетворишся, — болото. Пан та рей».

Гетьман пільною доріжкою іде. Перед ним гайок. За ним село і селянська хата, в котрій від кількох днів має свою квартиру.

Звичайна, навіть не богацька хата. В дворах стає. Пограбовані, скрізь кров.

«Скрізь кров, трупи, кривда, — гидко. Чоловік — звір». Пригадав собі свій останній постій. Двір нічого собі. Ніби пани відїхали кудись. Тільки двері розбиті, а в світлицях поторощена мебіль, побиті зеркала і скло. В одній, — ні, ні! Війна погана

річ! Її не виправдує ніщо. Хто починає війну, ступає Каїновими слідами. В одній кімнаті лежав дідич, дідичка і діти. Помордовані, на купі, як падлина, вивезена за село, під ліс. Під вікном вив пес. Він один плакав за ними. Донька горілиць лежала. Великі, сині очі кликали о помсту до неба...

Гетьман хоче забути ті очі. Він вийшов перейтися, втік перед війною, біжить у гайок, щоб забути військо, прикази, тривогу. З природою хоче побути сам-на-сам. «А невжеж у природі мир? В природі вічний бій за корм, за право до життя. Звір, звіря жере, рослина соки з рослини висисає, скрізь боротьба, насила, кривда. Весь світ одна гидь!»

Шуліка стрілою з неба на землю упав. «Певно миш зловив, поживиться. Закон життя. Сильніший слабшого нівечить, треба бути сильнішим». Прискорює ходи, втікає перед власними гадками. Не пустимо тебе, не втечеш! Ти не безвинний, на приказ твій люди людей мордують!

«Хочу завести лад, щоб мир по війні настав».

«Дуриш себе, мира не буде тут ніколи. Це край могил. Зі старих могил нові виростають, як діти з батьків. Це степ!»

«Хочу степ перетворити в поля, в хуторі, в міста. Хочу людям людські закони дати, мир і добро».

«Дуриш себе! Панувати хочеш, приказувати, стояти на верху, бо на споді важко. Не втікай перед нами, не пустимо тебе!»

«Геть!»

Стає і озирається позад себе. Бабське літо снується над полями. Повітря дріжить, міниться, як розтоплений опаль. На виднокрузі дими. Села

горять. Гуляють гільтаї. Хто їх прибере до рук і де є та моральна підстава, щоб утовкати їх? Цар палить цілі великі простори, проганяє людей, робить перед ворогом пустиню. Злі люди те саме потрапляють. Зло заразливе, як хвороба.

Сімнайцять віків лицемірства, облуди. Говорять одно, а роблять друге, слова гарні, а вчинки погані. Каїнові нащадки.

Дійшов до ліса, — сів.

Сам один. За поясом пистоль. Тільки оборони. Добре так. Наскучили варті, шпиги, охорона. Хоче свobodно дихнути. Не від нині. Не годен. Все слухай когось. Слухай, що Меншиков скаже! Меншиков, воевода, бояри, — цар... Ось яка воля в гетьмана України!

Кинути те все; маєтки, почеси, булаву і йти, до якогось скита, до пустельника, що між камінням ютиться. Збирати гриби, носити зимну воду з жерельця в лісовому проваллі і дождати смерті. На світ дивитися, як на пекло. Всі чортові служать, свідомо чи ні, але служать.

Пригадав собі череп людський, що стрінув раз у садку біля якогось двора, в котрім на квартирі стояв. Череп був сухий, білий, з білими, здоровими зубами. В ньому шершені гніздо собі звили. Мід зносили до нього.

Шершені людські в черепах ближніх своїх насолоду для себе збирають...

«Дуриш себе, що пекло в рай перетвориш, з чортів ангелів поробиш. Люди лиш силі коряться. Сила—їх Бог. Боги старинних народів силою сильні були. Не доросли ми, щоб слухати моральної сили. Любов, милосердя, правда... Що таке правда? Що для кого корисне, те його правда. Петрова правда,

— береги морські в свої руки дістати, розбити пороги Дніпрові, пшеницю українську до Москви везти, їсти, пити, веселитися, колесувати, живцем шкуру драти, жарити тих, що не слухають його. Що кому вигідне, те для нього й правда. Гидко!» В селі клекотить, як у казані вариться. Мешканці втікли, а ті, що залишилися, по городах ютяться. Село, як муравлисько, в котре свавільний хлопець патик уткнув. Знівечив муравлину працю. Люди з діда-прадіда працювали, будували хати, управляли поля, плекали худобу. Прийшла війна і змарнувала те все. Насміялася над їх працею, над усім, що вони вважали важним і корисним. Війна, це глум над людським життям. Безліч змарнованих сподівань, безпощадне нівечення безцінних цінностей життя, варварство. Наскучило дивитися на згарища, на руїну, на трупи. Торчать димарі, тліють недопалені сволоки й бальки, зпоміж них кости людські визирають, недосмалені кістки. Діти з порозбиваними головами, як неопірені горобці пустими хлопцями виверчені з гнізда і кинуті на стежку. Пощо воно? Нащо? Кому того треба? Людям, чи людоїдам, апокаліптичним бестіям, що родяться в царських кублах? Петрові хочеться війни, хочеться нової держави, нової слави, — для себе і для своїх нападків від помийниці якоїсь, від жінки з товстезним лоном. Правий син протриває неправому батьківському ділу. А ти, гетьмане України, будь знаряддям тупим і послухним у руках царя-антихриста. Ні, ні! Досить того, досить, — аж забогато. Скінчити раз з руїною тією. Добути всіх сил, щоб побороти зло. З Москвою не договоришся до нічого. Вона Азія. Не по дорозі нам з ними. Або ми, або вони, мира між нами бути не може. Інша

кров, інші вдачі, інші світогляди, не погодиш води з огнем ніколи. Добути останніх сил, покористуватися доброю нагодою і порвати цей дідьчий ланцюх, що прикріпив наш віз до московської теліги. Нині ще час, завтра може буде запізно. Нині вони Азія, завтра від Європи переймуть те, що їм потрібно, щоб поневолити Європу...

Осінній краввид холодом повіяв на душу. Сумнів з імлою летів. «А як що переможе цар?»

Так тоді останеться спомин боротьби, свідомість протесту, зерно, котре не пропадає ніколи. Боронитися, визволятися, перебувати. Найгірше — безмовне терпіння, згода на зло, безтямна біготня на одному місці, як бігали батьки під свист чужого батога. І чому малаб не вдатися ця спроба? Карло геніяльний вожд, військо його вишколене, загартоване в боях, культурне. Петро, що лиш учитись від Карла. От і тепер, недавно тому, дня 29 августа Карло побив Петра біля місточка Доброго. Сам цар брав участь у бою. Перевага сил була, як звичайно, по московському боці, а перемога осталася по шведським. Петро втікав, Карло пішов за ним, ще одна сутичка і ще одна шведська перемога. Побіджує геній, лицарське завзяття, військовий досвід. Чогож сумніватися тоді?..

Дими стелилися кругом. Здавалося, пів світа горіло. Суєтилося село, гуло. Майдан, вулиці, подвір'я, вкриті людьми, кіньми, возами, вози і люди здовж шляхів, аж по виднокруг. Кишить. Злюща рука розрила муравлині купини. От так собі на глум. Глум заправляє людством. Безглузді примхи глумливої долі — це історія наша. Нічого робить. Кінчаймо, що почали.

Вітер вічну пам'ять буйному процвітанню спі-

ває. А недавно була весна. Співали солові, маєві
ночі опьянювали тебе.

Пригадав собі пажа, в оксамитному вбранню, в
білих панчішках в лякерових мештах, гарного, як
на портретах Ван Дайка. Королівський двір, врод-
ливі пані, брабантські кружева, як зі слоневої
кости вирізблені рамена і плечі. «Хлопчику гарний,
Еросе подільський, вийди над річку, як зорі затлі-
ють, — люблю тебе!»... «Венус Мільоська, на сар-
мацькім Олімпі приказ твій — щастя моє...» Які
пахучі ті рамена білі, кружево — невід, зловишся,
ой, так! Тікай! Ось незаховстаний кінь, гони! Вовки
мчать за тобою. Втікай, бо розідруть! Таволга по
спині бе, бодяче ноги ранить, кров капає на трави
— втікай! Який безграничний цей степ, який чер-
воний місяць, як опир, як млинове коло, в млині.
де мелють людей на історичну муку. Чортівський
млин... Скучно тобі? Замало жіночої краси, дівочої
ласки, хочеш сили і слави? Прібуй, може доско-
чиш їх... Дорошенко, Самійлович, — булава...
Яка важка і яка непевна! Переміни булаву на
сκιптр, чаплине перо на княжий вінець... Пе-
реміню...

Життя летіло, як незаховстаний кінь. Що раз
нові задуми, видива, мрії. Ловив, прибирав у руки,
мрію перетворював у дійсність. Не те, не те. Не те,
що душу може заспокоїти во вік. Вперед, вперед,
неспокоїна душе! Перед тобою найвищий шпиль,
найнебезпечніший момент. Побідиш, або згинеш,
— третього нема. Побідиш, — імя твоє громом по-
котиться по світі, мільони уст благословити його
будуть, згинеш, — так що? хіба не гине все, квітки,
звірі, хіба зорі не злітають з неба, острови не запа-
дають в море? Вперед, вперед, непокоїна душе!

Довго скривав ти свій намір, навіть перед
близькими собі. Довго ростив ти його у собі, як
дитину в матірньому лоні. Пора пустити його в світ,
хай бореться за своє існування, згине, або житиме
здоровий і дужий. Настав рішачий мент. Вперед,
вперед, бо вороття немає!

Твій кінь над прірвою стоїть. Скачи!.. Ворог
тенетами обставив тебе, рви їх, рви! Що днини
посли від царя летять, від Меншікова, і кличуть
тебе, щоб ішов до них, з останками твого вірного
війська, з рештою старшин, битися вкупі за царя
і його державу на загибіль власного народу, на по-
соромлення імені твогого.

Невжеж ти послухавш їх, підеш, шию свою в
чуже ярмо всунеш, занастити себе?... Ніколи!
Життя і смерть, *tertium non datur*...

Якийсь їздець скаче з села. Стає, розпигує лю-
дий, вертається і знову жене. Чи не шукає його?..
Тікати в ліс! Щоб дальше від людей. До скиту яко-
гось, до пустельника, оброслого волоссям в неви-
правленій шкурі на хребті. Збирати ягоди і гриби,
носити воду з зимного джерела і дождати смерті.

Ні, ні! Тривай! Не до того сотворив тебе Господь!
Підемо...

Встає. Їздець завважив його, кінь полями скаче,
вітер піну відриває з вудил, земля дудонить.

Хто це такий? Кендзеровський? Чому як раз
він? Чому не котрийсь із старшин? Мабуть щось
секретного везе, щось важного.

Прискакав, а побачивши гетьмана, спинив
нагло коня, аж цей задними ногами в землю зар-
рився, зіскочив, шапку з голови зняв: «Милосте
ваша!»

«Що такого?»

«Король Карло, Шведи...» Кендзеровський грудьми робив, віддиху йому бракувало.

«Кажиж бо раз!»

«Шведи... на Україну... увійшли...»

«Ти з ума збився. Подумай, що говориш. Король шведський на Смоленськ пішов. Що тобі до голови прийшло турбувати мене такими бабськими сплітками».

«Ваша милість, це не сплітки, це правда. Певні люди доносять. Король Карло з усіма потугами своїми в гетьманщину ввійшов, над річкою Іпотою отаборився, сам він в Суражському повіті у Дрокові в головній своїй квартирі стоїть. Люди звідтам втікають. Чимало їх. Всі те саме говорять. Видно, не брешуть».

Кендзеровський дивувався, що гетьман тую вістку так спокійно прийняв. Гетьман завважив це і замахав руками. «Ще тільки того мені треба. Чорт його несе... А що табор?»

«Хвилюється, милосте ваша. Ворог в нашім краю».

«Дурні. Мало то ворогів було на Україні. А старшини?»

«Старшини вашої милости шукають. Теж турбуються, і дуже».

«Підемо».

«Ваша милосте, — кінь!» і він підставив стремя.

«Не треба. Піду. Не можу хвилини побути сам-на-сам. Скрізь знайдете мене».

«Я гадав, — діло важне».

«Мало то важного на світі!»

Кендзеровський замовк.

Гетьман думає. Не треба перебивати йому.

На полеву доріжку вийшли. Гетьман напереді, Кендзеровський кілька кроків за ним, коня веде. Кінь порскає, — мабуть дорогу чує, — «здоров!»...

Табор гуде.

«Швед у Гетьманщину ввійшов».

«Де старшини? Де гетьман?»

«Давайте їх тут!»

«Поховалися. Воловодять нами. А ворог в краю».

«Гетьман полки цареві запродав. Жмінку біля себе лишив, як на глуз».

«Нас продають!»

«До Шведа ходім!»

«Швед добре платить, Москаля побиває».

«Швед Лютер, тримаймо з православним царем».

«Де старшини, де гетьман? Давайте їх тут!»

«Втікли, лишили нас, продають християнський народ».

Побачивши гетьмана, мовкнуть і розступаються. Здоровлять. Гетьман вклонюється, — вважливо, надто вважливо. Розуміють тую згірдливу вважливість. Злобну усмішку бачать на гетьманових устах.

«Маєте діло до мене?»

Мовчать. Руки пускають по собі.

«Маєте діло? Кажіть! Я тут. Слухаю вас».

Не відповідає ніхто. «Ми? Ні». Раменами здвигають. Гетьман далі йде.

«Кашу без сала варять».

«Сало з табору вивозять».

«Я сам бачив учорашньої ночі. Два навантажені вози поїхали в город».

«За горілку, як за ліки плати».

«Але службу робити треба».

«Маєтки на нашій кривді збивають».

«Налшому братові нігде правди нема, ні в хаті, ні в поході».

«Кидаймо табор!»

Гетьман стає. Гурт розбігається. Крикуни ховаються між возами, як миші, побачивши kota.

«Брепете зпоза плота...?»

Не знають, що відповісти. Не сподівалися, що гетьман надійде. Без почоту, без ніяких знаків, як звичайний старшина.

«Гетьман не втік. Гетьман тут!»

«Де?»

«Ось, бачиш, до квартири простує. За ним канцелярист коня веде».

«Потривожили нас».

«Тиж сам казав, що старшини з гетьманом утікли».

«Я? Брепеш»...

До сутичок доходить.

На майдані товпа. По середині кількох їздців, коні заїзджені, люди заболочені, трудні. Видно, здалеку причвалали.

«Кажеш, генерал Інфлянт Стародуб зайняв?»

«На власні очі бачив».

«А Шведи?»

«Спізналися. Полковник Скоропадський підслав селянина. «Веди нас!»—приказують Шведи, до Стародуба найкоротшим шляхом, ані—то смерть».

«Поведу, каже селянин, як найкоротше знаю.»

«І повів?»

«Повів, але кругом. Заки Шведи до Стародуба дійшли, Інфлянт у городі сидів».

«Тай хитрий Скоропад».

«Всі вони хитрі, лиш не там, де треба».

«А Шведи що?»

Втікачі розказують про Шведів. Хвалять. Кажуть, що шведське військо ніякої кривди не робить, не грабує, за харчі добре платить, дзвінким грошем, золотом і сріблом. Гроші давні, передвоєнні, не так, як цар.

«А цар?»

«Цар людей, як мітлою мете. Села, хуторі, паєки, навіть церкви, усе в Стародубщині попалене».

«Навіть церкви, щоб люди туди добра свого не заховували».

«А люди що?»

«З життям утікають, як ми. Хто не втече, цей зрадник».

«Зрадник?»

«Кажуть, що зраджує царя, що на Шведів чекав, щоб йому показувати позиції московські. Московське військо, що в Стародубщину ніби то для оборони краю прийшло, палить, грабує, мешканців убиває, або до роботи в фортецях жене, — що сильніших. З жінками, як звичайно робить, дітий вбиває, щоб не заваждали, старих, щоб не псували хліба. Пекло там».

«Пекло скрізь».

«Але там гірше, як де».

Товпа росте.

Гетьман на майдан увійшов. Товпа розступилася, гамір утих. До їздців підступив.

Ті, побачивши його, позіскакували з коний і поскидали шапки, — чекають.

«Із Стародуба?»

«Так, милосте ваша».

«Перед ворогом утекли?» — питає різко.

Розуміють цей тон. До колін припадають йому.

«Прощення милости вашої просимо. Супліки від полків своїх привезли».

«Супліки? Тепер? Тепер на бій пора, не на жалоби».

«Товариші післали нас, не наша вина». Добувають зашиті в шапках папері й подають. Гетьман дивиться на них і приймає жалоби.

«Яка в Стародубі залога?»

«Чотири баталіони й чотириста драгунів».

«Мало вам було? Чому не пристали до них?»

«Не в моготу, милосте ваша, не в моготу. Москалі винищують народ. У супліках списане все, як слід».

«Прочитаю,—але мушу вам сказати, що нічого доброго не ждять. Цеж непослух. Ви не сповнили приказу. У війську послух мусить бути. Геть!»

Рукою показав на канцелярії військові.

Віддали коний, сами зі спущеними головами поплелися туди, заболочені, виснажені, на волокит похожі більше, ніж на козаків.

Товпа розходилася.

«Гетьман гнівний».

«Не мине їх кара».

«Карати не будуть. Цеж послы, від полків. Полки їх із супліками до гетьмана післали».

«Послів карати не годиться».

«Не покарають».

«Ні, ні... Алеж гетьман гнівний!»

«Розсердився, що Швед у Гетьманщину ввійшов, не спитавшись його».

«А може й питався»...

«Тю, дурний! Питався вовк, чи можна у кошару лізти».

«Також! Чув, що не Шведи, а Москалі шарпають наших, як вовки».

«Правда»...

НАРАДА.

На ліво велика хата, на право через сіни світлиця. В хаті гетьманська приватна канцелярія, в світлиці гетьман живе.

Хата повна старшин: Орлик, Ломиковський, Апостол, і другі. Балакають.

«Я казав», — кричить Ломиковський, — «що треба Карла о протекцію просити. Тепер що?»

Апостол бере його за руку «Я все казав, що обозного слухати треба, бо він усі розуми поїв».

Ломиковський злісно відтручує його від себе. «Миргородському полковникові жарти в голові. Добре дурити, коли приступає».

Зеленський заспокоює їх: «Тихо вже, тихо. Радьмо що робити».

«До чого придасться наша рада, коли гетьман не слухає нікого».

«Своїм розумом робить, нас за дурнів тримає», — зітхає Ломиковський.

Орлик над паперами сидить. Ніби нічого не чує. Його спокій нервує їх.

«Пан генеральний писар нічого собі до серця не бере».

«Панове знаєте, яке моє діло».

«Мало знати, треба щось робити. Виговський батькові Богданові не одно наустив».

«Бо це Виговський, а я тільки Орлик».

Горленко спльовує. «Кажіть, що хочете, а так не повинно бути. Ми якісь полковники, відповідаємо за своїх людей. Гетьманові слід числитися з нами. Він зволікає, — *sunctor*, не знати чого жде, а тут земля під ногами горить. Карло в стародубському полку. Поки нам ждять? Діждемося до того, що забере нас у полон. От що!»

Ломиковський зривається на рівні ноги. «Нам треба нині побалакати з гетьманом на розум. Так дальше годі. Москалі останні сили забирають від нас. З чим ми перейдемо до Карла? Він висміє нас. Гетьман в піжмурки грається з нами. За кого він нас держить? Ти, писаре, вже раз відчинив би уста».

Орлик дивиться на Ломиковського, але мовчить. Пригадує собі, як гетьман назвав його лисим дідьком. Усміхається. Це доводить Ломиковського до розпучки. «Стерпіти не можу, як хто дурновато сміється».

Орлик кидає перо. Встає. Горленко заступає йому дорогу. «Сиди, пане писарю, сиди. Ломиковський не зі злого серця. Ми всі турбуємося небезпечними вітками. Панове, подайте собі руку! Помилуйте,—такий момент, такий важкий момент!»

Орлик вертає на своє місце. Ломиковський сідає.

«Я не обиджую нікого. Знаєте, який я згідливий чоловік. Але тут і святому не стало б терпцю. Чернигівський полковник супліку піше на майора Геннінга, що людей прямо катує, його милість цар опустошує землі, нівечить наш регімент, в краю бунт, непослушенство, анархія, а гетьман розбалакує з нами, жадає писульок, каже цілувати хрест і дальше з царем тримає. До чого воно подібне, панове! Панове, до чого воно подібне?»

Витягнув руку як проповідник і дивиться по хаті. «Кажіть, що хочете, я нині з Іваном Степановичем балакаю на розум».

Нараз відчиняються двері і в хату вскакує молодий хорунжий: «Ге-етьман!»

— — — — —
«Ломиковський мовкне, Апостол крутить ус, Горленко витрушує файку. Всі певні, що гетьман до своєї канцелярії увійде. Встають і дивляться на двері. Але двері, як зачинилися за молодим хорунжим, так зачинені стоять.

Гетьман до своєї світлиці пішов.

Не казав нікого пускати, засунув засув, ще й заціпку заткнув. На дубовий ослін паде. Рукою очі закриває. Лежить.

— — — — —
Не думати про ніщо, відпочити хвилину. Він же не сталь. Такий вік. Стільки праці за ним. Спокою, хоч хвилину спокою! Нехай валиться світ! Стільки літ, стільки турботних літ...

Силується, щоб не думати про ніщо.

Кров у висках грає, свище, шумить.

Хоч годину, хоч годинку малу, забути про все! Хто другий стільки працював, що він?..

Чорні кружільця вертяться по світлиці, сволоки нависають, гнітять.

Страшно, коли перетлілі сволоки валяться, торощать усе, мебіль, людей. Була хата, люди будували її, прибірали, щоб було гарно, вигідно, любо, а тепер, диви, ноги людські торчать, хочуть добутися, знятися, встати. Годі!.. Страшно, коли валиться дім...

Не думати, не думати про це!

Весь свій мужеський вік він хату будував, щоб

у ній народові було вигідно й гарно. Ніхто не знає, як важко будувати хату-державу. Все хтось псує, підважує основи, вітри зривають дах, громи бють. (У високі будівлі звичайно громи бють). Гасив пожар, зводив зруб, ось-ось і хата готова. Почеплять віху на даху, закосичать квітками і стяжками, освятять. Аж нараз — зруб хитається, тріщить...

Неправда, брехня! Це чорт підшіптує таке, щоб відтягнути від діла. Будівля стоїть, сволоки не вгинаються, зруб не тріщить, ні!

• Не думати, не думати про це!

За вікнами шумить. Ніби це не хата, а корабель, — серед моря, в час бурі. Хвилі знімаються високо, корабель тріщить, бо він ще невикінчений. Буря заскочила його, пірвала, понесла...

Забути, забути про все!

Вікна малі, а шуму так багато. Реве товпа. Наслухався того реву, аж уха пухли. Важко догодити всім. Неможливо. Навіть не старайсь. Усе одно — закричать тебе, засиплять підзорами, побють словами, як камінням... Так провідникам платять.

Забуття і прощення їм! Забуття!..

Важкий провідників талан, а ще провідників недержавного народу. Хто спочуває, хто розуміє тебе? Де співробітники щирі й нелукаві? Всякий глядить, щоб ти спотикнувся, яму гребе, кидає на шлях каменюччя. Пади! Чому це ти маєш до мети дійти, а не я? Пускай мене!.. Так двацять літ...

Забути! Провідник мусить забути про все, забути, що він чоловік. Треба бути зимним, невблаганим, жорстоким, щоб до цілі вести. Треба не бачити нічого, крім мети. І чим більша вона, тим більша тінь від неї паде. Велика, чорна тінь, в котрій губиш себе, серце, чуття, усе, що було любе

тобі. Страшна тая тінь... Самійлович, Петрик, Палій. Палію, лицарю невгнутий, як жаль тебе! У снігах коротаєш свій вік. Прости... Ти діло своє добре робив, прийшла пора, треба було усунути тебе, бо стояв на заваді до великої ціли. Важкий провідників талан, треба бути злим, незрозумілим для багатых, не любленим товпою, самотним. Доки жила мати, розуміла мене. Богато болю на серце своє брала, богато переймала жури. Покинула мене...

Хтось постукав у двері. Гетьман долоні від очий відняв. Так стукала мати, відвідуючи його. Наслухує... Ні... Причулося. Чи одно причувається тепер. В тім шумі всякі голоси чути. Навіть Мотрі. О...! Як на гарфі грає, ніби позасвітний спів, з другого берега співа. Велика ціль розлучила їх, упала довга, чорна тінь. Вона остання розуміла його, — як ніхто. Була йому всім, — гарна, добра, розумна, спосібна відчутти кожне дрожання душі, як ніхто. І розлучила їх одна велика ціль, рівно дорога для нього і для неї. Не звязала, а розлучила їх. І тепер він сам. Сам зі своїм задумом останнім. Для нього посвятив усе. Невжеж не довершить його?... Мусить! Чуєш, товпо, чуєте, ви старшини, що радите через стіну, — мусить!

Недаром посвятив стільки літ, витратив стільки сил, позбавив себе найбільшої радості в світі, — мусить. Чуєш, ти там, що полчища свої посилаєш на смерть, гадаючи, що нема сильнішого й мудрішого від тебе! — Не сподійся гетьмана Мазепу запрягти до теліги своєї, — він має свою ціль, для котрої посвятив усе, не покине її...

Хтож це стукає у двері другий раз? Мабуть Орлик. Хай підіжде. Гетьман відпочити мусить. Трудний. Дивно, що не розуміють того. Люди смішні, його своєю мірою мірять. Поскакалиб раз усіми пляхами думок, котрими він пробігає десять разів у день, бачилиб який це труд. Куди там їм?

Гетьман сідає на ослоні. Кожда кістка болить, кожний волосок, нерви, як натягнені струни. Почуває себе, як звір, обскочений хортами. Цар не дає спокою. До нього йди. Кінницю провадь. Треба тебе, щоб бачило військо, що ти кріпко з царем держиш. Ха-ха-ха! Так кріпко, як цар з нами. Гадає, що старий Мазепа, свій розум виснажив, можна піддурити його... А старшини? Ті, як хлопчики нетерплячі. Забаглося їм Шведа. Гадають, Америку відкрили. Підождіть. Я думаю за вас. На те мене Господь на мойому місці поставив. Від Бога власть...

Третій раз хтось постукав у двері.

Гетьман встав.

Як же ті крижі болять...

Відчинив двері. «Увійди»!.. Орлик.

«З чим приходиш, Пилипе?»

«Ваша милість спочили?»

«Трохи. Решта в гробі».

Орлик мовчить.

«Що скажеш?»

«Старшини»...

«Хочуть балакати зі мною. Поклич їх тут. Стривай! Хто там є?»

«Апостол, Ломиковський, Горленко».

«Хай увідуть!»

«Панове бентежитесь, що Швед у Гетьманщину ввійшов? Знаю, знаю. І те знаю, що Інфлянт у Стародубі і де Карлова квартира знаю. І багато дечого ще».

Обезоружив старшин. Не знають що казати. Ломиковський чортом глядить. Гетьман усміхається глумливо. «Цар, чи там Меншіков, народ у стародубському полку з сіл, городів, хуторів, млинів, навіть з церков проганяє, — правда?»

«Правда, милосте ваша».

«І ви турбуєтеся?»

«Як же не турбуватися?»

«Гніваєтеся на мене, на регіментаря вашого, що я ще тут».

«Не гніваємося, а журимося, милосте ваша», — перебиває Ломиковський.

«Гадаєте, Мазепа збожеволів».

«Того ми ніяк не гадаємо».

«Гадаєте. Знаю. Не від Орлика, бо він не мав часу мені сказати, знаю, бо знаю вас, як свою кишеню».

Дивиться на старшин. Ті спускають очі. Гетьман бере Ломиковського за гузик, приневолює голову піднести в гору. «Знаєте, що я вам скажу?»

Чекають.

«Коли ви віри не маєте до мене, не покладаєтеся на мій розум і досвід, так я собі Орлика беру і їду геть. А ви робіть, що хочете з собою. От що!»

Перестрашив їх, як дітей.

«Знаєте, до чого те все провадить?»

Мовчать.

«Бачили тих козаків, що супліки від своїх полків привезли?»

Притакують.

«Далеко ми такою дорогою зайдемо, — правда? В регіменті мусить бути лад, послух мусить бути. Раз я післав якусь частину — мусить іти. Инакше — годі. Як послуху нема, то не буде й волі. Не захочуймо, до чого неспосібні. Слухаймо московського кнута і — пропадаймо».

Гетьман видимо хвилювався. Сів на ослін, рукою по столі тарабанів. «Скажіть сами, що мені тепер з тими людьми робити?» Дивився на них.

Апостол відкапельнув. «Послами від полків прийшли, послів не карають».

«Посли вони, чи козаки мої? Ось як ви розумієте діло. Та не про них річ. А про ті сотні з полків, миргородського, лубенського і прилуцького, що я їх генералові Інфлянтові на підмогу післав, а вони до втікачів пристали і разом з ними вертають, супліки до мене вперед посилаючи? Супліканти!.. Як мені такі частини назад до армії приймати? Вониж приказу не сповнили? Добре, як що ми не підемо з царем», — додав тихіше, — «а колиб не те? Що сказав би цар? Без суду голови постинав би. От до чого доводить така поведінка, як ваша! Петра слухають, Карла слухають, а Мазепи слухати не треба, бо він не цар і не король, а тільки гетьман. Я таким гетьманом не буду».

Замовк на деяку хвилину. Ніхто не перебивав, говорив даліше.

«Я вам сказав може більше, ніж треба було, а вам ще мало. Палець подай, тягнете за руку. Чого вам ще? Кажіть!»

Мовчали...

«Кажіть же бо!»

Не відзивався ніхто. Гетьман встав. Став серед світлиці, в колі старшин. Шепотом говорив до них.

«Я вже вам подав пункти того договору, що стане між нами і королем шведським. Його вже мабуть вистилізував граф Піпер, може хочете знати, до чого добалакався я зі Станіславом? Будь ласка. І того не затаю перед вами».

Гетьман добув з похідної скрині, що під його ліжком стояла, універсал короля Станіслава: «Прочитай їм, Пилипе!»

Орлик прочитав, старшини заспокоїлися.

«Щож, продає вас гетьман Полякам? Нехтує православну віру, заводить унію, народ шляхті в хлопцях перестав?»

«Дякуючи Богові, — ні», — відповів Апостол.

«Як же гадаєте? Довіряти Мазепі, чи ні?»

«Комуж довіряти, як не милости вашій?»

Дякували і хвалили його великий політичний хист.

«Коли так, то чогож ви тоді бентежитесь, панове?»

«Журимося, як би нам скорше зійтися зі Шведам на кордоні і не пустити московського війська на Україну».

«Лишіть журу мені. Або я вас проваджу, або шукайте собі другого вождя».

Попри вікно майнула чорна тінь. Іздець...

«Післанець якийсь».

«Так пізно».

«Може від царя»...

Пращали гетьмана і переходили до канцелярії. Не спішається спати. Що тепер сон? Тривога така, що Господи! Помилуйте! Король Карло в Гетьманщину ввійшов, а гетьман не спішиться назустріч.

Гетьман позіхає. «Які скучні, крім одного Орлика. Так він ще молодий. На когож я оставляю це велике діло, як що Господь покличе мене на суд?»

Гетьманові робиться страшно. Забуває про чорну тінь, що пересунулася попри вікно. «Не піддаватися старости і втомі. Витривати на позиції аж до кінця. Не здавати її».

Покликав Кендзеровського.

«Хто там такий?»

«Царський післанець з письмом».

«Постели мені. Спати хочу. Не здужаю».

Кендзеровський стелить і помагає роздягатися Мазепі.

«Що за чоловік цей післанець, — не знаєш?»

«Молодий боярин, драгунський старшина. Чи впустити?»

«Хай підіжде до завтра. Гетьман спить. Не велів себе будити».

«Це посол від царя».

«Хай буде і від двох. Гетьман недужий. Зрозумів?»

ЦАРСЬКИЙ ЛИСТ.

Блідий осінній ранок. Сонце не спішиться на небо. Нецікаво йому. Поля пусті. Чого не забрали люди, це столочили коні й вози. Кругом толока. Куди не глянь,—дорога. Скрізь сліди коліс і кінських підков. Тут здохлий кінь, там лежить людський труп. Не позапрятували ще. Будиться осінній день і позіхає. Нецікава земля.

Гетьман подзвонив. Увійшов Кендзеровський.
«Підніми занавіску. Яка погода?»
«Мрачно. Заслотиться мабуть».
«Післанець де?»
«На квартирі».
«В кого?»
«В генерального писаря. Покликати?»
«Ще час. Подай мені води».
Гетьман миється і снідає.
«Що в таборі нового?»
«Як звичайно».
«Бешкетів не було?»
«Дрібні. З утікачами біда. Тисячі їх напливають».
«Зі стародубського полку?»
«Так, ваша милосте».
«Що кажуть?»

«Шведів хвалять, нарікають на Москву».

«Стара пісня. А більше?»

«Шведські проклямації показують».

«Та-ак? Якіж вони».

«Гарні. Нашою мовою, всякому зрозумілі. Шведський генерал Лягеркрона заспокоює наш народ. Обіцяє не робити кривди. Пише, щоб бургомистер з лавниками вийшов до нього зі Стародуба на розмову. Обіцяє платили за все дзвінким грошем».

«Цікаво. Поклич післанця».

Входить молодий ротмістр, бє чолом і подає письмо. Гетьман лежить. Голова перевязана мокрим платком, рука дріжить. Біля нього Орлик.
«Прочитай, Пилипе, письмо. Не поспішаючись читай... Голова мене болить... Лікар де?... Чому ще не прийшов?» Гетьман хвилюється.

«Лікаря поклич!»

Орлик письмо біля гетьмана на крісло кладе і виходить. Гетьман ротмістрові рукою знак дає:
«Будь ласка. Сідай!»

Післанець вибачається, що лиш за першим разом сідає на краєчку крісла біля вікна.

Приходить хірург. Змінює мокрий платок, прикладає щось до боку. Не вгодив. Гетьман нервується. «Геть!»

Царський післанець уважно кожде слово, кожний рух нотує собі в тямці.

«Читай же бо, Пилипе!»

Орлик розломлює велику печать і читає царське письмо.

Цар гетьмана закликає до себе негайно. Пише, що хитрий Швед замість на Москву ненадійно на

Україну звернув. Гетьманові треба до царського війська з усіма своїми силами прибувати. Козацька кінниця переслідуватиме неприятеля ззаду і нападати на його обоз. Гетьман стане на її чолі й буде заправляти тими «дійствами».

Гетьман слухає царського листу й усміхається гірко. Йому тепер на коня?!

Царський післанець притакує головою. Він мабуть теж не може собі уявити Мазепи з мокрими платками і плястрами, як він сидить на коні, і турбує ворога на тилах.

Орлик читає далі. Цар сповіщає гетьмана, що Шереметев і Меншиков «съ русскимъ войскомъ» знаходяться близь Стародуба, готові зустрічати идущаго въ Малороссію неприятеля».

«Хай Бог помагає їм на добре діло. Жалую, що участі приймати не можу і мабуть перемоги на свої очі вже не побачу. Бог не благословив... Колиб я тепер, особливо мовою гетьманською оставив Україну, то вельми, опасаюсь, дабы на сіе время внутреннее между здѣшнимъ непостояннымъ народомъ не произошло возмущеніе... Так і наші його величеству, Цилине... Що ж там даліше? Читай!»

Орлик пробігає даліші рядки, робить великі очі й підносить брови вгору. «Чомуж ти не читаєш? Спішишь. Бачиш, я хорий. Насилу слухаю. Болить».

Орлик читає «радісную вість про велику перемогу царського війська біля Лісного, в кровопроливній, нічній битві при участі самого царя. Левенгауґ, найкращий шведський генерал, розгромлений, до 8 тисяч Шведів полягло, до трьох тисяч Карлового війська попало в полон з пушками й хоругвами. Обоз у руках переможців. Левенгауґ з недобитками втікає, без усяких припасів, без амуніції, його

переслідують побідоносні війська царські»...

Орлик складає письмо і з острахом дивиться на Мазепу. Цей лежить недвижно, як труп. Платок насунувся на очі, уста сціплені, не дише. Царський післанець встає, витягає шцію в напрямі ліжка, ніби питається: «що тепер?»

Орлик на вширних виходить зі світлиці і кличе післанця за собою. «Хірурга! Скоро до гетьмана хірурга, хай негайно іде з п'явками і банками, з бломентростовою мастю!» — дає прикази в сінях, а до післанця говорить: «Не дадуть чоловікові спокійно вмерти. Де йому до коня, до команди? Куди, куди! Це ж живий труп».

«Його величеству не знав, що з Іваном Степановичем так погано. Доповідали, що це проходять болі, що він так цілі роки хворів».

«Проходять болі!.. Вмерти чоловікові не дають. От що».

«Жаль такого доброго й умного гетьмана. Доложу його величеству цареві».

НОВИЙ НАКАЗ.

Сильно затрівоявила гетьмана Мазепу вість про царську перемогу під Лисним. Вісім тисяч Шведів полягло на полі бою, а майже три попали в полон. Ось що значить хоробрий вояк. Гине, а не здається.

Тим і потішився гетьман. Не міг зрозуміти Карла. Чому він на Левенгавта не заждав. Були недалеко від себе, тоді, як Левенгавт стояв біля Шклова. Получитися і вдарити на Москалів. Чому він того не зробив, а несподівано, не дожидаючи свого знаменитого генерала повернув на Україну? Поверх десять тисяч втрати, а як до того додати мало що не 15 тисяч козаків, котрих гетьман причеволений був післати останніми часами цареві, так вийде втрата тисяч 25! Це вже не жарг, це дуже змінє рахунок, — перехилює важку на бік Петра.

Розуміють це гетьманові старшини. Похнюпили носи, не налягають на нього, щоб спішився до Карла. Але зате цар кидає його туди.

Цар безнастанно настає на гетьмана Мазепу, щоб він з останками свого війська приставав до нього.

Дивно й підозріло. Сил у гетьмана мало. І в

краю його треба, бо анархія росте. Цар повинен це розуміти. А всеж таки кличе. Посол за послом іде, від нього, від Меншікова, від Шереметєва, від київського губернатора. Спокою йому не дають. Чому? Чи не хочуть дістати його в свої руки? Мабуть, що так. Особливо тепер, після того, як Улашин, з листом від Понятовського до Мазепи, попав у царські руки. Це також безголова. Понятовський, резидент короля Станіслава при боці Карла XII пише до гетьмана лист і посилає його так необачно, що післанець з листом попадає в руки царя. Божевільні. Вониж можуть згубити Мазепу. Улашина припікали огнем. Лихий зна, що він вибалакав на муках. Щоб не сказав, самого листу досить. Писаний документ, не те, що доноси Кочубея. Діло куди гірше.

Гетьман стрівожився дуже. Такої скрути не тямить. З усіх боків обскочили його.

Переказують, ніби то цар дуже ласкавий до нього, ніби він ніяким доносам і доказам не вірить і дійсно хоче бачити гетьмана біля себе, як старого досвідченого вождя й самотнього свого союзника. Але покладайся на те! Це можуть бути звичайні московські хитрощі, щоб тільки гетьмана заманити до себе.

Не піде. Ніяк не піде. Перед ним самотній шлях,—до Карла. Кличе Орлика й Войнаровського до себе.

Орлик мовчавий і сумний. Його морочить погане прочуття. Не опускає гетьмана, бо не може. Прикував його. Бореться поміж власними міркуваннями і поміж впливом, який має на нього гетьман.

Войнаровський сліпо дядькові вірить. Знає його ум, піде для нього в огонь і в воду.

«Новий наказ», — і гетьман показав їм царське письмо. «Кличуть мене в головну царську квартиру».

«Не їдь!» — аж крикнув Войнаровський.

«Як поїдеш, загубиш себе й Україну!» — доповів Орлик.

Гетьман глянув на них. «І я так собі гадаю», — сказав. «Але, як мені відпекатися від них?» Думав. А по хвилині: «Пилише, пиши!»

Орлик приладив папір і затесав перо. Гетьман диктував.

«Історія з Улашином, котрий ніби то віз лист від Понятовського, мого брата, тепер резидента Станіслава Лещинського біля короля Карла, це звичайна лукава вигадка ворогів його величества і моїх. Таким чином гадали вони зрушити царську віру до мене й посіяти нову на Україні ворожнечу. Ніякого брата Понятовського я не мав і не маю. Щож до приказу, щоб я кидав усе і їхав до головної квартири його величества царя, так Бог найкраще бачить, що воно не можливе. Хіба, що в домовині привезуть мене туди, що мабуть і станеться в недалекому часі. А колиб мене Господь і підняв з того одра недуги, на котрому я тепер лежу, то й тоді їхати мені з України не порадно. Тут безладдя завелось і росте з дня на день. Пяниці і бродяги, всякий небезначний народ Бог зна що робить по полках: полтавському й митгородському і лихо це перекидається у полки: чернігівський та стародубський, у котрих до тепер мирно було. Як що я виїду до царської головної квартири, то свавольники нападуть на міста і між по-

спільством знайдуть собі однодумців. Полковники і полкова старшина нарікають і кажуть, що як їх поведуть у Стародубщину, так це буде остання погибель їх родинам і руїна їх добра та їх маєтків, бо тоді поспільство кинеться вбивати і грабувати людей чесних і заможних»... «Це ти напиши їхньою мовою і їх канцелярським стилем, та ще додай, що гетьман завважує можливість скорого нападу Станіслава на Україну, до чого щоб недопустити, він просить його величество царя прислати декілька тисяч регулярного російського війська для оборони».

Скрипіло Орликове вправне перо. Гетьман глядів крізь вікно. Табор шумів. Він мав свої турботи: харчі, горілка, чоботи і білля. Турбувався малим. Великому і турбота велика. У високе дерево громи бють.

«Скінчив?» — питає гетьман Орлика.

«Кінчаю, милосте ваша, ще лиш останній пункт».

«Остаток повинен бути кріпкий. Кінець діло хвалить».

«Кінець діло хвалить», — повторив Войнаровський, дивлячись крізь вікно. «Невжеж ті там думають про це?»

«Бачив ти думаючу товну?»

«Я скінчив, ще тільки чорнило присхне», — і Орлик поклав перед гетьманом на столі гарним, крученим письмом записаний лист зеленкуватого, грубого паперу.

Гетьман перечитав. «Справляти нема коли. Хай буде й так». Поклав свій повний підпис. «Хай з Богом іде. Треба виправити зараз таки нині, негайно. І не будь ким. Діло важне».

Орлик підіждав, аж присохло чорнило на гетьманському підписі, зложив лист, надписав, прибав велику печать і вийшов.

«Може заспокою царя на деякий час», — сказав гетьман звертаючися до свого небожа. На довго не заспокоїть їх ніхто».

У СМОЛЕНСЬКУ.

Раннім ранком загомоніли дзвони в усіх смоленських церквах. Як на Великдень і як на пожар. Один наперед другого голоснійше, сильнійше, скорше. Дивно, що не порозбивалися, не повривалися, не повихоплювалися зі своїх ярем на старинних дзвінницях, котрих основи тямили ще давні, княжі часи. Церковні брами замаєні галуззям, квітками, хоругвами. Перед церквами арки, з надписами із святого письма. Стежки посипані Дніпровим піском і рінячками.

У городі Смоленську сім тріюмфальних брам, з вежами й вежечками, з цибулястими куполами й баньочками, розмальованими й позоченими, аж за очі бере.

На одній святій Юрій на білому коні списом пробиває смока. На голові святого Мономаховий вінок, зпід нього вються жмутки чорного, буйного волосся, грізно глядять випулисті очі, надуваються червоні, масткі губи. Через плече голуба лента. Юр — Петро. А смок — король Карло. Бритий, зіркатий, на висках жмутки волосся, як лиликові крила. Царський спис пробив його наскрізь, пришили до землі. Він веться з болю, сичить, сіркою дине. «Слава побідившому дракона!»

Діти з острахом дивляться на везирунок. Їх відганяють від брам, щоб не спиняли роботи, котрої ще чимало. Цілі дерева привозять з лісів і вбивають рядами від воріт до воріт... Туди проїде цар.

Вулиці замітають, вигортають Бог вість колишне болото. Поспішаються, бо сонце вже зійшло. Цілу ніч робили при лямпах і смолоскипах, не жалючи ні труду, ні гроший, щоб приподобатися побідоносному цареві і коли ласки не запопасти його, так хоч не бачити гніву.

«Страшний бо цар во гніві своїм!»

У вікнах хат виставлені образи святого Петра, Георгія, Андрея, в знатніших попадаються портрети царя, мальовані рукою місцевих малярів. Перед образами свічки. Їх запалять, як надійде похід. Перед дверима стільці, накриті рушниками, на них хліб-сілі.

Останки колишнього замку, мохом порослі мури-вали дріжать від реву гармат. Пригадують колишні бої з року 1611 і 1632 під стінами Смоленська.

На Дніпрі уквітчані галери.

Між щоглами на шчухах хоруговки, на щоглах великі хоругви мають з чорним вірлом, з буквами царськими.

Город Кривичів, насліддя Вячеслава і Всеволода Ярославича, жемчуг у вінку Мономаха, стелиться під ноги московського царя. Забуває славі часи Ростислава, коли його купецькі судна сунулися по бистрих філях Дніпра, коли великий Новгород і гордий Псков шукав з ним приятельських звязків і підчинявся його впливам. Забуває незабутнього князя Святослава, котрий так завзято боронив його незалежності від Москви і від Литви,

та покійно стелиться під ноги царя-побідника, царя-антихриста.

Дзвони на смоленських церквах гудуть, ревуть гармати, лопотять хоругви. Народ стурбовано чекає.

«Як надіде, на коліна падай».

«Не треба. Цар не любить того».

«А як?»

«Смирно стій. На нього дивись».

«А що кричать, — гура, чи як?»

«Що другі кричатимуть, кричи».

«О, Господи, як страшно!»

«Чим більший цар, тим гірший страх. Не знаєш?»

«І хотіла би побачити його і боюся».

«Кажуть, як яку дівку сподобає, зараз до себе бере».

«А ви нераді, — правда?»

«Тю!»

Розмову заглушують бубни. Харчать, гаркотять, грюхотять. Цілий відділ барабанщиків іде і бубнить. Як один. Всі руки враз вгору піднімаються, всі палки в один мент на бубни падають. Хай би один спізнився, — голова не його. Сам цар знаменито бубнить, розуміє цю штуку. Ді-дрррум-бум-бум...! Ді-дрррум-бум-бум!

По вікнах, по дверях, по кришах домів, як оловяний град розсипаються глухі, настирливі звуки: ді-дрррум-бум-бум!

Барабанчики в такт ногами сильно викидають, болото зпід черевиків скаче на одіж і на лица людей. Подаються взад, попід мури.

«Шведи! Шведи!» — біжить з уст до уст. Товпа хвилюється, кождий рад побачити приниження тих, що привикли до слави. (Хто не дивиться радо на горе своїх ближніх). Пересуваються мовчаливі

чвірки, в пошарпаних синіх каптанах, в чоботях рваних, з поперевазуваними головами, з руками на опасках. Нерадо тримають крок, ступають як чужими ногами, прикрий хід...

Шведські полонені в тріумфальному поході царя Петра.

Перед ними їх хорутви. Вели їх перше до побіди й слави, тепер у неволю ведуть. Ніби розуміють це. Не розвіваються гордо, похилилися вділ, ніби руки в розпучі опустили, і замітають землю, чужу, непривітну. Товпа їм грозить кулаками. Падуть лайливі слова, вереск, свист, хтось плюнув. Бранці, ніби не бачать того. Хто згадує минулі хвилини побід, хто надіями забігає в будуче.

Живий ще Карло, живі Каролінці, ще не скінчилася війна! Реви, товпо, плюй, скаженій, піддобрюйся цареві, котрий глядить на тебе гірш, ніж на стадо худоби, — на те ти товпа...! Прости їм. Господи, не знають бо, що творять.

Якийсь молодий Швед сильно на ногу налягає. Не може дальше йти, ще не витягнена куля. Сперся на свого товариша і — плаче. З болю, чи з сорому. Закрив очі рукою, закусив зуби, нічого не бачить і не чує...

Перейшли.

«Нецікавий народ».

«Ніс напоздовж, очі впоперек, ти гадав які?»

«Худяки».

«Сила в костях, не в салі. Бачиш, канони везуть».

Котяться вулицями Смоленська на Шведах здобуті гармати. На дулах кров, порозбивані замки, мало котра схоче на своїх стріляти. Підсакають на нерівних вулицях. Нерадо ідуть ними.

«Цар, цар!»

І товпа реве, дереться, скаженіє. На розбереш, що таке кричать. Підносяться руки з хлібом-сіллю, з чарками, з малими дітьми, щоб побачили побідноного царя. Ось він, він, сам найяснійший, той, що Шведа під Лісним розбив, побідитель!

Іде на чорному кони, чапрак золотом шитий, дорогим камінням оздоблений.

Царська голова вище всіх. Трикутний капелюх, на грудях срібний панцир, через груди голуба лента святого Андрея. Кінь угинається під ним. Не кожний понесе такий тягар.

Цар голову гордо задер, малий вус торчить, очі шукають жертви.

Дивіться духи смоленських князів, нащадки Ярослава й Мономаха, ваш наслідник вашими слідами ступає!

Біля царя Меншіков і Шереметєв, за ним його бояри й генерали, всі близькі йому і — його дубині. Щасливі, бо цар в днях тріумфу не бе, хіба жартом, скорше милує вірних слуг своїх, кого орденем, кого землею, кого тим, що за ухо потягне. Ласкавий цар в день своїх тріумфальних віздів. Ніхто не святкував їх так гучно і так довго, цілий тиждень... Кухлями пють горілку. Запиваються на смерть, щоб пам'ятали, як тріумфально віздив у город побідноносний цар.

Переїхали, перейшли. Тягнеться здобутий на Шведах обоз, вози й візки, навантажені всяким добром. Позаду хорі й ранені. І тим довелось звеличувати царя. Деяким не довелось. Померли на возах. Лежать горілиць і незамкненими, скляними очима дивляться на чуже, мрачне й невеселе

осіннє небо, засіяне хмарами сполошених воронів і галок.

Грають дзвони на смоленських церквах, від гуку гармат розсипаються старі городські мури, останні свідки колишніх, княжих часів.

Цар Петро святкує перемогу біля Лісного.

* * *

Після візду пир. Цар, генерали, бояри. Запрошено й деяких шведських старшин. Просьба, чи приказ? Один не пішов. Кулю в лоб собі пустив.

«Молодець!» — гукнув цар, почувши про цей інцидент. «Йй Богу, молодець. Випемо за його хоробру душу».

Випили.

«А тепер пю за здоровля полонених Шведів, учителів моїх у воєнному ділі. Спасибі, що так добре вчили, чого доказом перемога під Лісним».

Цар у знаменитому настрою. Вже третій раз гримнув кулаком Меншікова по коліні, диво, що не стороцив. Здорово їсть, а ще більше пє, найбільше анижівку. Жовті, глиняні лиця червоніють, очі випулюються, чуприна підноситься, як грива. Цар нагадує льва, що ось-ось вискочить із клітки і розідре когось.

«Жаль, що нема між нами гетьмана Мазепи. Дотепний чоловік. Не те, що ви», — каже цар.

Царські люди солодко всміхаються, ніби не знати який комплімент почули.

«Іван Степанович особливо гарно латинською мовою жартує. Вигадує такі сміховиті слова, що хоч кладися. Налийте мені анижівки. Пю за здоровля Івана Степановича Мазепи».

Випивають.

«Іван Степанович може вже й не живе», — завважив хтось із царських людей.

«Іван Степанович хитрий, він перехитрить і смерть», — жартує цар.

«Що хитрий, то правда», — завважає Шереметєв. «Більше хитрий, як вільно гетьманові війська козацького-запорожського його величества царя».

Цар дивиться на Шереметєва уважно. «Не розумію. Висловлюйся яснійше».

Шереметєв нахилиється до царя і щось йому півголосом говорить. Цар слухав і сопе, як ковальський мішок. «Фу, чорт! Наскучило мені».

Шереметєв мовкне, відсувається, маліє. Нагадує пса, на котрого господар накричав. Пес бере хвіст під себе і ховається до буди.

«Наскучили мені ті доноси, підзори і другії глупости. Налити мені чарку!»

Випив.

«Іван Степанович замудрий, щоб таку дурницю робить. За мудрий!»

Цар грімко порожню чарку на стіл кладе.

«Іван Степанович нашому братові не рівня. Учений, досвідчений, чоловік заграничний».

«Власне тому, що за границею вчився»... починає Шафіров, але цар не дає йому докінчити гадки. «Росія, як не позичить розуму в заграниці, то зігние, згине, втопиться у своїм бруді, смороді, в темноті Заграниця — фу!»

Цілий стіл з острахом глядить на розгніваного царя. Чекають, коли він чаркою, або ножом кине Шафірову в лоб.

Але цар нараз, ніби йому якась нова гадка приблукалася до голови, тре чоло лівою рукою, лікоть спирає на стіл, пальці до очей прикладає, — думає.

«Чорт його зна, того старого лиса. Можливо, Черкаси спосібні до всього. Але — невжеж би він смів?!» — і цар кулаком грюкнув об стіл. «Невжеж би смів він робити що небудь проти моєї волі і на мою шкоду?!»

В салі муха брениць.

«Після обіду скликати консіліюм. Розібрати й роздивити діло гетьмана Івана Степановича Мазепи. Чому він не їде, коли я його кличу, чому стільки на нього жалоб, що це за Понятовський, що до нього писав лист і т. д. Треба раз з Іваном Степановичем зробити кінець».

Гук, шипіт, блеск, — пускають кольористі огні. Цар охотник до них. Цар піротехнік.

Встає, обтирає масткі губи, хлібом чистить вус. «Роздивити точно справу гетьмана Івана Степановича Мазепи. Супротивлення довше не стерплю. Або хай умирає, або хай слухає, що йому приказує цар... Фу! Чорт!»

Перевертає крісло, розбиває дві чарки, спльовує крізь вікно і, не кивнувши нікому на прощання головою, ходою великолюда виходить із бенкетної салі, — високий і страшний, цар Петро після побіди близь Лісного.

ТАК МАЛО ЇХ!

Високе консіліюм, себ-то царські міністри вкупі з фельдмаршалом Шереметевим, вирішило: рігмо: післати царський наказ до київського воеводи князя Дмитра Михайловича Голіцина, щоб він з царськими ратними людьми, що були в нього в Києві під рукою, і з усею, чималою армією ішов у глиб України, маючи на меті недопускати хибкості поміж непевним українським народом.

Secundo: приказати гетьманові Мазепі, щоб він післав воеводі Дмитрові Михайловичеві Голіцину козацький гурт із ріжних полків свого регіменту, а решту свого війська розставив понад Десною.

Tertio: щоб гетьман своєю особою явився у головну царську квартиру задля важної розмови з фельдмаршалом. Аргументи ад з. Між народом поширюється чутка, немов то гетьман хоче кинути Україну, треба розвіяти її, гетьманові відомі порови і звичаї тутешні, його інформації потрібні і важні, а врешті свавольства, які прокидаються на Україні, затихнуть, коли народ побачить, що українське і московське військо, це одно...

Гетьман прочитав рішення царського консіліюм і жбурнув папір на стіл. «Пустили фарбу. Тут уже ясно стоїть: окремого українського війська не по-

винно бути, а гетьман Мазепа має віддати себе в руки царського фельдмаршала.

• «Як я передбачав, так і сталося. Та не дждуть. Ніколи в світі такого самогубства не зроблю».

Покликав Войнаровського:

«На, читай!»

Войнаровський перебіг очима стрічки.

«Щож ти на це?»

«Хочуть нам заспівати Амінь».

«Хочуть. Тут виразно стоїть: між народом поширюються чутки, немов то гетьман задумує кинути Україну, себ-то до Шведів перейти, тому він повинен усі свої сили віддати під московську команду, а сам у царську квартиру йти, щоб добровільно віддати себе катам. Дурні! Дурні!»

Гетьман ходив по своїй світлиці і не міг заспокоїтися. «Добре мені доносив мій канцелярист Болбот, що Москалі притворюються, немов-то довіряють мені, а вдійсности тільки того й хочуть, щоб мене безборонним дістали в свої руки. Де Орлик? Клич його тут!»

Войнаровський покликав Орлика. Гетьман і йому ткнув письмо до рук: «Читай!»

Орлик прочитав рішення царської ради.

«Ясно. Правда, що ясно? Опала личина, бачиш які! А ти хитався».

«Хитався, ваша милосте, признаюся до гріха. Але я вже рішився. Для нас немає вороття».

«До Шведів.»

«До Шведів!»

«Амінь», доповів гетьман і перехрестився. «Пици! Гетьман в осени, по груді, бувши тяжко хорим, ніяк сухопуттям їхати не може. Але приказ царя він виконає, хоч би йому довелось умерти по

дорозі. Човном із Салтикової Дівиці попливе по Десні проти води, а потім по Борзні до города Борзни. Додай: Гетьман прохає, щоб новопоставлений митрополит Йоасаф, вертаючи з Москви, поступив до Борзни й маслособорував його, як що гетьман не умре скорше по дорозі... Так».

Орлик писав, гетьман неспокійно ходив по своїй квартирі. Думає.

Войнаровський побожно водив за ним своїми мрійливими очима.

«На тім не край. Камінь зрушений з місця, — треба його відкинути геть. Хай котиться у пропасть. Або полетить до чорта, або задавить нас... Поклич мені старшин!»

Чекали в гетьманській канцелярії, жадні рішаючих вісток. Бачили, що наближається перелім, рішається доля їх і України.

Увійшли. Ломиковський, Горленко, Апостол. Гетьман і їм казав прочитати злощасне письмо.

Читали двічі, не довіряючи своїм очам. Все, що балакалося пошепки, тайки, як здогади, як звичайні політичні сплітки, стояло тепер чорне на білім, рішаюче, певне, безсоромне. Віддай військо царському фельдмаршалові, а себе здавай на ласку й неласку царя. Безглуздя на Україні заспокоїть київський воевода, козаки вигинуть у боях, гетьманові голову зрубають.

«Щож ви на це?» — питався гетьман старшин.

«Нічого иншого ми й не ждали», ніби спокійно відповів Ломиковський, нагортаючи на лисину останки свого чорного волосся.

«Що мусіло статися, сталось»,—додав Горленко.

«Показав чорт свою чортячу пику», — докинув Данило Апостол.

«Але що нам почати тепер?» — питався гетьман.
— «Кажіть! Говоріть ясно і рішучо, не затаюйте гадок».

«Скажемо, що казали нераз».

«До чого намовляли ми милість вашу».

«Про що благали тебе, пане гетьмане».

«Себ-то?» — питався гетьман.

«Щоб переходити негайно до Шведів».

«Значиться, хочете, щоб посилати до короля. Кажіть!»

«Як же не посилати! Це вже давно треба було зробити, показуючи як, де і коли можуть зійтися наші війська».

«Наші війська!» — сумно повторив гетьман.

«Наші війська»...

«Не журися, гетьмане», — потішав його Ломиковський. — «Мало тепер у тебе козаків, та козацька мати не пропала. Прилинуть вірли до нового гнізда, не бійсь! Посилай до короля Карла».

Просили його, благали, наглили. «Це вже давно треба було зробити, а ти гаявся, тепер останній мент. Відповіш за нього».

«Голос народу, голос Бога... Ти вже готовий. Пилипе?»

«Готовий, дякуючи Богу».

«Так пиши інструкцію до Карлового канцлера графа Піпера. Пиши, що гетьман і близькі до нього старшини тішаться, що король шведський ступив на Україну і щирим серцем вітають його. Просять у нього допомоги у великому ділі визволення рідної землі. Впевняють в прихильности своїй, благають, чим скорше вирядити до них помічний відділ, а для переправи його через Десну обіцяють збуду-

вати в Макошинській пристані пороми... Добре так?» — питався гетьман старшин.

«Добре, щоб тільки не було залізною».

«До Карла недалеко. Пішлемо це письмо негайно. Але ким?»

В думках переходив людей, котрим міг би довірити таке важне діло. Від цього кроку може залежати все. За лист і за інструкції, які устно треба додати до нього, цар не пожалував би гроший. Тут треба певного чоловіка, найпевнішого... І очі гетьмана мимохіть упали на Войнаровського. Ні. Цього не пішле. Надто знатний. Войнаровського не можна виставлять на таку небезпеку.

«Бистрицький у нас?» — спитав гетьман.

Відповіли, що так.

«Бистрицький поїде до короля Карла. Він на чотири ноги кутий».

Післали по Бистрицького, управителя гетьманської Шептаківської волости та його далекого свояка. Між тим Орлик скомпонував до Піпера письмо по латинськи, а гетьманський аптикар переклав його на німецьку мову. Підпису гетьман для всякої безпеки не поклав. Бистрицький пішов.

«Та-ак»... і гетьман відітхнув. «Здається, все, що треба було зробити. А тепер», — звернувся до своїх полковників, — «на вас черга. Полки Ваші готові?»

«Хоч би цей мент у похід».

«Гаразд. Виступайте. Знаєте мої пляни. Робіть так, щоб не пропали для справи. Числю на вас. Хай вас Господь веде!»

Обіймав їх, пращався і благословив. «Дасть Бог, побачимося скоро, над Десною».

«Дай Боже!»

Відпровадив їх до воріт.

Вернувши, довго бився з думками. Збирав до купи всі нитки своєї теперішньої сітки. Ще кілька днів, заки вирішиться судьба, заки стане по другому боці. Тут Шведи і він, а там Петро. Пічнеться нова глава української історії. Кілька днів не дати себе в руки ворогам.

Почував відповідальність, як камінь на своїх плечах. Важкий! Боже, дай донести його!

Нездужав. Події останніх літ підірвали його здоров'я, підкосили. На коня сісти не міг. Боліло в крижах, чорно робилося в очах. Не піддаватися, стояти, витривати на становищі, тепер, коли рішається усе, — витривати! — кричав на себе в душі, як вожд на своє військо, котре захитувалося в бою. Ви-трі-ва-ти!

«Андрію»,—звернувся нараз до Войнаровського і голос його заломився. Почувалася в ньому любов, почувався жаль.

«Що скажете, дядьку?»

«Ще одна гадка прийшла мені до голови».

«Кажіть».

Гетьман говорив лагідно і м'яко: «Треба мені Меншікова заспокоїти, щоб не кликав до себе. Не знаю як. Чи не поїхав би ти? Я купив землю у рильському повіті. Скажеш, що приїхав допильнувати купна. Це їх заспокоїть. Погадають, що гетьманові і не сниться відриватися від тієї держави, в котрій він собі нові землі купує. Щож ти на це?»

«Як гадаєте, дядьку, що треба, поїду».

Гетьман пригорнув свого небожа до груди. «Спасибі, Андрію. Одного тебе маю, а довелось й тебе виставляти на таку небезпеку, — для справи»

«Для справи», — повторив Войнаровський.

На майдані озвалися сурми.

Останки вірних полків виступали в похід: миргородського, полтавського, прилуцького. Старі, досвідчені в боях козаки, котрих гетьман беріг, як ока в лобі на рішення мент.

Цей мент прийшов.

«З Богом ідіть!» — і гетьман благословив їх на непевну дорогу.

Довго стояв у вікні, дивлячись на широкий шлях, котрим посувалися козацькі чвірки, чети, відділи, піші і на конях, з піснею на устах, з завзяттям у душі. Котилися гармати, виблискували шаблі й мушкети. Старшини на конях чвалували полями.

Гетьман стояв, поки не переїхав останній від обозу, поки останній чура не поволікся за ним.

«Пішли. Так мало їх»... Знеможений повалився на лавку і вхопив голову в руки.

«Так мало!..»